

Obszary wiejskie
w Polsce –
współczesne wyzwania
i możliwości rozwoju

*Irena Augustyńska
Małgorzata Błażejowska
Katarzyna Brodzińska
Zbigniew Brodziński
Alicja Stolarska*

Obszary wiejskie
w Polsce –
współczesne wyzwania
i możliwości rozwoju

Obszary wiejskie w Polsce – współczesne wyzwania i możliwości rozwoju

IRENA AUGUSTYŃSKA

MAŁGORZATA BŁAŻEJOWSKA

KATARZYNA BRODZIŃSKA

ZBIGNIEW BRODZIŃSKI

ALICJA STOLARSKA

Warszawa 2023

Recenzenci:

Dr hab. inż. Józef Kania, prof. AT

Dr hab. Grzegorz Ślusarz, prof. UR

Autorzy:

dr inż. Irena Augustyńska

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej - Państwowy

Instytut Badawczy

ORCID 0000-0002-4774-6382

dr Małgorzata Błażejowska

Politechnika Koszalińska

ORCID 0000-0002-3279-9879

dr hab. Katarzyna Brodzińska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID 0000-0003-1329-2391

dr hab. inż. Zbigniew Brodziński, prof. UWM

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID 0000-0001-9144-5109

dr inż. Alicja Stolarska

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

ORCID 0000-0002-9546-8292

© Copyright by SGGW w Warszawie

© Copyright by Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2023

ISBN 978-83-8209-288-2

Wydawca

Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR

e-mail: oficyna@aspra.pl

www.aspra.pl

Spis treści

Wstęp	7
1. Współczesne wyzwania gospodarcze, środowiskowe i społeczne dla obszarów wiejskich	13
1.1. Specyfika obszarów wiejskich w Polsce	13
1.2. Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich	23
1.3. Polityka spójności w rozwoju obszarów wiejskich	30
2. Inteligentne specjalizacje w rozwoju obszarów wiejskich	39
2.1. Idea wykorzystania inteligentnych specjalizacji w stymulowaniu rozwoju	39
2.2. Krajowe Inteligentne Specjalizacje (KIS)	47
2.3. Wyzwania dla obszarów wiejskich a inteligentne specjalizacje	56
3. Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich	63
3.1. Stan i struktura podmiotów gospodarczych	63
3.2. Tendencje rozwoju przedsiębiorczości	76
3.3. Przetwórstwo rolno-spożywcze	87
3.4. Dodatkowa działalność nierolnicza gospodarstw rolnych	94

4. Stan i możliwości rozwoju rolnictwa.	99
4.1. Determinanty rozwoju gospodarstw rolnych	99
4.2. Problemy funkcjonowania gospodarstw wielko- towarowych	106
4.3. Problemy funkcjonowania gospodarstw drobno- towarowych	119
4.4. Pozaprodukcyjne źródła dochodów gospodarstw rolnych	128
5. Sfery aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi	135
5.1. Rola aktywności społecznej w rozwoju obsza- rów wiejskich	135
5.2. Integracja pozioma – analiza szans i możliwości rozwoju	142
5.3. Spółdzielnie energetyczne	156
Podsumowanie	167
Bibliografia	175

Wstęp

Rozwój obszarów wiejskich jest postrzegany w literaturze przedmiotu głównie przez pryzmat rozwoju funkcji pozarolniczych. Nie jest to jednak przejaw marginalizacji rolnictwa w gospodarce obszarów wiejskich, ale coraz większego zainteresowania zróżnicowaną i bogatą ofertą wsi jako miejsca lokalizacji wielu przedsięwzięć gospodarczych. Warto jednak zauważyć, że kierunki i dynamika rozwoju obszarów wiejskich są nieodłącznie związane ze zmieniającą się rolą rolnictwa i z procesami jego przeobrażeń. Rolnictwo przeszło od formy tradycyjnej poprzez kolejne etapy rozwoju. Jest tu mowa o rolnictwie 1.0 z początku XX w., kiedy to rozwijała się mechanizacja rolnictwa i znacznie wzrosła wydajność pracy. Kolejny etap to rolnictwo 2.0 charakteryzujące się rozwojem biotechnologii, upraw modyfikowanych oraz stosowaniem na szeroką skalę nawozów i środków ochrony roślin. Dalszy etap, to rolnictwo precyzyjne 3.0, które wykorzystuje system GPS i inne czujniki do precyzyjnego siewu, nawożenia oraz stosowania pestycydów. Obecnie, w ramach wspólnej polityki rolnej jest promowane rolnictwo 4.0, czyli idea rozwoju gospodarstw cyfrowych, wykorzystujących w pracy rolnika zbierane podczas zabiegów agrotechnicznych dane do podejmowania decyzji przy zarządzaniu uprawami.

W odniesieniu do miejsca i roli rolnictwa w procesie przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich należy zauważyć jego szczególne powiązania z gospodarką żywnościową

i ważnym dla tej gospodarki łańcuchem agrobiznesu. Sektor rolny jest jednym z ogniw procesu produkcji żywności, wytwarzającym przede wszystkim surowce, a procesy ewolucyjne, które zachodzą w polskim rolnictwie są w większym stopniu wypadkową zmian dokonujących się w otoczeniu rolnictwa, niż w nim samym. Naturalnym kierunkiem rozwoju gospodarczego każdego kraju jest wzrost znaczenia sfery przemysłowej oraz usługowej w tworzeniu produktu krajowego brutto.

W XXI w. obszary wiejskie, ale także agrobiznes (w tym szczególnie sektor rolny) stają wobec nowych wyzwań i możliwości rozwojowych, jakie stwarza dynamiczny postęp gospodarczy, szczególnie w sferach informatycznej i globalnego handlu. Postęp technologii informatycznych, także w dziedzinie biotechnologii oraz organizacji podmiotów sektora agrobiznesu zmienia dogłębnie wytwórczość rolniczo-żywnościową. Wzrasta również znaczenie wielofunkcyjności rolnictwa i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Obserwacja zmian zachodzących na obszarach wiejskich oraz identyfikacja trendów i mechanizmów rozwoju pozwala wskazać najważniejsze, z punktu widzenia potencjału regionu, dziedziny gospodarki. Narzędziem realizacji polityki inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, które powinno pozwolić na stworzenie konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki są inteligentne specjalizacje. Co ważne, inteligentne specjalizacje nie są wyłącznie oparte na innowacjach technologicznych, ale bazują również na innowacjach społecznych i wielu innych obszarach aktywności gospodarczej. Chodzi głównie o wsparcie mocnych stron rozwoju, które staną się czymś w rodzaju koła zamachowego, a nie jak dotychczas na stymulowaniu rozwoju obszarów zapóźnionych, które zwykle były traktowane jako ważny element strategicznego planowania i dystrybucji środków finansowych. Z kolei strategia Europejskiego Zielonego Ładu opiera się na poszukiwaniu

rozwiązań nowoczesnych, konkurencyjnych i co najważniejsze zasobooszczędnych. Obie te koncepcje stanowią z jednej strony ogromne wyzwanie, a z drugiej szansę środowiskową, społeczną i gospodarczą dla rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Funkcjonowanie i rozwój obszarów wiejskich stymuluje cała gama czynników o charakterze przyrodniczym, środowiskowym, demograficznym, kulturowym, społecznym, gospodarczym, itp. Warto także zauważyć, że od blisko dwóch dekad rozwój obszarów wiejskich w Polsce jest wspierany w ramach wspólnej polityki rolnej (WPR). Istnieje wiele opracowań o charakterze zwartym oraz publikacji naukowych analizujących efekty realizowanych programów rozwoju obszarów w ramach WPR w różnej skali przestrzennej. Wiele miejsca w literaturze przedmiotu poświęca się oczekiwaniom związanym z uruchamianiem nowych programów wsparcia, na kolejny okres programowania WPR. Nowe wyzwania, takie jak pandemia COVID-19 i wybuch wojny na Ukrainie wskazują, że zakładane cele WPR mogą być trudne do zrealizowania.

Podjęta w opracowaniu problematyka może być dyskusyjna ze względu na wybór zagadnień opisujących zmiany zachodzące na obszarach wiejskich, zakres wykorzystanych danych czy kontekst oraz przyjętą narrację. W założeniach autorów chodziło o dokonanie oceny zmian zachodzących na obszarach wiejskich w odniesieniu do współczesnych wyzwań i możliwości wykorzystania wybranych szans rozwoju. Zwrócenie uwagi na specyfikę obszarów wiejskich, na ich regionalne zróżnicowanie, jak i na czynniki determinujące ich rozwój to przyczynek do podtrzymania dyskursu o możliwościach stymulowania rozwoju, tak w skali regionalnej, jak i w wymiarze lokalnym.

Ze względu na ograniczoną objętość opracowania analizy prowadzono ze szczególnym uwzględnieniem wyzwań wynikających z wdrażania koncepcji Europejskiego Zielonego Ładu

(EZŁ), a także możliwości wykorzystania jako stymulatora rozwoju obszarów wiejskich inteligentnych specjalizacji. Te potencjalne możliwości analizowano zarówno w odniesieniu do działalności rolniczej, jak i pozarolniczej oraz do wybranych sfer aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi.

Wykorzystane w opracowaniu dane pochodzą m.in. z badań i statystyk GUS uwzględniających podział administracyjny, zgodnie z którym jako obszary wiejskie sklasyfikowano gminy wiejskie oraz część wiejską w gminach miejsko-wiejskich. Zakres czasowy analiz zależy od dostępności danych statystycznych i w związku z tym nie jest w opracowaniu ujednoczony. Zmiany zachodzące na obszarach wiejskich analizowano w latach 2004–2022 lub 2004–2020, a realizację celów polityki spójności poddano ocenie w odniesieniu do dwóch pełnych okresów programowania (2007–2020). Z kolei wskaźniki dotyczące stanu przedsiębiorczości na obszarach wiejskich obejmują lata 2010–2022, przy czym analizę danych na poziomie regionalnym i lokalnym zawężono do lat 2019–2022. W przypadku analizy problemów funkcjonowania gospodarstw wielkotowarowych i gospodarstw drobnotowarowych oraz pozaprodukcyjnych źródeł dochodu gospodarstw rolnych posłużono się wynikami FADN z okresu obejmującego lata 2017–2021. Sfery aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi analizowano w odniesieniu do 2023 roku.

Całość opracowania ujęto w pięciu rozdziałach i zakończono podsumowaniem. W rozdziale pierwszym scharakteryzowano obszary wiejskie pod względem ich specyfiki oraz zachodzących zmian demograficznych. Na tym tle zaprezentowano założenia koncepcji Europejskiego Zielonego Ładu oraz wynikające z niej wyzwania, jak i przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w aspekcie realizowanej polityki spójności. Rozdział drugi przybliży ideę inteligentnych specjalizacji w stymulowaniu

rozwoju, zarówno krajowych, jak i regionalnych, ze szczególnym uwzględnieniem specjalizacji związanych z obszarem agrobiznesu w kontekście możliwości wykorzystania potencjalnych szans. Kolejny, trzeci rozdział obejmuje analizę regionalnego i lokalnego zróżnicowania przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Przedmiotem uwagi jest również przetwórstwo rolno-spożywcze oraz dodatkowa nierolnicza działalność gospodarstw rolnych. W rozdziale czwartym na tle uwarunkowań rozwoju rolnictwa poddano analizie problemy funkcjonowania gospodarstw wielko- i drobnotowarowych. Wiele miejsca poświęcono również pozaprodukcyjnym źródłom dochodów gospodarstw rolnych. Ostatni rozdział piąty poświęcony jest zagadnieniom dotyczącym wybranych sfer aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi. Chodzi tu głównie o kapitał społeczny wsi rozumiany jako aktywność mieszkańców w różnych formach współdziałania, poczynając od członkostwa w Kołach Gospodyń Wiejskich, Ochotniczych Strażach Pożarnych, poprzez integrację w ramach grup producentów rolnych, czy nowych formach współdziałania, jakimi są spółdzielnie energetyczne.

1.

Współczesne wyzwania gospodarcze, środowiskowe i społeczne dla obszarów wiejskich

1.1. Specyfika obszarów wiejskich w Polsce

Zdefiniowanie pojęcia obszarów wiejskich, rozumianych w różny sposób (Kołodziejczak, 2021) stwarza wiele problemów i nadal nie zostało jednoznacznie sformułowane (Stanny, 2014). Bezsprzecznie jednak są to przestrzenie poza miastami. Są one wydzielane na podstawie lokalizacji, bądź określonych cech społeczno-ekonomicznych (Bański, 2014). I chociaż obszary wiejskie tworzone są przez wieś i ich otoczenie, to jednak ich charakterystyka zmieniała się w ujęciu historycznym, co uzasadnia elastyczne ich definiowanie (Bański, 2011). W odróżnieniu od miast, obserwuje się tu większe rozproszenie zarówno samej sieci osadniczej, jak również związanej z tym działalności gospodarczej, prowadzonej nie tylko w zakresie rolnictwa. Różnice zauważalne są też w poziomie i stylu życia oraz w wielu innych charakterystykach (Ciura, 2010; Chmielewska i Zegar,

2018; Czapiński i in., 2015; Halamska, 2011; Heffner i Klemens, 2012).

W toku zachodzących przeobrażeń i postępującej dezagrarnizacji (Frenkel, 2013), podkreśla się wielofunkcyjność obszarów wiejskich i potrzebę równoważenia dalszego rozwoju (Adamowicz, 2005; Kłodziński, 2021; Wilkin, 2010; Żmija, 2014), wskazując, że jest on wieloaspektowy i wielopoziomowy (Kołodziejczak, 2021). Owa ewaluacja sprawia, że również w sensie prawnym, zarówno regulacji polskich, jak i unijnych, nie funkcjonuje jednoznaczna definicja obszarów wiejskich, chociaż są one przedmiotem różnych programów i dofinansowań, a ich określenie ulega modyfikacji, w zależności od podejmowania konkretnych działań (Krzysztoik, 2017).

Niezależnie od wskazanych problemów terminologicznych, obszary wiejskie, jakkolwiek definiowane, realizują wiele różnorodnych funkcji ekonomicznych i pozaekonomicznych (Czapiewska, 2021; Kłodziński, 2010; Niedzielski, 2015) a w odróżnieniu od miast, są ściśle powiązane z rolnictwem, które jest podstawowym i niezbędnym ogniwem gospodarki żywnościowej, zapewniającej bezpieczeństwo żywnościowe. Jak podaje Stanny (2014) niezależnie od przyjętych z konieczności rozstrzygnięć technicznych co do ujmowania obszarów wiejskich jako przedmiotu badania, są one miejscem życia i gospodarowania ludzi tworzących społeczności lokalne, gdzie w relacji do miasta:

- zarówno działalność społeczna, jak i gospodarcza (w tym szczególnie rolnicza) jest rozproszona przestrzennie,
- mniej zróżnicowane struktury społeczne i gospodarcze są konsekwencją ich mniejszej konkurencyjności,
- mniejsza jest dostępność do dóbr i usług, zwłaszcza publicznych.

Zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1998 roku w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia, sto-

sowania i udostępniania krajowego rejestru urzędowego podziału terytorialnego kraju oraz związanych z tym obowiązków organów administracji rządowej i jednostek samorządu terytorialnego do obszarów wiejskich zalicza się wszystkie gminy wiejskie oraz części gmin miejsko-wiejskich z wyłączeniem terenów zajmowanych przez miasta w tych gminach (Dz. U. 1998, poz. 1031, z późn. zm.). Jak wynika z danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) obszary wiejskie w Polsce obejmują blisko 93% powierzchni kraju, chociaż ich odsetek jest zróżnicowany w obrębie województw. Najwięcej, bo aż 97,4% powierzchni zajmują one w województwie warmińsko-mazurskim, a najmniej w województwach: śląskim (69,3%) oraz dolnośląskim (89,1%) i małopolskim (89,1%). W latach 2004–2020 powierzchnia obszarów wiejskich w Polsce zmniejszyła się o 0,3 pkt. proc. Główną przyczyną zmniejszania się powierzchni obszarów wiejskich jest nadawanie praw miejskich rozwijającym się miejscowościom oraz przyłączaniem się do miast (zwłaszcza dużych) miejscowości z przyległych gmin wiejskich. Zmiany demograficzne wskazują na postępujący proces urbanizacji obszarów wiejskich, które stają się atrakcyjnym miejscem zamieszkania, tym samym przyczyniając się do zmiany sposobu ich użytkowania. Wesołowska (2016) wskazuje, że przekształcane tereny wiejskie najczęściej przeznaczone są na rzecz osadnictwa, wypoczynku i rekreacji.

W strukturze obszarów wiejskich w Polsce największy odsetek stanowią użytki rolne (UR) – 61,3%, natomiast grunty leśne, zadrzewione i zakrzewione stanowią 30,5%, a grunty zabudowane i zurbanizowane średnio 5,7%. W poszczególnych województwach sytuacja pod tym względem jest jednak znacznie zróżnicowana. Odsetek UR waha się od 47,1% w województwie lubuskim do 71,1% w województwach: lubelskim i łódzkim. Grunty leśne, zadrzewione i zakrzewione, zajmują 21,7% w województwie łódzkim i 51% w województwie lubuskim. Z kolei odsetek grun-

tów zabudowanych i zurbanizowanych w województwie podlaskim stanowi 3,9%, natomiast w województwie śląskim 13,3% (tab. 1.1).

Tabela 1.1. Kierunki wykorzystania powierzchni obszarów wiejskich w Polsce wg województw w 2020 roku

Wyszczególnienie	Udział (%)					
	UR razem	Grunty leśne, zadrzewione i zakrzewione	Grunty pod wodami	Grunty zabudowane i zurbanizowane	Użytki ekologiczne	Tereny różne
POLSKA	61,3	30,5	2,1	5,7	0,1	0,3
Dolnośląskie	60,0	31,1	0,9	7,4	0,2	0,4
Kujawsko-pomorskie	67,2	24,2	2,7	5,4	0,3	0,3
Lubelskie	71,1	23,7	0,8	4,1	0,2	0,1
Lubuskie	41,7	51,0	1,8	4,8	0,2	0,4
Łódzkie	71,1	21,7	0,7	6,2	0,1	0,3
Małopolskie	61,0	30,3	1,5	6,8	0,0	0,3
Mazowieckie	68,7	23,8	1,2	6,1	0,1	0,2
Opolskie	64,3	27,7	1,4	6,3	0,1	0,3
Podkarpackie	54,4	39,0	1,2	5,2	0,1	0,1
Podlaskie	62,8	31,7	1,4	3,9	0,1	0,1
Pomorskie	52,2	37,6	4,2	5,6	0,1	0,3
Śląskie	51,4	33,3	1,5	13,3	0,1	0,4
Świętokrzyskie	65,3	28,9	0,8	4,9	0,0	0,1
Warmińsko-mazurskie	57,1	32,9	5,7	4,0	0,1	0,2
Wielkopolskie	65,7	26,6	1,5	5,8	0,1	0,4
Zachodniopomorskie	52,4	37,1	5,3	4,6	0,2	0,4

Źródło: Bank danych lokalnych GUS.

Obszary wiejskie w kraju są zamieszkiwane przez ponad 40% ludności Polski a jej odsetek w latach 2004–2022 zwiększył się o 1,9 pkt. proc. (tab. 1.2.). Maleje stopień urbanizacji kraju, mierzony udziałem liczby ludności miejskiej, zamieszkującej na określonym obszarze, w liczbie ludności ogółem. Wskaźnik ten według danych GUS systematycznie malał w ostatnich latach, od 60,2% w 2016 roku do 59,6% w 2022 roku (<https://strateg.stat.gov.pl/#/obszary-tematyczne/>). Tym samym w Polsce obserwowany jest wzrost odsetka ludności na obszarach wiejskich, na co również wpływa proces migracji wewnętrznych z dużych miast na tereny wiejskie oraz mniejszy poziom przyrostu naturalnego w miastach (GUS, 2023c)¹.

Ludność zamieszkująca obszary wiejskie w Polsce charakteryzuje się korzystniejszą strukturą wiekową w porównaniu do mieszkańców miast, ze względu na wyższy odsetek ludności w wieku przedprodukcyjnym i niższy udział ludności w wieku poprodukcyjnym. A zatem mieszkańcy wsi są przeciętnie młodszy od mieszkańców miast – mediana wieku wynosi 39 lat w porównaniu do 42 lat, chociaż w ostatnim okresie (2019–2022) zauważalny jest również proces starzenia się ludności zamieszkującej tereny wiejskie. Współczynnik tzw. starości demograficznej, wyznaczany jako odsetek liczby ludności w wieku powyżej 65 lat w populacji ogółem (Rozwój..., 2020) w 2022 roku wynosił na wsi 16,7% a w miastach 21,4% (obliczono na podstawie danych z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>). Niemniej, jego wartość zwiększała się w ostatnich latach zarówno w miastach, jak i na wsi, gdzie była zróżnicowana w poszczególnych województwach (tab. 1.3).

¹ Według danych GUS w I półroczu 2023 roku, na każde 10 tys. ludności ubyłoby 49,8 tys. osób w miastach oraz 20,6 tys. na wsi (GUS, 2023c).

Tabela 1.2. Udział ludności zamieszkującej obszary wiejskie wg województw w latach: 2004, 2008, 2012, 2016, 2020 i 2022 (%)

Wyszczególnienie	2004	2008	2012	2016	2020	2022
	Udział (%)					
POLSKA	38,5	38,9	39,8	40,1	40,2	40,4
Dolnośląskie	29,0	29,4	30,6	31,2	31,8	32,5
Kujawsko-pomorskie	38,3	39,1	40,3	40,8	41,3	41,9
Lubelskie	53,3	52,9	53,1	52,3	51,4	53,8
Lubuskie	35,8	36,3	37,2	35,4	35,2	35,7
Łódzkie	35,3	35,2	35,5	35,6	35,5	38,2
Małopolskie	50,3	51,2	52,6	53,5	54,3	52,2
Mazowieckie	35,3	35,8	36,9	37,2	37,5	35,3
Opolskie	47,3	46,7	45,9	45,5	43,5	47,1
Podkarpackie	59,5	59,1	59,5	59,7	59,3	58,9
Podlaskie	40,9	40,0	39,5	38,8	38,2	39,1
Pomorskie	32,5	33,9	36,1	37,8	39,4	37,4
Śląskie	21,2	21,5	22,0	22,3	22,5	24,1
Świętokrzyskie	54,5	54,1	54,5	53,9	51,9	55,2
Warmińsko-mazurskie	39,9	40,0	41,3	41,2	40,6	41,0
Wielkopolskie	42,7	44,1	45,8	46,9	48,1	46,7
Zachodniopomorskie	30,7	31,2	31,7	31,8	31,6	31,9

Źródło: Bank danych lokalnych GUS.

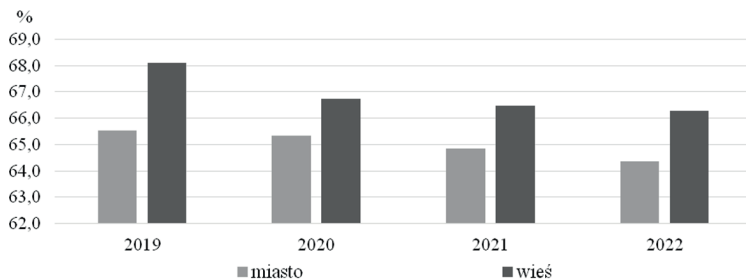
W 2022 roku najmniejszym udziałem osób w wieku powyżej 65 lat cechowała się ludność wiejska województwa pomorskiego a następnie województw: wielkopolskiego, małopolskiego i warmińsko-mazurskiego. Są to też regiony o przeciętnie większej liczbie osób w gospodarstwach domowych, a więc i liczniejszych rodzinach (z większą liczbą dzieci). Województwo małopolskie, łącznie z podlaskim należy do regionów o najmniejszym przyroście wskaźnika starości demograficznej na obszarach wiejskich w latach 2019–2022 (poniżej 1%). W województwie zachodniopomor-

Tabela 1.3. Współczynnik starości demograficznej w Polsce w latach 2019–2022 wg województw (%)

Wyszczególnienie	Miasta				Wieś			
	2019	2020	2021	2022	2019	2020	2021	2022
Dolnośląskie	20,9	21,1	21,7	22,3	15,1	15,5	15,9	16,4
Kujawsko-pomorskie	20,0	20,8	21,4	22,1	14,5	15,2	15,5	16,0
Lubelskie	19,8	20,8	21,5	22,3	17,6	18,1	18,3	18,7
Lubuskie	19,1	19,9	20,5	21,3	14,8	15,6	16,0	16,6
Łódzkie	21,8	22,5	23,1	23,7	17,4	18,0	18,2	18,6
Małopolskie	19,6	19,6	19,9	20,4	14,6	14,9	15,2	15,6
Mazowieckie	19,4	19,1	19,4	19,8	15,8	16,2	16,5	16,9
Opolskie	20,6	21,1	21,7	22,4	16,8	17,0	17,4	17,8
Podkarpackie	18,8	19,6	20,2	20,9	15,6	16,0	16,2	16,6
Podlaskie	17,4	18,2	18,7	19,5	18,4	18,6	18,6	18,9
Pomorskie	19,7	19,9	20,3	20,8	12,1	12,6	13,0	13,5
Śląskie	20,1	20,5	21,0	21,6	16,4	16,8	17,1	17,6
Świętokrzyskie	22,0	23,1	23,9	24,7	17,8	18,5	18,9	19,4
Warmińsko-mazurskie	18,5	19,5	20,1	20,9	13,8	14,7	15,1	15,7
Wielkopolskie	19,3	19,7	20,2	20,9	13,9	14,3	14,6	15,1
Zachodniopomorskie	20,3	21,1	21,8	22,5	14,4	15,3	15,9	16,5

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 16.11.2023].

skim udział osób powyżej 65 lat zwiększył się natomiast z 14,4% do 16,5% w badanych latach. Proces starzenia się mieszkańców obszarów wiejskich jest najbardziej widoczny w województwach: świętokrzyskim, podlaskim, lubelskim, łódzkim i opolskim, co ogranicza możliwości ich rozwoju. Są to również regiony o najniższym udziale osób w wieku 15–64 lat (ok. 65,5%), a więc mogących potencjalnie generować dochody. Jednocześnie, odsetek mieszkańców wsi w wieku 15–64 lat jest większy niż w miastach, ale w obydwu grupach maleje (rys. 1.1).

Rysunek 1.1. Udział osób w wieku 15–64 lat w Polsce w latach 2019–2022 wg miejsca zamieszkania

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 11.11.2023].

Charakterystyki dla poszczególnych województw są zbliżone (od ok. 65,5% do niespełna 67%) a największy udział osób w wieku 15–64 lat w 2022 roku odnotowano na wsi w województwach: warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim, opolskim i lubuskim. Wskaźnik zatrudnienia na obszarach wiejskich, czyli odsetek aktywnej zawodowo ludności w wieku od 15 do 64 lat, wzrósł z poziomu 46,1% w 2004 roku do 54,5% w 2020 roku. Najwyższy poziom w 2020 roku osiągnął on w województwie wielkopolskim (58,4%), a następnie w: pomorskim (57,8%) i łódzkim (57,0%), przy czym najwyższa dynamika wzrostu miała miejsce w województwie dolnośląskim (+17,9 pkt. proc.), a w następnej kolejności w: zachodniopomorskim (+15,7 pkt. proc.) i pomorskim (+15,3 pkt. proc.). W latach 2004–2020 odnotowano niewielki spadek wskaźnika zatrudnienia (o 0,2 pkt. proc.) jedynie w województwie lubelskim (tab. 1.4).

Z kolei współczynnik aktywności zawodowej, który określa stosunek osób aktywnych zawodowo (osoby zatrudnione i osoby bezrobotne) do ludności w wieku produkcyjnym (kobiety 18–60 lat, mężczyźni 18–65 lat) w 2020 roku w Polsce wyniósł 56,3%, a dynamika wzrostu w odniesieniu do 2004 roku była

Tabela 1.4. Wskaźnik zatrudnienia* na obszarach wiejskich według województw w latach: 2004, 2008, 2012, 2016 i 2020

Wyszczególnienie	Ogółem					Zmiana
	2004	2008	2012	2016	2020	2004–2020
	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	pkt. proc.
POLSKA	46,1	50,7	50,4	52,6	54,5	8,4
Dolnośląskie	37,6	46,4	48,4	54,9	55,5	17,9
Kujawsko-pomorskie	43,4	48,7	51,1	53,3	53,4	10
Lubelskie	51,8	52,6	52,2	50,9	51,6	-0,2
Lubuskie	40,8	47,9	46,5	52,7	52,9	12,1
Łódzkie	48,9	54,1	52,7	55,5	57,0	8,1
Małopolskie	52,0	51,2	50,0	52,6	54,4	2,4
Mazowieckie	48,8	55,0	52,1	55,0	56,7	7,9
Opolskie	41,3	47,3	49,4	51,4	53,1	11,8
Podkarpackie	47,4	52,0	49,5	50,0	51,0	3,6
Podlaskie	50,5	51,8	49,7	50,1	52,0	1,5
Pomorskie	42,5	48,5	50,5	53,1	57,8	15,3
Śląskie	40,7	44,5	47,8	50,2	51,4	10,7
Świętokrzyskie	45,2	53,9	52,3	51,3	54,6	9,4
Warmińsko-mazurskie	38,4	45,5	43,0	46,1	50,0	11,6
Wielkopolskie	47,9	52,8	53,1	56,0	58,4	10,5
Zachodniopomorskie	37,4	40,6	45,6	47,8	53,1	15,7

* Wskaźnik zatrudnienia obliczono jako procentowy udział pracujących danej kategorii w ogólnej liczbie ludności danej kategorii, wyróżnionej ze względu na miejsce zamieszkania.

Źródło: Bank danych lokalnych GUS.

stosunkowo niewielka (wzrost o 0,3 pkt. proc.). Najwyższe wartości tego współczynnika na obszarach wiejskich w 2020 roku odnotowano w województwie pomorskim, a następnie w: wielkopolskim, mazowieckim i łódzkim (odpowiednio 59,7%, 59,5% i 58,8%, 58,4%). Liderem w tym rankingu było województwo pomorskie, ponieważ ma nie tylko najwyższy współczynnik aktywności zawodowej, ale również w latach 2004–2020 wskaźnik

ten wzrósł najwięcej, bo o 5 pkt. proc. Z kolei największy spadek odnotowano w województwach małopolskim (-5,1 pkt. proc.), lubelskim (-4,5 pkt. proc.) i podlaskim (-3,4 pkt. proc.) (tab. 1.5).

Tabela 1.5. Współczynnik aktywności zawodowej* na obszarach wiejskich wg województw w latach: 2004, 2008, 2012, 2016 i 2020

Wyszczególnienie	2004	2008	2012	2016	2020	2004–2020
	[%]	[%]	[%]	[%]	[%]	pkt. proc.
POLSKA	56,0	54,5	56,1	56,2	56,3	0,3
Dolnośląskie	52,9	51,8	54,8	58,0	57,7	4,8
Kujawsko-pomorskie	56,2	53,8	57,9	57,4	54,9	-1,3
Lubelskie	59,3	56,6	57,5	54,7	54,8	-4,5
Lubuskie	53,8	51,0	50,8	55,9	54,3	0,5
Łódzkie	57,3	57,1	58,3	58,4	58,4	1,1
Małopolskie	61,1	54,5	55,4	55,8	56,0	-5,1
Mazowieckie	56,7	58,8	57,8	58,4	58,8	2,1
Opolskie	50,0	51,5	54,4	54,1	54,9	4,9
Podkarpackie	55,3	56,1	56,9	55,9	53,5	-1,8
Podlaskie	56,5	54,7	52,9	53,2	53,1	-3,4
Pomorskie	54,7	51,9	57,0	57,0	59,7	5
Śląskie	48,8	46,8	52,9	53,0	52,7	3,9
Świętokrzyskie	54,1	58,2	58,8	56,2	56,6	2,5
Warmińsko-mazurskie	51,7	49,3	48,7	51,7	52,2	0,5
Wielkopolskie	59,0	56,4	58,2	58,7	59,5	0,5
Zachodniopomorskie	53,1	46,5	52,0	52,7	55,2	2,1

* Dane o aktywności ekonomicznej ludności w wieku 15 lat i więcej opracowano na podstawie reprezentatywnego Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), prowadzonego w cyklu kwartalnym od maja 1992 roku i doskonalonego zgodnie z zaleceniami Eurostat.

Źródło: Bank danych lokalnych GUS.

Kierunki wykorzystania powierzchni oraz zasoby ludzkie na obszarach wiejskich w Polsce są zróżnicowane regionalnie. Z przeprowadzonych analiz wynika, że użytki rolne stanowią od

51,4% w województwie śląskim do 71,1% w łódzkim i lubelskim. Ponadto w latach 2004–2022 zwiększył się w Polsce udział ludności zamieszkującej obszary wiejskie o 1,9 pkt. proc., wzrósł też wskaźnik zatrudnienia na obszarach wiejskich z poziomu 46,1% w 2004 roku do 54,5% w 2020 roku. Natomiast współczynnik aktywności zawodowej w tym okresie wzrósł zaledwie o 0,3 pkt. proc., a największy spadek odnotowano w województwach małopolskim (-5,1 pkt. proc.), lubelskim (-4,5 pkt. proc.) i podlaskim (-3,4 pkt. proc.). I chociaż ludność zamieszkująca obszary wiejskie w Polsce charakteryzuje się korzystniejszą strukturą wiekową w porównaniu do mieszkańców miast również na obszarach wiejskich widoczny jest postępujący proces starzenia się mieszkańców, szczególnie w województwach: świętokrzyskim, podlaskim, lubelskim, łódzkim i opolskim. Czynniki te z pewnością mają wpływ na skuteczność kreowanej polityki gospodarczej czy też wspólnej polityki rolnej. W opinii Kani i Musiała (2018) te same bodźce czy instrumenty skierowane na wieś i rolnictwo rozdrobione strukturalnie i agrarnie oraz rolnictwo o dużej koncentracji kapitału przynoszą odmienne, a nawet skrajnie różne efekty, zarówno w odniesieniu do zamierzeń ich kreatora, jak też ich realizatora czy adresata, co zostało uwzględnione w dalszej części niniejszego opracowania.

1.2. Europejski Zielony Ład – szanse i zagrożenia dla rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Europejski Zielony Ład (European Green Deal) to strategia wzrostu, której celem jest skierowanie gospodarki Unii Europejskiej ku większej nowoczesności, zasobooszczędności i konkurencyjności. Zakłada ona osiągnięcie do 2050 roku zerowego poziomu emisji gazów cieplarnianych (GHG) netto, oddziele-

nie wzrostu gospodarczego od wykorzystania zasobów naturalnych, przejście na czystą gospodarkę o obiegu zamkniętym, przeciwdziałanie utracie różnorodności biologicznej i zmniejszenie poziomu emisji zanieczyszczeń. Realizacja strategii „od pola do stołu” (From Farm to Fork Strategy) ma służyć zachowaniu i odtworzeniu ekosystemów, a także umożliwieniu rolnikom dalszego prowadzenia działań niezbędnych do tego, aby zapewnić Europejczykom pełnowartościową, przystępną cenowo i bezpieczną żywność przy jednoczesnym zagwarantowaniu rodzinom producentów rolnych godnych warunków życia (Raport..., 2020).

W opinii wielu ekspertów (Parlińska i in. 2020; Wrzaszcz, Pradecki, 2020; Płonka 2021; Musiał, Szumiec 2021; Grzybowska-Brzezińska i in., 2023) te cele stanowią, z jednej strony, ogromne wyzwanie, a z drugiej, szansę środowiskową, społeczną i gospodarczą dla rozwoju obszarów wiejskich.

Zaproponowana w Zielonym Ładzie przebudowa gospodarki UE w kierunku proekologicznym wyznacza jednak obszarom wiejskim nowe zadania. Rolnictwo, nabierając nowego wymiaru i znaczenia powinno stać się w większym stopniu sferą produkcji środowiskowych dóbr publicznych. Należy jednak pamiętać, że ograniczenie emisji gazów cieplarnianych z rolnictwa jest możliwe tylko do pewnego poziomu, z uwagi na konieczność zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego (Bennetzen i in., 2016).

Bezpieczeństwo żywnościowe jest rozpatrywane w dwóch podstawowych jego wymiarach, a mianowicie: wystarczającej ilości żywności (food security), ale przy zachowaniu jej właściwej jakości (food safety), tzn. niezafałszowanej, bezpiecznej pod względem zdrowotnym, czyli wolnej od zanieczyszczeń, patogenów, pozostałości środków ochrony roślin czy antybiotyków, itp. oraz umożliwiającej odpowiednio zbilansowane żywienie. Ważna jest nie tylko dostępność takiej żywności w sensie fizycznym, ale

również ekonomicznym i społecznym, z zachowaniem stabilności tego dostępu w czasie (Obiedzińska, 2012). Zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego jest nie tylko problemem lokalnym, ale skutek globalizacji systemu żywnościowego przyjmuje charakter globalny. Wpływa też na zwiększenie wspólnego ryzyka w tym zakresie, przez co bywa traktowane jako swoiste dobro publiczne o charakterze globalnym (Unnevehr, 2007).

Dyskusje wokół zapewnienia globalnego bezpieczeństwa żywnościowego toczą się już od dawna (za Krysztofiak i in., 2020), niemniej w ostatnim okresie problemy te nasiliły się, m.in. wskutek COVID-19 oraz wojny w Ukrainie i ich szeroko rozumianych konsekwencji. Szacuje się, że w 2022 roku aż 9,2% światowej populacji cierpiało głód, co stanowiło wzrost aż o 122 mln osób w stosunku do 2019 roku a przewiduje się, że w 2030 roku globalna populacja osób chronicznie niedożywionych wyniesie 600 mln (FAO et al, 2023). Jednocześnie brak bezpieczeństwa żywnościowego jest nieproporcjonalny i w większym stopniu dotyczy mieszkańców obszarów wiejskich, gdzie przecież żywność jest wytwarzana, ale mniejsza jest przeciętnie siła ekonomiczna mieszkającej tu ludności. W 2022 roku brak bezpieczeństwa żywnościowego (umiarkowany lub poważny) na świecie odnotowano w przypadku 33,3% dorosłych osób na obszarach wiejskich a 26% w miastach (FAO et al, 2023).

Pytanie zatem, czy konieczność zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego nie wyhamuje realizacji celów strategii Europejskiego Zielonego Ładu?

W kontekście celów stawianych w tej strategii należy pamiętać, że zagrożenia związane ze zmianą klimatu, głodem i ubóstwem, utratą różnorodności biologicznej, niszczeniem lasów, kryzysami wodnymi i bezpieczeństwem żywnościowym, są w znacznym stopniu determinowane sposobem, w jaki produkujemy, rozprowadzamy, konsumujemy i wyrzucamy żywność

oraz inne produkty rolne. W raporcie Greenpeace (*Agriculture at a Crossroads*, 2009) wskazano jednoznacznie, że żadne z głównych globalnych wyzwań współczesnego świata nie zostanie rozwiązane bez głębokich i trwałych zmian w dominujących praktykach rolniczych i polityce żywnościowej. Rolnictwo, ze względu na znaczny udział w całkowitej emisji gazów cieplarnianych oraz wpływ na ekosystemy, odgrywa istotną rolę w pogłębianiu zmian klimatycznych. W krajach UE rolnictwo odpowiada za 10,3% emisji gazów cieplarnianych, z czego 70% pochodzi z chowu zwierząt (Europejski Trybunał Obrachunkowy, 2021). W Polsce jest to ok. 9,1% (Krajowy raport inwentaryzacyjny, 2022), co ma związek z oparciem polskiej gospodarki na węglu i z dominującym udziałem energetyki w całkowitej emisji. Jak podaje Wiśniewski (2021) rolnictwo w Polsce jest źródłem 30,7% krajowej emisji metanu (głównie z fermentacji jelitowej) i aż 80,1% krajowej emisji podtlenku azotu (głównie z nawożenia azotowego gruntów), a lokalnie działalność rolnicza w Polsce odpowiada nawet za 20–50% całkowitej emisji gazów cieplarnianych (GHG) z rolnictwa. Wyższym poziomem emisji gazów cieplarnianych z sektora rolnictwa cechują się z reguły jednostki położone w północno-wschodniej części Polski, w Wielkopolsce i południowo-wschodniej części Pomorza. Ma to związek z większym udziałem gospodarstw dużych (powyżej 15 ha UR) na tych obszarach, z intensywną produkcją zwierzęcą i z funkcjonującym tam nadal, zwłaszcza na gruntach po byłych Państwowych Gospodarstwach Rolnych (PGR), systemem gospodarki wielkoobszarowej z monokulturami roślin i uproszczonym płodozmianem, co przyczynia się m.in. do nasilenia procesów erozyjnych, zmniejszenia zawartości glebowej materii organicznej i zbyt słabej sekwestracji węgla w glebie (Wiśniewski, 2018; Wiśniewski, Kistowski, 2019; Kistowski, Wiśniewski, 2020). W związku z powyższym oczywistym jest, że trzeba poszuki-

wać sposobów, które pozwolą ograniczyć negatywny wpływ rolnictwa na środowisko przyrodnicze a taki kierunek wyznacza właśnie strategia Europejskiego Zielonego Ładu. Jej cele są bardzo ambitne, ale powinna być wdrażana stopniowo, co pozwoli zminimalizować straty ekonomiczne w polskim rolnictwie oraz generować korzyści środowiskowe i społeczne. Również autorzy raportu opublikowanego przez Politykę Insight ostrzegają, że polskie rolnictwo nie jest przygotowane do pełnego wdrożenia Europejskiego Zielonego Ładu, m.in. ze względu na niską produktywność gospodarstw rolnych w Polsce, będącą rezultatem rozdrobnienia agrarnego, słabej jakości gleb oraz krótszego, niż w krajach Europy Zachodniej, okresu wegetacji (Wpływ Europejskiego..., 2021). Słabą stroną zasobu obszarów wiejskich w kontekście założeń Zielonego Ładu jest duży udział gleb ornych słabych i najsłabszych, okresowo lub stale suchych, o niskiej produktywności, ubogich w materię organiczną, co ogranicza możliwość pochłaniania CO₂ (Wiśniewski, 2017). Jakość polskich gleb należy do najniższych w Europie, a potencjał produkcyjny 1 ha gleb w Polsce odpowiada potencjałowi ok. 0,6 ha gruntów ornych krajów UE (Skłodowski, Bielska, 2009). Zmniejszeniu stopnia akumulacji węgla sprzyja także duży udział gleb zakwaszonych w Polsce, o małej zdolności retencyjnej i niskiej zawartości próchnicy. Autorzy wspomnianego raportu wskazują na zagrożenie obniżenia wydajności produkcji roślinnej w polskim rolnictwie i tym samym dochodów rolników wskutek ograniczenia stosowania środków ochrony roślin i nawozów, a także wzrostu areału upraw ekologicznych, które cechuje niższa wydajność produkcji. Ten negatywny skutek można zminimalizować poprzez stosowanie technik rolnictwa precyzyjnego i odpowiednie dozowanie składników pokarmowych do gleb. Należy także promować powszechne stosowanie zabiegów wapnowania gleb. Pełne wdrożenie Europejskiego Zielonego Ładu może spowodo-

wać wzrost cen (w szczególności zbóż) i spadek dostępności artykułów spożywczych.

Trzeba podkreślić, że rola rolnictwa wzrasta również w kontekście zapewnienia bezpieczeństwa energetycznego (Marks-Bielska, Bielski, 2013). Zarówno produkcja biopaliw (szczególnie pierwszej generacji – biodiesel i bioetanol), jak i farmy fotowoltaiczne są konkurencyjne w stosunku do produkcji żywności. Cena dzierżawy 1 ha UR pod budowę farmy fotowoltaicznej, a tym samym – przychód z tego tytułu dla rolnika (właściciela gruntów) to kwota rzędu 15–18 tys. zł rocznie. Jest to z pewnością kusząca alternatywa dla produkcji rolniczej, tym bardziej, że jak wskazują badania (Ślusarz i in., 2021), różnorodność źródeł pozyskiwania energii z OZE sprawia, że mogą one być wykorzystywane na terenie całego kraju. Ważną kwestią jest również wdrażanie istniejących i rozwijanie nowych technologii przetwarzania biomasy pochodzenia rolniczego, szczególnie tych, które nie konkurują z rynkiem żywności (Kurowska i in., 2020, Marks-Bielska, Bielski, 2018). Analizując tendencje rozwoju odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich, można zauważyć, że energia z odnawialnych źródeł może stać się jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się sektorów na obszarach wiejskich z dwóch powodów. Po pierwsze wzrost cen energii elektrycznej zachęca inwestorów do inwestycji w OZE. Po drugie perspektywa niezależności energetycznej oraz korzystny system kredytowania, czy też możliwość uzyskania dotacji zachęca rolników do inwestowania w OZE. Z programu “Energia na wsi” wsparcie mogą otrzymać zarówno rolnicy, jak i istniejące lub powstające spółdzielnie energetyczne oraz ich członkowie. Rolnik chcący skorzystać z programu “Energia dla wsi” może otrzymać dofinansowanie na instalację fotowoltaiczną i wiatrową o mocy powyżej 50 kW do 1 MW, elektrownię wodną i biogazownię rolniczą o mocy powyżej 10 kW do 1 MW lub magazyn

energii – zintegrowany z tymi systemami wytwarzania energii. Ubiegający się o wsparcie może liczyć na pożyczkę do 25 mln zł na beneficjenta lub dotację do 20 mln zł na beneficjenta. Rozwój innowacyjnych technologii odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich powinien przyczynić się do obniżenia kosztów wytwarzania i wyhamowania wzrostu cen energii elektrycznej.

Autorzy raportu przygotowanego dla Instytutu Europejskiej Polityki Ochrony Środowiska (IEEP) (Lóránt, Allen, 2019) wskazują, że osiągnięcie neutralności klimatycznej w sektorze rolno-spożywczym jest możliwe jedynie przy wdrożeniu równoczesnych działań zarówno po stronie produkcji, jak i konsumpcji (podaży i popytu), zgodnie z zasadami gospodarki o obiegu zamkniętym. Wskazują przy tym trzy główne kierunki działań:

- unikanie emisji, gdzie to tylko możliwe – zmiany w strukturze produkcji towarów, zmniejszenie spożycia produktów zwierzęcych, ograniczenie marnotrawienia żywności;
- ograniczenie emisji tam, gdzie nie można ich uniknąć – zwiększenie zasoboszczędności w produkcji, obniżenie emisji GHG na jednostkę produkcji, produkcja sezonowa w najbardziej optymalnych warunkach, redukcja odpadów związanych z produkcją rolną;
- odzysk emisji wszędzie, gdzie to możliwe – zwiększenie potencjału sekwestracji węgla w glebie i zapewnienie ciągłego i racjonalnego zarządzania gruntami (odpowiednie planowanie i zagospodarowanie przestrzenne) oraz rozwijanie biogospodarki o obiegu zamkniętym.

Trudno się nie zgodzić z tymi opiniami, a szczególnie z koniecznością poszukiwania rozwiązań zasobooszczędnych, racjonalnych, korzystnych i opłacalnych zarówno dla rolnika, jak i środowiska. Pytanie tylko, jak skutecznie stymulować takie działania? Czy i w jakim zakresie powinny być to działania stymulowane w ramach środków finansowych WPR? Na ile sku-

teczny i możliwy do zastosowania może być system zakazów i nakazów regulujących zasady postępowania, np. w ramach obowiązkowych zasad dobrych praktyk rolniczych?

Z opublikowanego w 2021 roku raportu Europejskiego Trybunału Obrachunkowego (2021) wynika, że mimo iż od 2013 roku główne cele Wspólnej Polityki Rolnej ukierunkowane są na zapobieganie zmianom klimatycznym, to działania podejmowane w latach 2014–2020 nie przyczyniły się do zmniejszenia emisji pochodzących z chowu zwierząt gospodarskich. Odnotowano też wzrost emisji związanych ze stosowaniem nawozów i nie zwiększyła się ilość węgla zmagazynowanego w glebach i roślinach, a Polska, wraz z Niemcami i Rumunią, jest nadal największym w UE emitentem CO₂ z osuszonych gleb organicznych. Czy w związku z powyższym Europejski Zielony Ład sprostą wyzwaniom związanym ze zmianą klimatu i degradacją środowiska, poprawiając jakość życia obecnych i przyszłych pokoleń? Z pewnością trudno to dziś ocenić. Niewątpliwie wprowadzenie Zielonego Ładu niesie ze sobą zarówno szanse, jak i zagrożenia dla rozwoju polskiej wsi i rolnictwa. Szansą jest finansowanie z budżetu UE i uruchomienie w następnym dziesięcioleciu zrównoważonych inwestycji wspierających cele klimatyczne na obszarach wiejskich i zmniejszających emisyjność rolnictwa, a w ślad za tym umożliwiającymi rozwój zrównoważonej działalności gospodarczej i zielonych miejsc pracy dla mieszkańców wsi. Zagrożeniem jest z kolei groźba strat ekonomicznych wynikających z ekstensyfikacji rolnictwa.

1.3. Polityka spójności w rozwoju obszarów wiejskich

Obszary wiejskie są obecnie coraz bardziej zróżnicowane, co odbija się na jakości życia ludności je zamieszkującej. Ważną rolę odgrywa polityka spójności, która ma na celu zniwelowa-

nie różnic. Zgodnie z treścią art.2 ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. 2006 nr 227 poz. 1658 z późn.zm.) polityka spójności jest jednym z elementów polityki rozwoju, przez którą rozumie się „zespół wzajemnie powiązanych działań, podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju, spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej, podnoszenia konkurencyjności gospodarki oraz tworzenia nowych miejsc pracy w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej”. Celem spójności społeczno-gospodarczej ludności wiejskiej w Polsce jest redukcja nierówności społecznych i gospodarczych między wsią a miastem, poprawa jakości życia oraz zapewnienie równych szans i możliwości rozwoju dla mieszkańców obszarów wiejskich.

W latach 2010–2020 IRWIR PAN przeprowadził monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Celem przeprowadzonych badań była obserwacja zmian społeczno-gospodarczych zachodzących na obszarach wiejskich oraz identyfikacja trendów i mechanizmów rozwoju. Na potrzeby projektu przyjęto definicję (Rosner, Stanny, 2014), zgodnie z którą rozwój społeczno-gospodarczy to proces przekształcania wsi w środowisko przyjazne mieszkańcom, a więc takie, które pozwala im na zaspokajanie potrzeb i aspiracji, zwłaszcza w zakresie warunków pracy i uzyskiwania godziwych dochodów, dostępu do usług publicznych i szeroko rozumianych dóbr kultury, poczucia uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej, sprawstwa w zakresie dokonujących się przemian, itp. Badania wykazały, że w dalszym ciągu kluczowe znaczenie odgrywa powiązanie z historycznymi granicami, począwszy od rozbiorowych oraz na Polskę A i B w dwudziestolecie międzywojennym. Ukształtowana struktura gospodarcza w gminach Polski centralnej i wschodniej wykazuje silną inercyjność i nadal utrzymuje się jej stosunkowo monofunkcyjny charakter. Poziom rozwoju jest tu niższy względem zachodniej części kraju (Stanny i in., 2023). Siła

i utrzymywanie się tego porządku wynikają z procesów długiego trwania. Znaczącą rolę w rozwoju odgrywa położenie gmin – o wiele szybciej rozwijają się gminy usytuowane wokół dużych i średnich miast a najwolniej – położone peryferyjnie, często na granicy województw, a jeszcze inaczej – obszary pośrednie między strefami centralnymi a peryferyjnymi. Badanie wykazuje, że układ tych stref jest modyfikowany, tzn. zmieniany przez procesy migracyjne, które są wzmacniane lub osłabiane głównie przez czynniki społeczne. Wśród tych dynamicznie zmieniających się przeważają takie, które są związane z edukacją, aktywnością społeczną, charakterem lokalnych rynków pracy i ze strukturą demograficzną, co potwierdza siłę migracji wewnętrznych wśród czynników kształtujących obecne procesy społeczno-gospodarcze (Stanny i in, 2023). Fakt, że rozwój społeczno-gospodarczy gmin wiejskich w Polsce jest dynamiczny i stale zachodzą w nim zmiany potwierdza udział gmin w typach obszarów wiejskich na przestrzeni dekady.

Tab.1.6. Udział gmin w typach obszarów wiejskich w latach: 2010, 2015 i 2019 (%)

Typy gmin w Polsce	2010	2015	2019
Typ 1. – gminy z dominacją rolnictwa tradycyjnego	22,5	21,8	19,7
Typ 2. – gminy z dominacją rolnictwa wielkoobszarowego	18,4	17,5	18,3
Typ 3. – gminy z przewagą funkcji rolniczej, pośrednie	21,4	20,7	21,3
Typ 4. – gminy z rozdrobnionym rolnictwem i wielodochodowymi źródłami utrzymania ludności	8,6	7,4	12,1
Typ 5. – gminy wielofunkcyjne, z równowagą sektorów	17,6	19,9	16,2
Typ 6. – gminy podmiejskie ze zredukowaną funkcją rolniczą	9,1	10,4	10,1
Typ 7. – gminy silnie zurbanizowane	2,4	2,2	2,6

Źródło: Stanny M., Komorowski Ł., Rosner A., Mróz A. (2022). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Synteza. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, s. 61.

Gminy typu 1. z dominacją rolnictwa tradycyjnego, występujące głównie w Polsce wschodniej i centralnej zmniejszają stopniowo swój udział. Gminy typu 2 z dominacją rolnictwa wielkoobszarowego, występujące głównie w Polsce północno-zachodniej są na ustabilizowanym poziomie. Typ 4. to gminy o rozdrobnionej strukturze agrarnej, o postępującej dezagraryzacji źródeł utrzymania ludności, która prowadzi do zaniku i tak mało istotnej w lokalnej gospodarce funkcji rolniczej. To obszary Małopolski i Podkarpacia, czyli południowo-wschodnia część kraju. Typ 5. reprezentują gminy relatywnie wielofunkcyjne, z dobrze rozwiniętym sektorem rolniczym. Dominują one na terenach Wielkopolski, Kaszub i Dolnego Śląska. Typy 6. i 7. to przede wszystkim obszary podmiejskie (Stanny i in., 2023). Jak można łatwo zauważyć, liczebność gmin podmiejskich i zurbanizowanych jest na wyrównanym poziomie. Jak wynika z tabeli 1.6. obecnie najliczniejsze są gminy pośrednie. Zmniejsza się w Polsce udział gmin z dominacją rolnictwa tradycyjnego oraz gmin wielofunkcyjnych. Najbardziej pożądanym jest typ wielofunkcyjny (tzn. 5) – w pierwszej dekadzie XXI w. nastąpił wzrost wielofunkcyjności struktury gospodarczej, ale w drugiej połowie drugiej dekady XXI w. został on ograniczony. Może to wskazywać na nieskuteczne próby rozwoju funkcji pozarolniczych w niektórych gminach, głównie z obszarów popegeerowskich, co nie zostaje również bez związku z procesami demograficznymi. Obecne trendy demograficzne na wsi kształtują strukturę populacji zmierzającą w kierunku piramidy trwale regresywnej (Stanny i in., 2023). Jednostki określane jako typ 3. (z przewagą funkcji rolniczej, pośrednie), wypełniające przestrzeń między gminami typu 1. (położonymi najczęściej na obszarach peryferyjnych) a obszarami wiejskimi typów 6. i 7. (opierającymi swój rozwój na niewielkiej odległości od rynków miejskich), stanowią obecnie najliczniejszą zbiorowość. W pierwszej połowie drugiej

dekady XXI w. ich liczebność w pewnym stopniu się zmniejszyła, ale w drugiej połowie ponownie wzrosła. Na uwagę zasługuje także łączny udział gmin typów 6. i 7. (podmiejskich i zurbanizowanych). W pierwszej połowie analizowanej dekady ich liczebność wzrosła, a wpływ bliskości miasta stanowił istotny czynnik rozwoju obszarów wiejskich. Omówione w Syntezie główne wyniki badań IV etapu Monitoringu Rozwoju Obszarów Wiejskich (Stanny i in., 2022) potwierdzają, że najważniejszą zmianą i zarazem pożądanym kierunkiem rozwoju jest proces dezagraryzacji struktury gospodarczej na wsi, a więc zmniejszanie się udziału rolnictwa w ogólnej strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej. Ten proces łączy się ze zmianami technologii produkcji rolniczej, rozwojem funkcji nierolniczych na terenach wiejskich – zmianami na wiejskim rynku pracy, polegającymi na powstawaniu nowych kierunków zatrudnienia, a pośrednio – nowych warunków równowagi na tym rynku (zmienia się struktura zawodowa, a w konsekwencji również struktura wykształcenia).

Realizacji celów polityki spójności służą fundusze strukturalne i inwestycyjne, zarządzane przez państwa członkowskie UE w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia w okresie 2007–2013 oraz Umów Partnerstwa w latach 2014–2020. Jak wynika z Raportu Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej (Wpływ polityki spójności..., 2022) do końca 2020 roku wykorzystano w Polsce środki funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności o łącznej wartości około 517,7 mld zł. Realizacja polityki spójności przyczynia się nie tylko do zmniejszenia dystansu Polski względem średniego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego krajów UE-27, ale również do ograniczenia procesów różnicowań wewnętrznych. Dystans w poziomie rozwoju gospodarczego dzielącego polskie regiony od średniej UE-27 stopniowo się zmniejsza, a wykorzystanie funduszy unijnych pomaga wszystkim polskim regionom zbliżyć się do średniego poziomu

rozwoju UE-27, chociaż proces konwergencji w wymiarze terytorialnym zachodzi nierównomiernie. Polityka rolna i polityka spójności to dwie najkosztowniejsze polityki unijne. Najwięcej problemów ze spójnością występuje na obszarach wiejskich. Polityka Spójności w największym stopniu wpłynęła na poprawę warunków życia mieszkańców obszarów wiejskich, w tym zwłaszcza na jakość dróg, dostęp do sieci wodociągowych, kanalizacji sanitarnej, poprawę stanu infrastruktury społecznej (edukacyjnej, rekreacyjnej). Choć wymiar i zakres wsparcia był znaczący, potrzeby w tym zakresie są wciąż jeszcze duże.

Tab.1.7. Nakłady na projekty zrealizowane w ramach Polityki Spójności w latach 2007–2020 (mld zł)

Wyszczególnienie	Obszary wiejskie	Pozostałe obszary
Transport	71,2	117,5
Infrastruktura techniczna	43,3	38,2
Przedsiębiorstwa	42,2	82,1
Infrastruktura społeczna	11,0	8,0
Wsparcie kwalifikacji	6,8	34,0
Dziedzictwo kulturowe	5,1	12,0
Ochrona środowiska	3,5	4,3
Cyfryzacja	3,3	11,0

Źródło: IRWiR PAN, (2019). Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich. Raport końcowy. Warszawa: Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, s. 48.

Jak wynika z tabeli 1.7, zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich najwięcej pieniędzy pochłonęły inwestycje dotyczące transportu. Badania przeprowadzone przez IRWiR PAN wskazują, że na wsiach wybudowano lub przebudowano ponad 9 tys. km dróg oraz 3,7 tys. km dróg rowerowych. Zmodernizowano ok. 830 km linii kolejowych oraz wybudowano ok. 790 km dróg ekspresowych i autostrad. W celu zniwelowania różnic, więcej środków wydano na obszarach wiejskich w zakresie in-

frastruktury technicznej i społecznej. Dzięki unijnemu wsparciu, według raportu IRWiR PAN, powstało 1188 km sieci energetycznej, 101 km sieci ciepłowniczej, 17496 km kanalizacji sanitarnej, 4010 km wodociągów oraz 587 obiektów unieszkodliwiania odpadów. W zakresie rozwoju oświaty na obszarach wiejskich wybudowano lub przebudowano 698 szkół, natomiast doposażono ich 191. W zakresie ochrony zdrowia wybudowano i przebudowano 184 instytucje ochrony zdrowia a doposażono 281 jednostek oraz zakupiono 67 ambulansów ratowniczych. Ponadto 568 Ochotniczych Straży Pożarnych dostało nowe wozy pożarnicze. Wsparcie kwalifikacji obejmowało przede wszystkim projekty miękkie, czyli szkolenia ludności wiejskiej w celu jej aktywizacji i przekwalifikowania się. Szkolenia prowadzone były np. z podstaw rachunkowości czy kursów prawa jazdy oraz obsługi wózków widłowych. W przypadku dofinansowania projektów związanych z ochroną środowiska na obszarach wiejskich skupiono się przede wszystkim na projektach infrastrukturalnych – zrealizowano z funduszu Spójności 37 projektów dotyczących racjonalizacji gospodarki wodno-ściekowej, 17 projektów dotyczących racjonalizacji gospodarki odpadami, 103 projekty związane z ochroną powietrza. Postawiono również 52 nowe stanowiska pomiarowe dotyczące monitoringu stanu środowiska, w tym jakości powietrza. W zakresie kultury i turystyki, dzięki unijnemu wsparciu powstało 207 obiektów kultury, 799 produktów turystycznych i 6704 km szlaków turystycznych. Jak wynika z powyższego zestawienia, Polityka Spójności w dużym stopniu wpłynęła na warunki życia mieszkańców gmin wiejskich, jednakże jak wynika z raportu, nie wzmacnia ona kapitału ludzkiego i społecznego w sposób kompleksowy. Przede wszystkim nie przełamuje niekorzystnych trendów demograficznych. Nie udało się też skutecznie ograniczyć odpływu ludzi z obszarów peryferyjnych, gdyż rynek pracy pozarolniczej jest tam słabo rozwinię-

ty. Jak wynika z przeprowadzonej przez IRWiR ewaluacji, największe efekty polityki spójności widoczne są w gminach dobrze rozwiniętych a najslabiej widoczne w gminach o największych zapóźnieniach rozwojowych. Wniosek z tego jest taki, że polityka spójności oddziałuje w Polsce w sposób dwutorowy. W dobrze rozwiniętych gminach stanowi dodatkowy zasób pieniężny wykorzystywany prorozwojowo, np. na urządzenie stref gospodarczych. Fundusze w gminach słabo rozwiniętych stanowią substytut tych pieniędzy, które powinny być na te obszary skierowane z budżetów własnych gmin, np. na infrastrukturę techniczną. Peryferyjnie położone jednostki samorządu terytorialnego nie są w stanie konkurować z gminami położonymi wokół dużych miast. Zróżnicowanie kapitału ludzkiego uwarunkowane jest strukturą funkcjonalną obszarów wiejskich i ich dostępnością przestrzenną (Klonowska-Matynia, 2017). Z badań wynika, że najslabiej rozwinięte gminy mają niewystarczające zasoby kadrowe i kompetencyjne, skutkujące niskim poziomem absorpcji środków w ramach polityki spójności. Należy w związku z tym zwrócić szczególną uwagę na wsparcie lokalnych liderów oraz wzmocnienie struktur realizujących projekty edukacyjne. Mimo, że w kolejnej perspektywie finansowej są środki dla projektów miękkich, z uwagi na znaczny poziom zapóźnienia istnieje potrzeba utrzymania wsparcia dla realizacji projektów infrastrukturalnych na obszarach wiejskich, nawet jeśli ich efekty nie będą znacząco wykraczały poza poprawę warunków bytowych. Z przeprowadzonych badań wynika, że szczególnie zapotrzebowanie jest na projekty z zakresu infrastruktury technicznej, ze szczególnym uwzględnieniem sieci elektroenergetycznej oraz cyfryzacji na obszarach wiejskich. Mimo pełnego wyposażenia wsi w elektryczność (w ujęciu ilościowym), w dyskusji w ostatnich latach przeważają głosy o konieczności ponownej elektryfikacji, wynikającej ze złej jakości sieci, mogącej hamować procesy roz-

wojowe obszarów wiejskich (Komorowski, 2018). Dobra jakość sieci jest również potrzebna dla instalacji OZE, których będzie przybywać w związku z zieloną transformacją i rozwojem energetyki obywatelskiej. Ważną rolę odgrywa również wspieranie kompleksowych projektów – chodzi o premiowanie projektów miękkich, zgłaszanych przez beneficjentów stosownie do realnych potrzeb i zgodnych ze strategią rozwoju.

2.

Inteligentne specjalizacje w rozwoju obszarów wiejskich

2.1. Idea wykorzystania inteligentnych specjalizacji w stymulowaniu rozwoju

W 2010 roku Komisja Europejska przyjęła „Strategię Europa 2020” – czyli strategię na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. W tym dokumencie wskazano trzy priorytety zakładające wzrost:

- inteligentny (ang. *smart growth*), czyli oparty na wiedzy i innowacjach,
- zrównoważony (ang. *sustainable growth*), dotyczący transformacji w kierunku gospodarki konkurencyjnej i niskoemisyjnej, efektywnie korzystającej z zasobów,
- sprzyjający włączeniu społecznemu (ang. *inclusive growth*), czyli wspieraniu gospodarki charakteryzującej się wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną.

Podstawą wdrażania tych założeń są opracowane przez wszystkie regiony państw członkowskich UE (w przypadku Pol-

ski województwa), jak i przez te państwa (na szczeblu krajowym) strategii inteligentnej specjalizacji (KIS).

Pojęcie inteligentnej specjalizacji uzgodniono w ramach prac grupy ekspertów i przedstawiono w raporcie pn. „Wiedza dla wzrostu”. Orędownik tej idei, D. Foray (2009) definiuje to pojęcie jako specjalizowanie się oraz ciągły proces przedsiębiorczego uczenia się. Koncepcja inteligentnych specjalizacji w założeniach przypomina koncepcję klastra M.E. Portera (1990), czyli koncentruje uwagę na grupie przedsiębiorstw konkurujących i współpracujących ze sobą w środowisku tych samych lub pokrewnych sektorów gospodarki, powiązanych z instytucjami wspierającymi ich działalność. Należy zauważyć, że zarówno klastry, jak i środowisko inteligentnych specjalizacji, tworzą i wprowadzają na rynek innowacje. Są one zatem konkurencyjne i prorozwojowe (Rehfeld, 2013; Benner 2013; Kardas, 2011).

Nawiązując do idei klastra, jak podaje R. Golej (2015), inteligentne specjalizacje mogą być podstawowym narzędziem identyfikacji obszarów priorytetowych (dotyczących dominujących gałęzi przemysłu, zasobów regionalnych, wyznaczenia priorytetów), podejmowania przez władze decyzji czy też wdrażania przyjętych strategii rozwoju (poprzez inwestycje i połączenia sektorowe). Ww. autor zwraca uwagę, że regionalizacja, rozumiana jako element podziału administracyjnego kraju może być czynnikiem ograniczającym rozwój niektórych inteligentnych specjalizacji, w tym np. turystyki. Z drugiej jednak strony, wdrażane strategii inteligentnych specjalizacji określają m.in. obszary skupienia inwestycji, co w założeniach służyć ma transformacji gospodarki w kierunku gospodarki efektywnie wykorzystującej zasoby, w tym surowce naturalne oraz tworzenie innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych, wspierających transformację. Inteligentne specjalizacje uwzględniają (Pilarska, 2014):

- istniejący potencjał naukowy oraz biznesowy w obszarze badań, rozwoju i innowacji,
- aktualne możliwości rozwoju gospodarki,
- istniejące powiązania kooperacyjne w ramach obszarów specjalizacji,
- trendy rozwojowe i nisze rynkowe, w których kraj posiada lub może mieć przewagi w konkuroowaniu z innymi krajami.

Istota koncepcji inteligentnych specjalizacji dotyczy integracji co najmniej dwóch perspektyw budowania zdolności innowacyjnych regionów, traktowanych do tej pory jako rozłączne lub słabo ze sobą powiązane. Jest to połączenie perspektywy sektorowej z perspektywą regionalną (Foray, Van Ark, 2007).

W odniesieniu do perspektywy sektorowej szczególną uwagę należy zwrócić na doprecyzowanie domeny specjalizacji wraz z identyfikacją przewag technologicznych regionu. Z kolei w ramach perspektywy regionalnej jest ważna endogeniczność i specyficzność specjalizacji oraz koncentracja i komplementarność regionalnych potencjałów, które są ważne w stymulowaniu rozwoju inteligentnej specjalizacji (tzw. przewaga terytorialna). W związku z tym koncepcja specjalizacji inteligentnych jest ukierunkowana na rozwój mocnych stron regionu, z pominięciem tych słabych, które zwykle były traktowane jako ważny element strategicznego planowania i dystrybucji środków finansowych (Benner, 2013).

Wielu autorów (Bathelt, Glückler, 2012; Vanthillo, Verhetsel, 2012; Mazurek, 2017; Walenia, 2021) uważa, że wdrażanie koncepcji inteligentnych specjalizacji stanowi element wdrażania polityki UE nakierowanej na wykorzystanie instrumentów pro-rozwojowych. Dzięki takiemu podejściu istnieje możliwość zapewnienia zrównoważonego rozwoju, w tym np. poprzez rozwój zielonych technologii czy też tzw. *inclusive growth*, czyli poprzez inwestowanie w innowacje społeczne, wykorzystanie kapitału

społecznego, zmiany strukturalne, a także wzmacnianie spójności terytorialnej.

U podstaw koncepcji inteligentnych specjalizacji regionu leży założenie, że żaden z regionów Unii Europejskiej nie może osiągnąć przewagi konkurencyjnej we wszystkich dziedzinach w zakresie nauki, technologii czy innowacyjności (Prause, 2014). W związku z tym jest konieczne wskazanie listy tych dziedzin, w których poszczególne regiony posiadają odpowiedni potencjał pozwalający na zbudowanie własnego, konkurencyjnego zaplecza. Takie podejście pozwala w dłuższej perspektywie na zwiększenie skuteczności interwencji publicznej i stwarza możliwości uzyskania przewagi konkurencyjnej w regionie, nawet w sytuacji gdy dany region specjalizuje się w dziedzinach tradycyjnych (Dziemianowicz, Peszat, 2014).

Strategia inteligentnej specjalizacji z założenia obejmuje takie elementy, jak: procesy kształtowania wizji rozwoju regionalnego, ustalenia dotyczące priorytetów strategicznych, wskazania dotyczące przewag konkurencyjnych poszczególnych regionów, a także możliwości wykorzystania inteligentnych polityk w celu zmaksymalizowania ich potencjału endogenicznego opartego na wiedzy. Omawiana tu strategia akcentuje konieczność wyspecjalizowania się regionu, z uwzględnieniem jego odmienności, stanowiącej o sile i możliwości wyróżnienia się oraz podkreśla znaczenie mocnych stron zwiększających innowacyjność regionalną, umożliwiającą osiągnięcie ogólnego wzrostu gospodarczego i dobrobytu (Komisja Europejska, 2023).

Warto zauważyć, że specjalizacje inteligentne mogą obejmować więcej niż jeden sektor. W ich definiowaniu najczęściej wskazywane są dwa podejścia, a mianowicie podejście oparte na tradycyjnym paradygmacie polityki rozwoju regionalnego, polegające na skoncentrowaniu uwagi na ważnych dla gospodarki regionu sektorach i drugie – projektowe, gdzie w sposób zinte-

growany i wielopłaszczyznowy wskazuje specjalizacje, bazując na współpracy z otoczeniem, które dana specjalizacja obejmuje (Vanthillo, Verhetsel, 2012).

Doprecyzowując drugą, bardziej współczesną z perspektyw można zauważyć, że opiera się ona na (Nowakowska, 2016):

- poszukiwaniu specjalizacji na styku różnych sektorów gospodarczych, umożliwiających osiągnięcie unikalnej pozycji konkurencyjnej,
- przewadze konkurencyjnej specjalizacji, powiązaniu domeny specjalizacji z sektorem nauki i sektorem badawczo-rozwojowym oraz systemem instytucji wspierających,
- zaangażowaniu partnerów w formułowanie pola specjalizacji i identyfikacji kluczowych proinnowacyjnych przedsięwzięć,
- posiadaniu zasobów technologicznych, które będą sprzyjały rozpowszechnianiu się wiedzy.

Z kolei perspektywa regionalna dotyczy zwrócenia szczególnej uwagi na (Grądział, 2014; Wiatrak, 2021):

- endogeniczne zasoby obszaru, wynikające z jego tradycji, doświadczeń i przeszłości społeczno-gospodarczej, często o charakterze niematerialnym,
- specyficzne zasoby, związane z danym terenem,
- komplementarność zasobów danego obszaru potrzebnych do rozwoju inteligentnej specjalizacji,
- sieć współpracy podmiotów w środowisku regionalnym.

Można uznać, że niezależnie od podejścia, specjalizacja inteligentna jest tworzona przez te sektory gospodarki, które dominują w strukturze gospodarczej danego regionu lub te, które są uznawane w regionie za najbardziej konkurencyjne (Mazurek, 2017).

Budowane w oparciu o ww. determinanty strategii zakładają stymulowanie procesu rozwoju w oparciu o posiadane zasoby, a zwłaszcza zasoby specyficzne, pozwalające przygotować

oryginalne produkty, ukierunkowane na zaspokojenie istniejących i nowych potrzeb odbiorców (Wiatrak, 2021). Najczęściej wskazywane w tego typu strategiach cele dotyczą (Pander i in., 2014):

- tworzenia i wdrażania działań służących transformacji gospodarczej dopasowanych do ich zdolności, możliwości i potrzeb regionu,
- uruchomienia inwestycji oraz procesów rozwojowych obszaru i zmiany jego struktury funkcjonalnej,
- ustanowienia innowacji priorytetem dla wszystkich regionów/obszarów,
- rozwiązywania problemów gospodarczych, społecznych, środowiskowych, klimatycznych, energetycznych itp. regionu lub jego części,
- większego zaangażowania partnerów i tworzenia synergii poprzez ich współpracę.

Szczególną wagę w tej koncepcji przypisuje się innowacji jako czynnikowi kształtującemu konkurencyjność regionu w strategicznych jego sektorach gospodarki (Dzierżanowski, 2013). W związku z tym jest ważne stworzenie odpowiedniej przestrzeni dla badań i innowacji, czyli warunków, które będą sprzyjały generowaniu innowacyjnych rozwiązań (Foray, 2009).

Inteligentne specjalizacje uwzględniają istniejący potencjał naukowy i biznesowy w obszarze B+R+I (badań, rozwoju i innowacji), aktualne możliwości rozwoju gospodarki, istniejące powiązania kooperacyjne w ramach obszarów specjalizacji, a także trendy rozwojowe i nisze rynkowe, w których kraj ma lub może mieć przewagi w konkurowaniu z innymi krajami. W związku z tym zidentyfikowanie inteligentnych specjalizacji pozwala skupić na nich badania, wesprzeć ich rozwój i stymulować innowacyjność (B+R+I) w obszarach o największym potencjale, czyli na tych, które mogą przynieść gospodarce wymierne korzyści. Na

specjalizację inteligentną składa się więc zarówno sfera badawcza, jak i sfera wiedzy (*know how*), technologii ogólnego zastosowania oraz nowych innowacyjnych rozwiązań (Kardas, 2011; Dzierżanowski, 2013; Dziemianowicz i in., 2014). Koncepcja ta zakłada, że dzięki aktywnemu zaangażowaniu przedsiębiorców i naukowców w proces definiowania specjalizacji, jest możliwe skuteczniejsze wprowadzanie na rynek rozwiązań technologicznych oraz zwiększa się szansa na szybszy zwrot z inwestycji poczynionych na B+R+I.

Trzeba tu jednak zaznaczyć, że w odniesieniu do koncepcji inteligentnej specjalizacji (*smart specialisation*) pojawia się wiele kontrowersji i wątpliwości, często wynikających z nierozumienia idei, w tym zwłaszcza na poziomie bezpośrednich realizatorów, a więc na poziomie społeczności lokalnych i regionalnych. Jedną z przyczyn tego stanu jest niefortunne wręcz tłumaczenie na język polski angielskiego odpowiednika *smart specialisation* (czyli inteligentna specjalizacja) i *smart technologies* (technologie inteligentne). Zdaniem m.in. Markowskiego (2013), wprowadziło to dużo zamieszania do polityki innowacyjnej nie tylko od strony koncepcyjnej i metodologicznej, ale również w jej odbiorze społecznym. Ww. autor zwraca uwagę, że niezależnie od interpretacji tego pojęcia w krajach UE postrzegano się w technologiach typu *smart* możliwości ich wykorzystania przede wszystkim do oszczędności zasobów. Taka interpretacja jest bliższa rzeczywistości i wskazuje, że inteligentny region raczej powinno się określać mianem oszczędnego.

Powszechnie akceptowana w krajach członkowskich UE koncepcja inteligentnej specjalizacji jest efektem poszukiwania adekwatnej polityki gospodarczej Wspólnoty, podnoszącej konkurencyjność jej gospodarki. Szansę na to dostrzega się w kapitale intelektualnym. Dlatego też w dokumentach dotyczących strategii rozwoju coraz częściej pojawia się odwołanie do inte-

lektualnego rozwoju i do koncepcji inteligentnej specjalizacji, której celem jest wskazanie najważniejszych, z punktu widzenia potencjału regionu, dziedzin gospodarki i wsparcie ich rozwoju za pośrednictwem badań (Górka, Łuszczuk, 2013).

Powszechnie uważa się, że koncepcja polityki rozwoju oparta na innowacyjności i przedsiębiorczości, skoncentrowana na wybranych obszarach specjalizacji, staje się kołem zamachowym rozwoju dzięki uzyskaniu trwałych przewag konkurencyjnych państw i regionów. Znalazło to odzwierciedlenie w najważniejszym dokumencie wyznaczającym kierunki rozwoju UE w zakresie innowacyjności, jakim jest strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu (Malik, 2013).

Specjalizacje inteligentne są zatem narzędziem realizacji polityki inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, które pozwoli krajom UE na stworzenie konkurencyjnej i innowacyjnej gospodarki i co jest szczególnie ważne, na wyjście z kryzysu gospodarczego. W opinii Malik i Bedrunka (2013) są one traktowane jako kluczowy element powrotu Europy na ścieżkę wzrostu gospodarczego.

Warto także zauważyć, że inteligentne specjalizacje nie są wyłącznie oparte na innowacjach technologicznych, ale bazują również na innowacjach społecznych, nowych usługach i procesach oraz na marketingu i wielu innych obszarach aktywności gospodarczej. Wynika to z faktu, że innowacje mają coraz bardziej złożony i systemowy charakter. Nie opierają się one wyłącznie na badaniach naukowych, ale nierzadko służą rozwiązywaniu konkretnych problemów i są odpowiedzią na popyt i pojawiające się możliwości w otaczającej nas rzeczywistości. Reasumując, inteligentna specjalizacja służy wykorzystaniu potencjału regionów i zaakcentowaniu ich specyfiki, w celu uniknięcia powielania identycznych działań.

2.2. Krajowe Inteligentne Specjalizacje (KIS)

W dokumencie „Europa 2020” zobowiązano państwa członkowskie Unii Europejskiej do opracowania strategii inteligentnych specjalizacji na poziomie poszczególnych krajów oraz ich regionów (w przypadku Polski na poziomie województw). Decyzje dotyczące inteligentnych specjalizacji nie są podejmowane odgórnie lecz są efektem pogłębionych analiz w zakresie endogenicznych przewag gospodarczych oraz możliwości współpracy z partnerami społeczno-gospodarczymi. W koncepcji tej niezwykle ważna jest możliwość współpracy kluczowych partnerów, jakimi są: władze samorządowe, przedstawiciele gospodarki, biznesu oraz środowiska akademickie. Oczywiście wiele zależy od współpracy państwa z samorządami, a ta szczególnie w ostatnich latach uzależniona była w dużym stopniu od preferencji politycznych i realizowania interesów partyjnych. Zakończona kampania wyborcza w Polsce pokazała, że politycy wszystkich opcji deklarowali podjęcie intensywnych działań na rzecz rozwoju poszczególnych regionów i deklarowali współpracę z władzami samorządowymi. Czy to przyspieszy rozwój społeczno-gospodarczy i poprawi konkurencyjność regionów w obrębie przyjętych inteligentnych specjalizacji, czas pokaże.

Warunkiem wyznaczenia danego obszaru jako inteligentnej specjalizacji jest spełnienie szeregu kryteriów dotyczących m.in. potencjału B+R, poziomu specjalizacji gospodarczej, występowania powiązań kooperacyjnych, pozycji konkurencyjnej, potencjału do wypracowywania rozwiązań na rzecz kluczowych wyzwań społeczeństw. Proces identyfikacji inteligentnych specjalizacji powinien być dynamiczny, angażujący partnerów gospodarczych i naukowych, a także społeczeństwo obywatelskie w celu umożliwienia odkrywania tych dziedzin, które mają szansę na wyróżnienie się na rynku międzynarodowym.

Krajowy kontekst inteligentnych specjalizacji dotyczy możliwości wsparcia wzrostu konkurencyjności danej gospodarki na arenie międzynarodowej. A zatem krajowe inteligentne specjalizacje (KIS) są wyznaczane po to, by skupić inwestycje wokół obszarów, które są w stanie zapewnić zwiększenie wartości dodanej gospodarki danego kraju, która z kolei zależy od skoncentrowania uwagi i wsparcia na obszarach, gdzie państwo ma największy potencjał i zasoby. W tak postrzeganej koncepcji jest ważne określenie priorytetów gospodarczych w obszarze B+R+I oraz skupienie inwestycji na obszarach zapewniających zwiększenie wartości dodanej gospodarki i jej konkurencyjności na rynkach zagranicznych. Inteligentne specjalizacje mają przyczyniać się do transformacji gospodarki krajowej poprzez jej unowocześnianie, przekształcanie strukturalne, zróżnicowanie produktów i usług oraz tworzenie innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych, również wspierających transformację w kierunku gospodarki efektywnie wykorzystującej zasoby, w tym surowce naturalne (Gianelle et al, 2016).

Strategia inteligentnych specjalizacji określa m.in. obszary koncentracji inwestycji, co w założeniach służyć może transformacji gospodarki krajowej w kierunku gospodarki efektywnie wykorzystującej zasoby, w tym surowce naturalne oraz tworzenie innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych wspierających transformację. Wybór krajowych inteligentnych specjalizacji w Polsce miał związek z procesem zdefiniowania kierunków rozwojowych w obszarze innowacyjności i przemysłu, a także z oddolną procedurą dotyczącą identyfikowania nisz i przewag konkurencyjnych kraju z uwzględnieniem zidentyfikowanych zasobów.

W 2013 roku zidentyfikowano 18 krajowych inteligentnych specjalizacji (KIS), które w latach 2014–2015 zostały uzupełnione o dodatkowe dwie specjalizacje (<https://smart.gov.pl/pl>). W późniejszym okresie zdefiniowano kolejne specjalizacje

i obecnie na liście krajowych inteligentnych specjalizacji (KIS) (obowiązującej od 13. lutego 2023 r.) znajduje się 13 dziedzin, uznanych za priorytetowe dla rozwoju konkurencyjności polskiej gospodarki opartego na innowacjach (<https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/krajowe-inteligentne-specjalizacje>):

KIS 1. Zdrowe społeczeństwo;

KIS 2. Nowoczesne rolnictwo, leśnictwo i żywność;

KIS 3. Zrównoważone (bio)produkty, (bio)procesy i środowisko;

KIS 4. Zrównoważona energia;

KIS 5. Inteligentne budownictwo zeroemisyjne;

KIS 6. Transport przyjazny środowisku;

KIS 7. Gospodarka o obiegu zamkniętym;

KIS 8. Zaawansowane materiały i nanotechnologia;

KIS 9. Elektronika i fotonika;

KIS 10. Technologie informacyjne, komunikacyjne oraz geoinformacyjne;

KIS 11. Automatyzacja i robotyka;

KIS 12. Przemysły kreatywne;

KIS 13. Technologie morskie.

Proces dotyczący identyfikacji krajowych inteligentnych specjalizacji, jak można zauważyć, ewaluje w zależności od zmieniających się uwarunkowań. Zdefiniowany za bazy KIS wykaz regionalnych inteligentnych specjalizacji (RIS3), w perspektywie finansowej 2014–2020 według województw wskazywał na duże ich różnicowanie zarówno pod względem liczby, jak i sposobu oraz zakresu definiowania. Nawet pobieżna analiza (tab. 2.1) wskazuje, że regiony zdefiniowały swoje inteligentne specjalizacje w sposób niezależny i odmienny. Samorządy regionalne skoncentrowały swoje cele rozwojowe zarówno na szczegółowych obszarach (takich jak np.: medycyna, rolnictwo, motoryzacja, produkcja metali), jak i na bardzo ogólnych (w tym np.: nauki o życiu, przemysł jutra, przemysły wschodzące). Szczególnie te bardzo ogólnie zde-

finiowane RIS3 sprawiają, że jest trudno zidentyfikować skutki, jakie dla poszczególnych regionów może przynieść ich realizacja. Według Ł. Nazarko (2014), w oparciu o analizy wyborów dokonanych przez województwa, za inteligentne specjalizacje uznaje się często te gałęzie i obszary gospodarki, w których produktywność jest relatywnie niska. Ta przesłanka wskazuje, że powinny być one dyskwalifikowane jako sfery determinujące dynamikę rozwoju gospodarczego. Skoncentrowanie uwagi w regionach na branżach relatywnie nieproduktywnych może w konsekwencji prowadzić do powiększania się dystansu dzielącego niektóre województwa od liderów wzrostu. Należy sądzić, że tylko sektory o większej od przeciętnej produktywności mają szansę zapewnić regionom silny impuls rozwojowy.

Tabela 2.1. Wykaz inteligentnych specjalizacji w perspektywie finansowej 2014–2020 w obszarze agrobiznesu i pozostałych obszarach, wg województw

Województwo	Inteligentne specjalizacje	
	w obszarze agrobiznesu	w pozostałych obszarach
Dolnośląskie	<ul style="list-style-type: none"> • żywność wysokiej jakości, w tym m.in. pasze wysokiej jakości, żywność ekologiczna, tradycyjna, regionalna i lokalna, żywność funkcjonalna oraz żywność o zwiększonych właściwościach odżywczych 	<ul style="list-style-type: none"> • branża chemiczna i farmaceutyczna, • mobilność przestrzenna • surowce naturalne i wtórne • produkcja maszyn i urządzeń, obróbka materiałów • technologie informacyjno-komunikacyjne
Kujawsko-pomorskie	<ul style="list-style-type: none"> • najlepsza bezpieczna żywność – przetwórstwo, nawozy i opakowania, skupiająca się na innowacyjnej produkcji, przetwórstwie żywności, innowacyjnych opakowaniach i dystrybucji 	<ul style="list-style-type: none"> • zdrowie i turystyka zdrowotna • zaawansowane materiały i narzędzia, • transport i mobilność • ekoinnowacje • dziedzictwo kulturowe i przemysły kreatywne • technologie informacyjno-komunikacyjne • automatyka przemysłowa

Lubelskie	<ul style="list-style-type: none"> • biogospodarka, w tym biotechnologia rolnicza w oparciu o zrównoważoną produkcję pierwotną → przetwórstwo biozasobów → produkcję żywności 	<ul style="list-style-type: none"> • medycyna i zdrowie • energetyka niskoemisyjna • informatyka i automatyka
Lubuskie	<ul style="list-style-type: none"> • zielona gospodarka (w tym biogospodarka rolnicza) oraz zdrowie i jakość życia (w tym zdrowa i bezpieczna żywność) 	<ul style="list-style-type: none"> • innowacyjny przemysł – zrównoważony rozwój • współpraca i kooperacja żywnościowa
Łódzkie	<ul style="list-style-type: none"> • innowacyjne rolnictwo i przetwórstwo rolno-spożywcze, a w tym m.in.: postęp biologiczny, innowacyjne nawozy, innowacyjne technologie uprawy i nawożenia roślin oraz innowacyjna produkcja żywności funkcjonalnej 	<ul style="list-style-type: none"> • nowoczesny przemysł włókienniczy i mody • zaawansowane materiały budowlane • medycyna, farmacja, kosmetyki • energetyka, w tym OZE • informatyka i telekomunikacja
Małopolskie	<ul style="list-style-type: none"> • nauki o życiu, a w ramach niej biogospodarka, nowoczesne i zrównoważone rolnictwo oraz zdrowa żywność i żywienie 	<ul style="list-style-type: none"> • energia zrównoważona • technologie informacyjne i komunikacyjne • chemia • produkcja metali • elektrotechnika i przemysł maszynowy • przemysły kreatywne i czasu wolnego
Mazowieckie	<ul style="list-style-type: none"> • bezpieczna żywność, w tym produkcja żywności, minimalizowanie wpływu na środowisko, żywność wysokiej jakości, dystrybucja żywności oraz bezpieczeństwo odbiorcy 	<ul style="list-style-type: none"> • inteligentne systemy zarządzania • nowoczesne usługi dla biznesu • wysoka jakość życia
Opolskie	<ul style="list-style-type: none"> • technologie rolno-spożywcze, w tym technologie produkcji i przetwarzania żywności, w szczególności przetwarzanie mleka 	<ul style="list-style-type: none"> • technologie chemiczne (zrównoważone) • zrównoważone technologie budownictwa i drewna • technologie przemysłu maszynowego i metalowego • technologie przemysłu • procesy i produkty ochrony zdrowia i środowiska

Podkarpackie	<ul style="list-style-type: none"> • jakość życia, a w niej produkcja i przetwórstwo żywności najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej, ekologiczne i zrównoważone rolnictwo i przetwórstwo oraz produkty regionalne i tradycyjne 	<ul style="list-style-type: none"> • lotnictwo i kosmonautyka • informacja i telekomunikacja (ICT) • motoryzacja
Podlaskie	<ul style="list-style-type: none"> • przemysł rolno-spożywczy i sektory powiązane łańcuchem wartości, w tym zwłaszcza produkcja i przetwórstwo mleka, wydajne i precyzyjne rolnictwo, przemysł spożywczy, rolnictwo i przetwórstwo ekologiczne, produkty tradycyjne oraz produkcja maszyn rolniczych 	<ul style="list-style-type: none"> • ekoinnowacje, nauki o środowisku i sektory powiązane z nimi łańcuchem wartości • sektor medyczny, nauki o życiu i sektory powiązane łańcuchem wartości • przemysł metalowo-maszynowy, szkodniczy i sektory powiązane łańcuchem wartości
Pomorskie	<p>nie ma bezpośredniego odniesienia w RIS3 do sektora rolnego, ale w ramach „technologii efektywnych w produkcji, przesył, dystrybucji i zużyciu energii i paliw” jest mowa o biokomponentach i biopaliwach;</p>	<ul style="list-style-type: none"> • technologie offshore i portowo-logistyczne • technologie efektywne w produkcji, przesył, dystrybucji i zużyciu energii i paliw oraz w budownictwie • technologie interaktywne w środowisku nasyconym informacyjnie • technologie medyczne w zakresie chorób cywilizacyjnych i okresu starzenia
Śląskie	<p>nie określono RIS3 dla agrobiznesu, ale są do niego odniesienia w RIS3 w zakresie biotechnologii i technologii ochrony środowiska;</p>	<ul style="list-style-type: none"> • energetyka (w tym OZE), • technologie informacyjne i komunikacyjne • medycyna • zielona gospodarka • przemysły wschodzące
Świętokrzyskie	<ul style="list-style-type: none"> • nowoczesne rolnictwo i przetwórstwo spożywcze, a w tym m.in.: produkcja artykułów spożywczych i napojów, bezpieczna i zdrowa żywność, prace rozwojowe i innowacje technologiczne oraz maszyny i urządzenia rolnicze 	<ul style="list-style-type: none"> • zasobooszczędne budownictwo • przemysł metalowo-odlewniczy • turystyka zdrowotna i prozdrowotna • branża targowo-kongresowa • technologie informacyjno-komunikacyjne • zrównoważony rozwój energetyczny

Warmińsko-mazurskie	<ul style="list-style-type: none"> • żywność wysokiej jakości, a w ramach niej m.in. produkcja artykułów spożywczych i napojów oraz specjalistyczna produkcja na potrzeby rolnictwa (jak np. produkcja maszyn czy nawozów) 	<ul style="list-style-type: none"> • ekonomia wody • drewno i meblarstwo
Wielkopolskie	<ul style="list-style-type: none"> • biosurowce i żywność dla świadomych konsumentów, a w ramach niej m.in. bezpieczne bioprodukty i zdrowa żywność, nowoczesne technologie produkcji żywności oraz ekologiczna produkcja żywności i zagospodarowanie odpadów 	<ul style="list-style-type: none"> • wnętrza przyszłości • rozwój oparty na ICT • przemysł jutra • wyspecjalizowane procesy logistyczne • nowoczesne technologie medyczne
Zachodniopomorskie	<ul style="list-style-type: none"> • nowoczesne przetwórstwo rolno-spożywcze, które obejmuje produkcję rolniczą i rybołówstwo oraz ich przetwórstwo i usługi wspomagające te procesy. 	<ul style="list-style-type: none"> • zaawansowane wyroby metalowe • produkty drzewno-meblarskie • opakowania przyjazne środowisku • multimodalny transport i logistyka • produkty oparte na technologiach • wielkogabarytowe konstrukcje wodne i lądowe • produkty inżynierii chemicznej i materiałowej • technologie informacyjne

Źródło: opracowanie własne na podstawie regionalnych inteligentnych specjalizacji województw.

A. Wiatrak (2021) wskazuje, że w RIS3 dominują specjalizacje w zakresie odnawialnych źródeł energii, ochrony środowiska, biotechnologii, agrobiznesu i medycyny, które występują prawie we wszystkich województwach. Ponadto w kilku regionach kraju przyjęto, że RIS3 obejmuje technologie informatyczno-komunikacyjne, rzadziej występują specjalizacje dotyczące poszczególnych rodzajów przemysłu oraz specjalizacje w zakresie kultury, sztuki i przemysłów kreatywnych. Sporadycznie pojawiają się te dotyczące branży turystycznej, targowo-kongresowej, morskiej i logistyki. Z kolei inteligentne specjalizacje w zakresie odnawialnych źródeł energii, ochrony środowiska, biotechnologii, agrobiznesu i medycyny występują prawie we wszystkich województwach i są ze sobą ściśle powiązane, ponieważ łączy je

wpływ na jakość życia, na którą składają się produkcja żywności, środowisko i ochrona zdrowia.

Pozostałe RIS3 można traktować jako narzędzia realizacji ww. specjalizacji, tak jak w przypadku:

- produkcji żywności: innowacyjne rolnictwo, przetwórstwo rolno-spożywcze, biogospodarka, biosurowce i żywność dla świadomych konsumentów oraz żywność wysokiej jakości,
- środowiska: zielona gospodarka, ekoinnowacje, energia zrównoważona, energetyka niskoemisyjna, ekonomia wody, opakowania przyjazne środowisku itp.,
- medycyny: zdrowie i jakość życia, medycyna i zdrowie, zdrowie i turystyka zdrowotna, bezpieczna żywność i żywienie oraz medycyna, farmacja i kosmetyki.

W zasadzie trudno uznać, że przyjęte regionalne inteligentne specjalizacje w Polsce są oryginalne i inteligentne. I nie chodzi tylko o to, że są podobne w wielu województwach, ale przede wszystkim o to, że jest ich zbyt dużo (nawet 8–9) (tab. 2.1) i nie uwzględniają one wszystkich uwarunkowań, potrzebnych do tego, aby osiągnąć przewagę konkurencyjną na rynkach zagranicznych. Jak zauważa A. Wiatrak (2021), błędy popełniono już na etapie opracowywania RIS3, ponieważ:

- proces konsultacji i partnerstwa w większości obejmował końcowe fazy przygotowania RIS3, natomiast w początkowych etapach często stosowano metodę polityczną i korzystano z opinii ekspertów,
- większość RIS3 zostało przygotowane metodą ekspercką lub ekspercko-polityczną,
- w nielicznych województwach, jak np. w kujawsko-pomorskim podstawą przygotowania RIS3 była metoda przedstawicielska, natomiast w województwie podkarpackim – RIS3 została przygotowała głównie przez pracowników Politechniki Rzeszowskiej.

Te przykłady pokazują, że w Polsce występuje niedostateczny poziom partnerstwa na rzecz przygotowania RIS3, a to z kolei może przekładać się na problemy we wdrażaniu wskazanych regionalnych inteligentnych specjalizacji. Brak lub niedostateczne zaangażowanie regionalnej administracji, nauki i biznesu oraz społeczeństwa w opracowanie i w działania na rzecz realizacji koncepcji inteligentnych specjalizacji przekłada się na efekty. Wskazuje na ten problem m.in. A. Nowakowska (2015) twierdząc, że polskie regiony mają duże problemy z wyłonieniem inteligentnych specjalizacji, a opracowane nowe regionalne strategie innowacji, choć bezpośrednio odwołują się do tej idei, to w rzeczywistości nie w pełni respektują zasady i mechanizmy ich wyboru. W opinii ww. autorki jeszcze większym problemem pozostaje implementacja strategii i określenie skutecznych interwencji publicznych. Rozproszenie obszarów wsparcia i środków finansowych, niecelne zaadresowanie działania (dominacja horyzontalnego wsparcia) wraz z niskim potencjałem bazy instytucjonalnej utrudniają wręcz zbudowanie konkurencyjnych specjalizacji regionalnych, podnoszących zdolności innowacyjne na tle innych regionów UE. Również w opinii wielu innych badaczy (Słodowa-Hełpa, 2013; Baran, Hajduk, 2014; Nazarko, 2014; Grądział, 2014; Wiatrak, 2021) chociaż przyjęte regionalne inteligentne specjalizacje w Polsce wpisują się w wymagania unijne, zwłaszcza dotyczące zrównoważonej gospodarki i jakości życia, to nie w pełni odzwierciedlają ideę.

Zdaniem P. Cooke'a, jednego z twórców koncepcji regionalnego systemu innowacji, regiony powinny poszukiwać swoich najsilniejszych stron i dążyć do różnorodności ekonomicznej, która daje większe szanse. Nie powinny one ślepo podążać za rekomendacjami Unii Europejskiej, ale poszukiwać własnych dróg odkrywania potencjału, którego rozwijanie doprowadzi do większej konkurencyjności i innowacyjności (Kochmańska, 2007).

Zgadając się w pełni z tą opinią należy jednak zauważyć, że z implementacją koncepcji inteligentnych specjalizacji wiązą się także trudności i potencjalne zagrożenia. Proces ich identyfikowania i wdrażania jest obciążony ryzykiem naśladowania i imitacji profilu rozwojowego, określonego w innych regionach oraz błędem nadmiernej koncentracji na przodujących w danych warunkach i czasie sektorach i technologiach. Należy pamiętać, że specjalizacje służą osiągnięciu pozycji lidera w ściśle określonych obszarach, choć jest to trudne, szczególnie dla regionów o niskim poziomie rozwoju i innowacyjności. Obszary peryferyjne i zacofane mogą bowiem koncentrować uwagę na wsparciu głównie tradycyjnych branż i utrwalonych grup interesu (Domański, 2012). W związku z tym jest wręcz pożądane zainicjowanie procesów dotyczących współdecydowania i współdziałania, które powinno zaowocować efektywnym wydatkowaniem pozyskanych funduszy z UE. Konieczne jest zatem wspomaganie instytucjonalne, w tym edukacyjne wsparcie dla inteligentnych specjalizacji, a przede wszystkim sprawne współdziałanie wszystkich grup interesariuszy zaangażowanych w proces realizacji strategii inteligentnych specjalizacji.

2.3. Wyzwania dla obszarów wiejskich a inteligentne specjalizacje

Procesy społeczno-gospodarcze zachodzące na obszarach wiejskich, zwłaszcza po wejściu Polski do Unii Europejskiej, można analizować w różnych aspektach. W kontekście inteligentnych specjalizacji ważne jest tworzenie środowiska społecznego. W opinii M. Wójcika (2018), za najbardziej istotne w tym zakresie można uznać takie zjawiska, jak:

- rozwój stref podmiejskich dużych miast,
- postępujący proces modernizacji rolnictwa,

- znaczący udział środków unijnych w stymulowaniu procesu rozwoju obszarów wiejskich,
- dywersyfikacja źródeł dochodu i proces rozwoju wielofunkcyjności wsi,
- zachodzące procesy deglomeracji przemysłu,
- renaturalizacja obszarów wiejskich wraz ze wzrostem świadomości mieszkańców dotyczącej potrzeby ochrony środowiska.

Ważnym elementem, niezbędnym do zainicjowania działań innowacyjnych są uwarunkowania społeczne. W kontekście generowania rozwiązań o charakterze innowacyjnym można je rozumieć jako zdolność społeczności lokalnych do przewyciężania konserwatyzmu i postaw zachowawczych. Owa zdolność jest kształtowana pod wpływem podzielanych systemów wartości oraz otwartości na zmianę. Warto tu przypomnieć znaną maksymę, że prawdziwym przedsiębiorcą jest ten, kto poszukuje zmiany, reaguje na nią i wykorzystuje do społecznej lub gospodarczej innowacji (Drücker, 1992).

W opinii J. Zrobka (2014), aby możliwe było zaangażowanie jak największej liczby ludności w procesy innowacyjne, nowe produkty i procesy powinny być przede wszystkim dostosowane do lokalnych potrzeb i możliwości gospodarczych oraz społecznych środowiska wiejskiego. Kluczową kwestią pozostaje tu jednak odpowiedni dobór obszarów, w ramach których mogą być podejmowane działania innowacyjne, ponieważ kreatywne i niestandardowe sposoby dotyczące działań na rzecz poprawy sytuacji gospodarczej i społecznej na wsi nadal dotyczą tylko sporadycznych przypadków.

Jak zauważa O. Wolski (2018), można mówić o „nie innowacyjności” odnowy wsi. Ta opinia znajduje szerokie grono zwolenników, którzy dostrzegają szereg ograniczeń. Główną barierą we wprowadzaniu innowacyjnych rozwiązań i sposobów my-

ślenia jest, zdaniem ww. autora, specyfika otoczenia instytucjonalno-finansowego wsi. Jednym z aspektów oddziaływania tego środowiska jest aplikacja środków finansowych pozyskiwanych dzięki realizacji projektów, których głównym celem jest odnowa wsi. Twórcze, wielowymiarowe i obejmujące różnorodne dziedziny działania, częściej są podejmowane przez osoby prywatne i poza strukturami projektów, niż w ich ramach. W tym aspekcie innowacje natrafiają w środowiskach wiejskich na opór, co wynika z przekonania wielu wiejskich liderów, że „bezpieczniejsze” są projekty tradycyjne, typowe, które już wdrażano wcześniej z sukcesem (Idziak, Wilczyński, 2013).

Dokonujący się proces rozwoju obszarów wiejskich, realizowany ze wsparciem polityki Unii Europejskiej, jest finansowany przede wszystkim z funduszy strukturalnych. Korzystający z tych źródeł finansowania beneficjenci realizują przedsięwzięcia wpisujące się w cele strategiczne unijnych programów. Finansowanie rozwoju obszarów wiejskich odbywa się głównie w ramach działań kolejnych edycji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). W ostatniej perspektywie finansowej na lata 2014–2020 podmioty gospodarcze prowadzące działalność wpisującą się w inteligentne specjalizacje regionu mogły korzystać ze wsparcia finansowego oferowanego w ramach różnych programów polityki spójności (np. środków kierowanych na działalność badawczo-rozwojową). Bezpośrednie wsparcie dedykowane inteligentnym specjalizacjom w Polsce oferowane było w ramach regionalnych programów operacyjnych województw, a na poziomie krajowym w Programie Operacyjnym Inteligentny Rozwój. Na inteligentne specjalizacje w poszczególnych regionach Polski wschodniej przeznaczono także środki z Programu Operacyjnego Polska Wschodnia. Formuła i zakres przyjętych inteligentnych specjalizacji w poszczególnych regionach kraju sprawiły, że beneficjentem tych środków mogły być liczne pod-

mioty prowadzące działalność na obszarach wiejskich (Wojewódzka-Wiewiórska, Stawicki, 2019).

Nakreślona długa lista krajowych i regionalnych inteligentnych specjalizacji, powiązana z sektorem rolnym w Polsce, wpisuje się w wymagania unijne, zwłaszcza te dotyczące prowadzenia zrównoważonej gospodarki i poprawy jakości życia (Ślusarz, 2015; Nowakowska, 2015; Wiatrak, 2021). Z analizy dokumentów strategicznych, w których zdefiniowano RIS3 wynika, że w dwóch województwach, czyli śląskim i pomorskim nie przyjęto specjalizacji powiązanych bezpośrednio z sektorem rolnym, chociaż są tam wskazywane obszary wsparcia wykorzystania i produkcji biopaliw, biokomponentów czy biotechnologii. W pozostałych województwach zdefiniowane specjalizacje wskazują na bezpośrednie lub pośrednie powiązania z sektorem rolnictwa. Część specjalizacji ma charakter sektorowy i dotyczy produkcji żywności lub przetwórstwa rolno-spożywczego. Niektóre jednak mają szerszy zakres obejmujący np.: eko-innowacje, nauki o środowisku, sektory powiązane z łańcuchem wartości i biogospodarką (Mazurek, 2017). Najczęściej inteligentne specjalizacje w sektorze rolnym odnoszą się bezpośrednio do produkcji rolniczej, w tym ekologicznej oraz przetwórstwa produktów rolnych (województwa: dolnośląskie, łódzkie, mazowieckie, podkarpackie, podlaskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie). Następną grupą inteligentnych specjalizacji jest związana z wprowadzaniem innowacji technologicznych, które będą sprzyjały poprawie jakości produktów rolnych i żywności (województwa: łódzkie, opolskie, podlaskie, świętokrzyskie, wielkopolskie) (tab. 2.1).

W opinii A. Wiatraka (2021), w przyjętych inteligentnych specjalizacjach przetwórstwo żywności najczęściej połączone jest z zachowaniem wysokiej jakości żywności i jej zdrowotnego aspektu, przedłużeniem przydatności produktów żywnościowych do spożycia, a także z przygotowaniem żywności funkcjonalnej

oraz żywności specjalnego przeznaczenia medycznego. Kolejna grupa obejmuje bezpieczną żywność i żywienie i jest ściśle związana z poprzednimi grupami i najczęściej z nich wynika. Warto podkreślić, że bezpieczeństwo żywności odnosi się do całego łańcucha żywnościowego, począwszy od produkcji rolniczej, aż do finalnej konsumpcji, a specjalizacja w tym zakresie obejmuje także branże powiązane, w tym np. produkcję nawozów i opakowań czy procesy logistyczne (np. magazynowanie, sprzedaż). Ponadto A. Wiatrak (2017) zwraca uwagę, że wykształca się nowa grupa inteligentnych specjalizacji w agrobiznesie związanych z zarządzaniem. Działania w tym zakresie dotyczą marketingu produktów żywnościowych i logistyki, a także systemów zarządzania produkcją żywności i jej jakością, zarządzania ryzykiem w agrobiznesie, ograniczenia strat w produkcji i przechowywaniu żywności, itd.

W kontekście przedstawionych opinii ważne jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, czy i na ile realizacja koncepcji inteligentnych specjalizacji w latach 2014–2020 przyczyniła się do rozwoju obszarów wiejskich oraz w jakich obszarach i w których regionach można zauważyć progres, a gdzie koncepcja ta się nie sprawdziła?

Mając na uwadze doświadczenia z wdrażania strategii inteligentnych specjalizacji należy stwierdzić, że obserwowany proces zwiększenia koncentracji zakresu specjalizacji oraz zwiększania nakładów prywatnych na prace badawczo-rozwojowe miał wpływ na decyzje Komisji Europejskiej co do kontynuacji wsparcia inteligentnych specjalizacji w kolejnej perspektywie finansowej na lata 2021–2027. Działania w obszarze inteligentnych specjalizacji mają być zatem kontynuowane i rozwijane, a to oznacza możliwość doskonalenia istniejącego mechanizmu rozwoju na rzecz bardziej efektywnego wykorzystania przeznaczonych na ten cel środków.

Bez względu na ocenę krajowych rozwiązań należy stwierdzić, że zidentyfikowanie inteligentnych specjalizacji pozwala skupić inwestycje w obszarach o największym potencjale innowacyjnym i konkurencyjnym, czyli na obszarach, które mogą przynieść gospodarce najwięcej korzyści. Inteligentne specjalizacje można określić mianem „kompasu” dla inwestycji w badania i innowacje, a dzięki aktywnemu zaangażowaniu przedsiębiorców i naukowców w proces definiowania specjalizacji, umożliwiają one skuteczniejsze wdrażanie rozwiązań technologicznych oraz zwiększają szanse na szybszy zwrot z poczynionych inwestycji.

3.

Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich

3.1. Stan i struktura podmiotów gospodarczych

Jedną z form zorganizowanej działalności zarobkowej, prowadzonej we własnym imieniu i na własne ryzyko jest działalność gospodarcza. Może ona przybierać różną skalę i formy oraz dotyczyć działalności w różnych branżach i zakresie. Zgodnie z konstytucyjną zasadą wolności i równości, działalność gospodarczą może podejmować i prowadzić na równych prawach każda dorosła osoba. W niektórych przypadkach działalność taka nie wymaga zarejestrowania, co dotyczy drobnej działalności prowadzonej przez osoby fizyczne w zakresie (Dz.U. 2023, poz. 221):

- rolniczego handlu detalicznego,
- działalności w zakresie agroturystyki prowadzonej przez rolników,
- produkcji wina przez rolników do 100 hektolitrów w roku gospodarczym,
- działalności, z której miesięczne przychody od 1. lipca 2023 roku nie przekraczają 75% minimalnego wynagro-

dzenia, czyli 2700 zł i nie wykonywano działalności przez ostatnie 60 miesięcy (albo firma była zarejestrowana poza Polską) a prowadzona działalność nie wymaga zezwoleń ani koncesji,

- działalności, którą prowadzą koła gospodyń wiejskich.

Działalność prowadzona przez rolników indywidualnych w ramach prowadzonej produkcji rolniczej również nie wymaga rejestrowania. Rolnicy mogą jednak prowadzić dodatkowo nierolniczą działalność gospodarczą (nierejestrowaną, bądź rejestrowaną), zachowując przy tym możliwość ubezpieczenia w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS).

Niewymagająca rejestrowania działalność gospodarcza nie musi być zgłaszana do ewidencji przedsiębiorców w Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej (CEIDG) oraz w urzędzie skarbowym. Nie wymaga również nadania numerów identyfikacyjnych REGON i NIP.

Przedsiębiorcami mogą być zarówno osoby fizyczne, jak też prawne oraz inne jednostki organizacyjne i wspólnicy spółek cywilnych. Rejestrując działalność, należy przypisać ją do stosownego kodu (według rodzaju) w Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD). Służy on nie tylko statystyce, ale czasem może być związany z formą opodatkowania lub innymi obowiązkami, np. posiadania kasy fiskalnej. Prowadzona działalność może okresowo zostać zawieszona – od 30 dni do 24 miesięcy.

Rolnictwo, będące specyficznym rodzajem działalności przyporządkowane zostało w PKD do sekcji A i stanowi działalność rozpatrywaną odrębnie a w niniejszej publikacji poświęcono temu zagadnieniu rozdział 4.

W niektórych przypadkach, do prowadzenia działalności po jej zarejestrowaniu, konieczne jest uzyskanie dodatkowych uprawnień czy pozwoleń, jak: koncesja, licencja, zezwolenie lub wpis do rejestru działalności regulowanej (Dz.U. 2023, poz. 221).

Niezależnie od skali, formy i zakresu prowadzonej działalności, która wymaga również odpowiednich cech osobowości samych przedsiębiorców, w makroekonomii jest ona łączona ze wzrostem gospodarczym (Parker, 2009) oraz rozwojem społeczno-gospodarczym (Wach, 2015). Jest ważna na terenach wiejskich, szczególnie w niektórych słabiej rozwiniętych regionach, gdzie wpływa na poprawę sytuacji gospodarczej (Piekutowska, 2021) oraz umożliwia inkluzję ekonomiczną i społeczną ludności wiejskiej (Stolarska, 2018a).

Chociaż jako główne stimulatory wewnętrzne podejmowania działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wymienia się czynniki wynikające z charakterystyki samych przedsiębiorców (Drzazga, 2023), to znaczenie ma tu również specyfika rynku pracy oraz dostępność miejsc pracy, co w przypadku wsi jest w większym stopniu ograniczone. Dodatkowo, sytuacja pogarsza się w okresach różnych kryzysów, jak chociażby wskutek pandemii COVID-19, chociaż w Polsce wpływ ten był mniej negatywny niż w innych krajach (Oxford Economics, 2020, 2021). Wynikało to nie tylko ze wsparcia finansowego przedsiębiorców z Polskiego Funduszu Rozwoju (PFR, 2021), ale również z samej specyfiki podmiotów, w dużej mierze o charakterze „rodzinnym” i okresowego skracania czasu pracy, zamiast zwolnień (Borowska i Stolarska, 2021).

W działalności gospodarczej w Polsce dominuje sektor prywatny. W 2022 roku w rejestrze REGON wpisanych było blisko 5 mln przedsiębiorstw ogółem², z czego ponad 95% stanowiły podmioty sektora prywatnego, w którym z kolei przeważała działalność prowadzona przez osoby fizyczne (tab. 3.1). W stosunku do 2019 roku nastąpił przeszło dziesięcioprocentowy przyrost

² Zgodnie z informacjami GUS, w tabelach 3.1. i 3.3. nie są wyszczególnione wszystkie formy prawne podmiotów ogółem, dlatego wyszczególnione pozycje nie sumują się na podmioty ogółem.

ogólnej liczby przedsiębiorstw, przy czym w sektorze publicznym – w stopniu jedynie minimalnym. Nie oznacza to jednak, braku negatywnego wpływu pandemii COVID-19, której skutki obserwowane były w sektorze polskich przedsiębiorstw w ujęciu miesięcznym, głównie w marcu i kwietniu 2020 roku (Błażejowska i in., 2022).

Tabela 3.1. Liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarki narodowej w Polsce w latach 2019–2022

Wyszczególnienie	Lata			
	2019	2020	2021	2022
Podmioty ogółem	4 509 916	4 663 378	4 836 214	4 995 042
Sektor publiczny – ogółem	111 788	111 789	111 814	111 934
Sektor prywatny – ogółem	4 325 275	4 467 158	4 624 681	4 769 157
w tym: osoby fizyczne	3 213 641	3 326 791	3 446 578	3 556 851

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 04.09.2023].

Najczęściej rejestrowaną w Polsce formą przedsiębiorczości jest działalność prowadzona przez osoby fizyczne (71,2% w 2022 r.), głównie w firmach rodzinnych. Oprócz nich, w sektorze prywatnym funkcjonują również: spółki, spółdzielnie, fundacje oraz stowarzyszenia i organizacje społeczne. Przeważają zdecydowanie mikroprzedsiębiorstwa o liczbie pracujących do 9 osób, których udział w 2022 roku wynosił 96,7%. Podmioty zatrudniające 10–49 osób stanowiły 2,65%, natomiast odsetek zatrudniających powyżej 250 pracowników był znikomy. Podobne prawidłowości obserwowane są w innych krajach rozwiniętych, w których przedsiębiorstwa małe stanowią 75–99% (Hofman-Kohlmeyer, 2018).

Na obszarach wiejskich w 2022 roku zarejestrowanych było 22,3% ogółu wszystkich podmiotów prowadzących nierolniczą

działalność gospodarczą w Polsce oraz 25,3% ogółu przedsiębiorstw osób fizycznych w kraju. W strukturze podmiotów na wsi dominował również sektor prywatny (tab. 3.2), ale jego udział (97%) był większy niż ogółem w Polsce (95,5%).

Tabela 3.2. Liczba i odsetek zarejestrowanych przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w Polsce w 2022 roku (nierolniczych; bez sekcji A)

Wyszczególnienie	Liczba podmiotów			Odsetek podmiotów na obszarach wiejskich (%)
	Gminy wiejskie	Gminy miejsko-wiejskie (wieś)	Łącznie obszary wiejskie	
Podmioty ogółem	1 049 736	63 208	1 112 944	22,3
Sektor publiczny	21 338	605	21943	19,6
Sektor prywatny	1 017 453	61 801	1079254	22,6
w tym: osoby fizyczne	850 374	51 053	901427	25,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 06.09.2023].

Większy był tu też odsetek podmiotów zarejestrowanych przez osoby fizyczne, wynoszący ok. 81%, przy 71,2% dla całego kraju. Na obszarach wiejskich odnotowano również nieco większy udział przedsiębiorstw najmniejszych, zatrudniających do 9 pracowników, które stanowiły tu 97,2%. Udział podmiotów największych, o liczbie pracujących powyżej 1 tys. osób wynosił na wsi tylko 0,003%.

W ujęciu regionalnym obserwuje się w Polsce duże różnice zarówno liczby zarejestrowanych podmiotów, jak i wskaźników przedsiębiorczości, z wyraźną dominacją województwa mazowieckiego (tab. 3.3). Działalność gospodarcza jest też częściej podejmowana przez ludność województw: zachodniopomorskiego i dolnośląskiego, gdzie jest prowadzona przez co czwarte go mieszkańca w wieku produkcyjnym.

Tabela 3.3. Struktura zarejestrowanych podmiotów gospodarki narodowej w Polsce, deklarujących prowadzenie działalności (stan na 31.12.2022) oraz liczba podmiotów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2022 roku wg województw

Województwo	Odsetek podmiotów (%)	Podmioty na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym
Dolnośląskie	8,57	2 516,6
Kujawsko-pomorskie	4,44	1 867,2
Lubelskie	4,09	1 751,9
Lubuskie	2,53	2 220,9
Łódzkie	5,55	2 035,0
Małopolskie	9,27	2 263,4
Mazowieckie	19,62	2 993,8
Opolskie	2,27	1 973,1
Podkarpackie	4,08	1 641,8
Podlaskie	2,36	1 735,7
Pomorskie	6,70	2 476,2
Śląskie	10,44	2 063,1
Świętokrzyskie	2,55	1 869,9
Warmińsko-mazurskie	2,85	1 781,2
Wielkopolskie	9,96	2 381,1
Zachodniopomorskie	4,73	2 557,3

Źródło: dane GUS, pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica> [dostęp: 04.01.2024] oraz obliczenia własne na podstawie danych z REGON, pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 05.01.2024].

Makroregion wschodni, obejmujący województwa: podkarpackie³, podlaskie i lubelskie, charakteryzuje się natomiast najmniejszym zainteresowaniem przedsiębiorczością i najsłabszymi jej wskaźnikami. Niewiele więcej przedsiębiorców (mniej niż

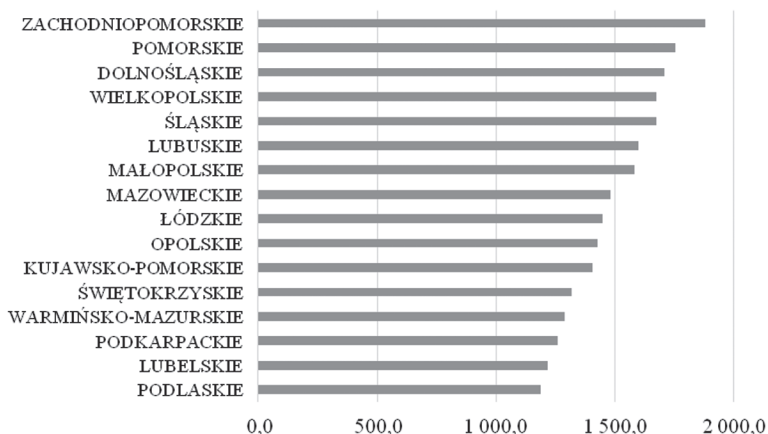
³ W województwie podkarpackim odnotowano jednocześnie w 2022 roku najniższy poziom współczynnika aktywności zawodowej osób w wieku 15–64 lata (66,7%) oraz najwyższą stopę bezrobocia rejestrowanego (4,8%) wg województw, co dodatkowo potęguje niekorzystną sytuację na tym obszarze [Regiony..., 2023].

co piąta osoba w wieku produkcyjnym) podejmuje działalność w województwach: warmińsko-mazurskim, kujawsko-pomorskim, świętokrzyskim oraz opolskim.

Natężenie przedsiębiorczości na terenach wiejskich jest również zróżnicowane, co wynika z wielu powodów, ale ważny jest też odpowiedni „klimat” sprzyjający prowadzeniu działalności gospodarczej i przychylność władz lokalnych. Wśród 1513 badanych gmin wiejskich w 2022 roku największa liczba podmiotów: 10 509, czyli 1% zarejestrowana była w gminie Lesznówola, powiat piaseczyński a jest to gmina, która wielokrotnie była w czołówce gmin nagradzanych jako „najbardziej przyjazna do prowadzenia biznesu” (Biuletyn, 2023). Na kolejnej pozycji znalazło się Tarnowo Podgórne, gdzie zarejestrowano 7 275 przedsiębiorstw, a następnie gminy: Komorniki (6 408), Długoleka (6 402) i Dopiewo (6 227). Gminami wiejskimi, w których odnotowano poniżej 100 podmiotów były natomiast: Nowy Dwór (75 firm), powiat sokólski w województwie podlaskim, Przytuły (87) i Milejczyce (99). Najczęściej jednak w poszczególnych gminach rejestrowano ok. 300 przedsiębiorstw, na co wskazuje mediana wyznaczona na poziomie 282 podmiotów.

W 2022 roku na obszarach wiejskich w obrębie badanych gmin miejsko-wiejskich najwięcej przedsiębiorstw (8 302) zarejestrowanych było w gminie Piaseczno (powiat piaseczyński). Nieco mniejszą ich liczbą (6 216 podmiotów) charakteryzowało się Żukowo oraz Wieliczka (5 243), natomiast w gminie Czarna Woda w województwie pomorskim zarejestrowano jedynie 18 firm. Wyznaczona mediana dla liczby przedsiębiorstw wynosiła 463, ale większe było (niż w gminach wiejskich) zróżnicowanie liczby zarejestrowanych podmiotów, co syntetycznie charakteryzuje współczynnik zmienności, przekraczający 94%.

Do charakterystyki stopnia natężenia przedsiębiorczości nie wystarczą liczby bezwzględne, z uwagi na różnice obszaru oraz

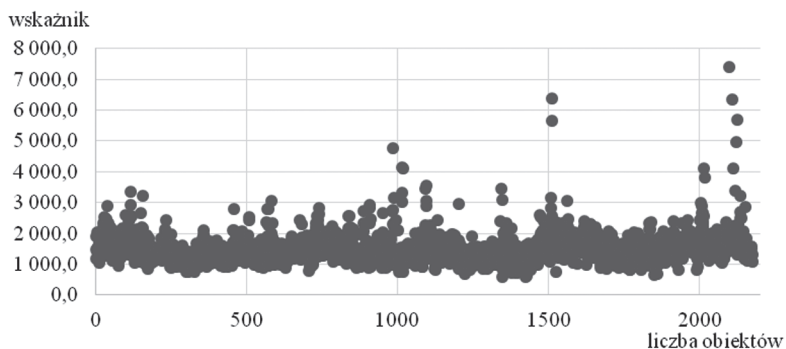
Rysunek 3.2. Przeciętna liczba przedsiębiorstw na obszarach wiejskich w Polsce wg województw w 2022 roku, w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 05.10.2023].

Największe wartości wskaźnika odnotowano na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego (1878,7 podmiotów na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym), a następnie: pomorskiego (1752,5), dolnośląskiego (1706,7), wielkopolskiego (1676,3) i śląskiego (1673,7). Najmniejszy natomiast jego poziom charakteryzował województwo podlaskie (1187,9), a w następnej kolejności: lubelskie (1215,3), podkarpackie (1257,5), warmińsko-mazurskie (1287,2), świętokrzyskie (1318,0) oraz kujawsko-pomorskie (1404,6). Regionalne zróżnicowanie poziomu przedsiębiorczości w objętych badaniami gminach jest odmienne niż ogółem w Polsce (tab.3.3), gdzie zarówno pod względem liczby przedsiębiorstw ogółem, jak i w przeliczeniu na liczbę mieszkańców w wieku produkcyjnym, zdecydowanie dominuje województwo mazowieckie (GUS, 2023b; <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>). Zainteresowanie prowadzeniem własnej nierolniczej dzia-

łałości gospodarczej jest w miastach dwukrotnie większe niż na obszarach wiejskich. Przewaga dotyczy wszystkich województw, a najmniejsza charakteryzuje województwo śląskie.

Poszczególne gminy wiejskie (symbol 2 w tab. 3.4) i tereny wiejskie gmin miejsko-wiejskich (symbol 5) są zróżnicowane pod względem zainteresowania mieszkańców prowadzeniem działalności gospodarczej (rys. 3.3). Jej natężenie w niektórych gminach było znacznie większe niż przeciętnie a w innych – o wiele mniejsze (tab. 3.4).

Rysunek 3.3. Poziom wskaźnika przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce w 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 04.10.2023].

Największą wartość wskaźnika (liczby podmiotów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców) odnotowano w nadmorskiej miejscowości Rewal (ponad 7,3 tys. firm), podczas gdy na obszarze wiejskim Lipska wartość ta była przeszło 12 razy mniejsza (tab. 3.4).

Jak wynika zatem z tabeli 3.4, natężenie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce jest bardzo zróżnicowane. Wyższe wartości występują w dużej mierze w miejscowościach nad-

Tabela 3.4. Wybrane gminy (2) i obszary wiejskie (5) w Polsce o największym i najmniejszym wskaźniku liczby podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w 2022 roku

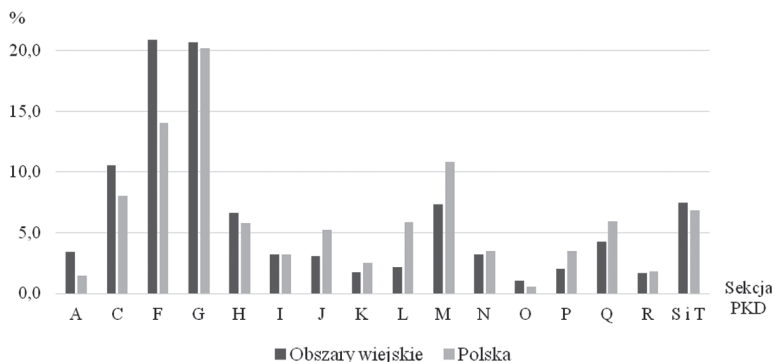
Najwyższe wartości		Najmniejsze wartości	
Miejscowość	wskaźnik	Miejscowość	wskaźnik
Rewal (2)	7 388,6	Lipsk - obszar wiejski (5)	601,9
Jastarnia – obszar wiejski (5)	6 375,2	Nowy Dwór (2)	601,9
Dziwnów – obszar wiejski (5)	6 350,3	Suchowola – obszar wiejski (5)	623,8
Mielno – obszar wiejski (5)	5 671,3	Biała Piska – obszar wiejski (5)	654,5
Władysławowo – obszar wiejski (5)	5 637,9	Pruchnik – obszar wiejski (5)	684,2
Ustronie Morskie (2)	4 950,1	Wielbark – obszar wiejski (5)	693,2
Lesznowola (2)	4 769,9	Wąsosz (2)	728,1
Michałowice (2)	4 154,9	Stawiski – obszar wiejski (5)	732,3
Międzyzdroje – obszar wiejski (5)	4 104,1	Przytuły (2)	734,2
Raszyn (2)	4 101,3	Czerwińsk nad Wisłą – obszar wiejski (5)	737,4
Suchy Las (2)	4 093,4	Rudnik (2)	747,5
Tarnowo Podgórne (2)	3 821,7	Siedliszcze – obszar wiejski (5)	749,3
Stare Babice (2)	3 553,2	Jedwabne – obszar wiejski (5)	752,6
Izabelin (2)	3 456,8	Zawady (2)	759,3
Cisna (2)	3 447,0	Radziłów (2)	762,1
Kołobrzeg (2)	3 370,6	Chorzele – obszar wiejski (5)	763,0
Kobierzyce (2)	3 355,1	Czarna Woda – obszar wiejski (5)	766,0

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 04.10.2023].

morskich i innych potencjalnie predystynowanych do rozwoju usług turystycznych i towarzyszących oraz częściowo w pobliżu większych ośrodków miejskich, co z kolei powiązane jest z ich dogodną lokalizacją i większym popytem.

Struktura działalności gospodarczej na obszarach wiejskich pod względem rodzaju prowadzonej działalności różni się od przeciętnych wartości dla Polski (rys. 3.4). Zdecydowana przewaga (o prawie 7 pkt. proc. w 2022 r.) dotyczy działalności w zakresie budownictwa (F), ale oczywiście siedziba przedsiębiorstwa (co stanowi czynnik klasyfikacji) nie musi oznaczać prowadzenia działalności na tym samym terenie.

Większy na obszarach wiejskich jest również udział podmiotów prowadzących działalność w sekcji A (rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo), co jest naturalne, ale częściej ma też miejsce działalność w zakresie przetwórstwa przemysłowego, co jest związane z przemysłem spożywczym, lokowanym w pobliżu dostępnych surowców do produkcji.

Rysunek 3.4. Odsetek przedsiębiorstw według wybranych sekcji działalności w Polsce ogółem oraz na obszarach wiejskich (PKD 2007) w 2022 roku (bez sekcji stanowiących poniżej 0,5%: B, D, E, U)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS. Pobrane z: <https://dashboard.stat.gov.pl/> [dostęp: 30.09.2023].

W strukturze przedsiębiorstw pod względem rodzaju prowadzonej działalności, zarejestrowanych w 2022 roku na obszarach wiejskich największy odsetek stanowiły podmioty zajmujące się budownictwem (20,87%) oraz działające w zakresie handlu i naprawy pojazdów (20,67%) (tab. 3.5).

Tabela 3.5. Struktura zarejestrowanych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich w Polsce w 2022 roku wg sekcji PKD

Sekcja PKD	Rodzaj działalności	Odsetek podmiotów (%)
A	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	3,43
C	Przetwórstwo przemysłowe	10,54
F	Budownictwo	20,87
G	Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle	20,67
H	Transport i gospodarka magazynowa	6,64
I	Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	3,22
J	Informacja i komunikacja	3,05
K	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa	1,77
L	Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości	2,16
M	Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna	7,33
N	Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca	3,21
O	Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne	1,02
P	Edukacja	2,01
Q	Opieka zdrowotna i pomoc społeczna	4,27
R	Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	1,68
S i T	Pozostała działalność usługowa, w tym gospodarstw domowych	7,45
B, D, E, U	Inne (marginalne)	0,68

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/> [dostęp: 28.09.2023].

Kolejnych ponad 10,5% podmiotów zajmowało się przetwórstwem przemysłowym, co jest również związane z dostępną bazą surowcową, m.in. dla przemysłu spożywczego. Udział niektórych rodzajów działalności, jak: górnictwo, wytwarzanie energii, gorącej wody i powietrza oraz ich dostawa, a także dostawy wody, gospodarowanie odpadami czy działalność organizacji i zespołów eksterytoryalnych (sekcje: B, D, E i U) był jedynie marginalny. Niewiele również było zarejestrowanych na terenach wiejskich firm prowadzonych przez twórców w ramach wykonywania tzw. „wolnych zawodów”, niemniej w dziale 90. sekcji R (twórczość związana z kulturą i rozrywką) odnotowano na wsi 7442 podmioty a w dziale 59. sekcji J (produkcja filmów, nagrań wideo oraz nagrań dźwiękowych i muzycznych) zarejestrowanych było 3536 firm.

W porównaniu z miastami, zdecydowanie mniejsze jest zainteresowanie mieszkańców terenów wiejskich działalnością związaną z obsługą rynku nieruchomości (L), działalnością profesjonalną (M) czy usługami w zakresie informacji i komunikacji (J) oraz opieki zdrowotnej (Q) i edukacji (P). Częściowo jest to oczywiście związane z mniejszą gęstością zaludnienia na tych terenach, a więc i mniejszym popytem na takie usługi, ale wynika również ze specyfiki wymienionych rodzajów działalności, które wymagają m.in. znacznych i często specjalistycznych kwalifikacji osób je prowadzących.

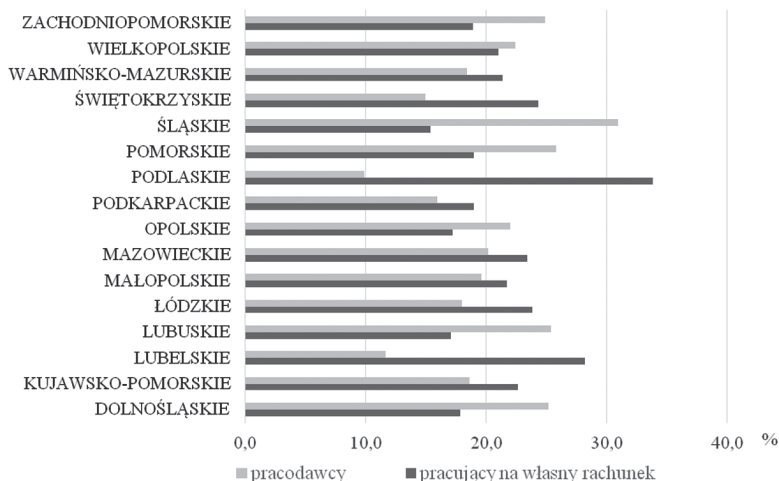
3.2. Tendencje rozwoju przedsiębiorczości

Według danych GUS, w wyniku zmniejszającego się przyrostu naturalnego w Polsce maleje liczba ludności ogółem. Niemniej, jej odsetek na wsi stale rośnie w ostatnich latach (od 39,1% w 2012 r. do 40,4% w 2022 r.) (<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>). Zwiększa się również udział osób w wieku produkcyjnym zamieszkujących na terenach wiejskich (z 39,1% w 2012 r. do

41,2% w 2022 r.). Jednocześnie zauważa się różnice w poszczególnych gminach, w których wzrost liczby ludności dotyczy aglomeracyjnych obszarów wiejskich o dużej i małej gęstości zaludnienia, co świadczy o migracji mieszkańców miast na otaczające je tereny wiejskie (Rogalińska, 2023). Powoduje to wiele zmian społeczno-gospodarczych, ale przede wszystkim, w połączeniu z malejącym udziałem rolnictwa i zmianami na rynku pracy, wpływa na zmiany struktury zawodowej ludności wiejskiej, dla której ważnym źródłem dochodów jest pozarolnicza działalność gospodarcza. Jest ona postrzegana jako ważny czynnik endogeniczny determinujący rozwój regionalny, szczególnie jeśli cechuje się innowacyjnością (Grillitsch, 2019).

Jak wynika z danych ostatniego Narodowego Spisu Powszechnego (NSP 2021; stan na 31.03.2021) wśród wszystkich osób pracujących na wsi aż 21,6% stanowiły osoby „pracujące na własny rachunek”, czyli prowadzące działalność gospodarczą a 19,6% przedsiębiorców zatrudniało inne osoby w prowadzonej działalności (GUS, 2023a). Samozatrudnienie było najbardziej popularną formą pracy wśród mieszkańców wsi w województwie podlaskim (33,8% pracujących) a następnie w województwie lubelskim (28,2%) oraz w województwie świętokrzyskim (24,3%) (rys. 3.5).

Nie były to jednak działalności prowadzone na dużą skalę, bo odsetek pracodawców wśród przedsiębiorców był na tych obszarach najmniejszy i wynosił: 9,9% w województwie podlaskim, 11,6% w przypadku województwa lubelskiego oraz 14,9% w województwie świętokrzyskim. Są to regiony, w których stosunkowo trudniej niż w innych znaleźć dobrze płatne zatrudnienie a rozdrobniona struktura agrarna w rolnictwie dodatkowo wzmaga konieczność szukania innych źródeł utrzymania ludności, której dochody są przeciętnie najniższe w kraju. Jako, że obszary te wymagają rewitalizacji i aktywizacji ludności, objęte zostały zewnętrznym wsparciem finansowym w ramach różnych programów (Godlew-

Rysunek 3.5. Odsetek pracujących na własny rachunek oraz pracodawców wśród ogółu pracujących na wsi w Polsce w 2021 roku wg województw (%)

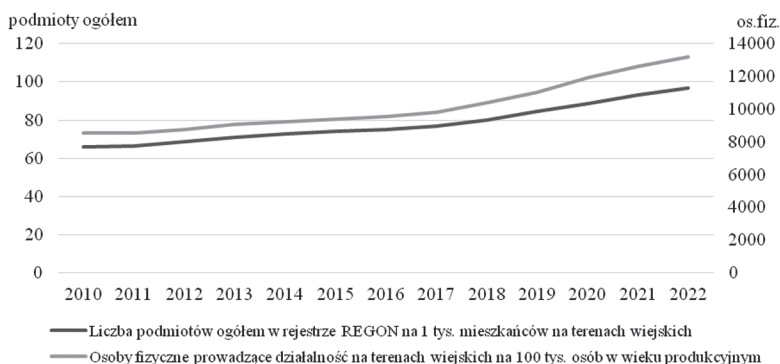
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS (2023a).

ska-Majka, 2016), co wpływa korzystnie na podejmowanie tej działalności gospodarczej. Regiony te są przedmiotem wsparcia np. w ramach Programu Polska Wschodnia 2014–2020 (PO PW), gdzie na rozwój 5 województw (lubelskiego, podlaskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego) przeznaczono 2 mld euro z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (<https://www.polskawschodnia.gov.pl>). Jak zauważa Tuziak (2019) rośnie znaczenie podmiotowości regionów, co wpływa na przesunięcia lokalizacji działalności gospodarczej na obszary uznawane za peryferyjne, umożliwiając tym samym ich rozwój.

Stosunkowo najmniejsze zainteresowanie ludności wiejskiej prowadzeniem własnej działalności gospodarczej odnotowano w województwie śląskim, gdzie przedsiębiorcy stanowili 15,3% pracujących. Jednak podejmowano tam działalność w większej skali, o czym świadczy największy udział pracodawców wśród

osób prowadzących własną działalność gospodarczą (30,9%). Ponad ¼ przedsiębiorców mieszkających na wsi w województwach: pomorskim (25,8%), lubuskim (25,4%) oraz dolnośląskim (25,2%) zatrudniała dodatkowe osoby. Na obszarach wiejskich województwa zachodniopomorskiego odnotowano 24,9% pracodawców wśród funkcjonujących tam przedsiębiorców. Jest to tym ważniejsze, że jak podkreśla Piekutowska (2023), zwiększa to możliwość zatrudnienia, przez co wpływa na poziom życia mieszkańców danego regionu.

W latach 2010–2022 obserwowana jest rosnąca tendencja natężenia przedsiębiorczości na terenach wiejskich (rys. 3.6). Zwiększył się w tym okresie zarówno wskaźnik liczby zarejestrowanych w REGON podmiotów ogółem, w przeliczeniu na tysiąc mieszkańców (o blisko 47%), jak również wskaźnik liczby osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą, w przeliczeniu na 100 tys. osób w wieku produkcyjnym (o ponad 54%), zamieszkujących tereny wiejskie.

Rysunek 3.6. Wskaźniki przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2010–2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON. Pobrane z: <https://strateg.stat.gov.pl/#/obszary-tematyczne/20> [dostęp: 06.11.2023].

Tempo tych zmian było nieco większe po 2017 roku w przypadku działalności osób fizycznych a największe rozbieżności dotyczyły 2020 roku, co może świadczyć o lepszej reakcji sektora prywatnego, głównie małych firm rodzinnych na problemy wynikające z pandemii COVID-19. W sektorze publicznym nastąpiło niewielkie zmniejszenie liczby podmiotów, szczególnie na obszarach wiejskich w obrębie gmin miejsko-wiejskich.

Analizując szczegółowo zmiany, jakie nastąpiły w poszczególnych gminach na terenach wiejskich stwierdzono, że jedynie w 12 gminach wiejskich (z 1533 badanych) oraz 6 miejsko-wiejskich (z 632 badanych) miało miejsce zmniejszenie ogólnej liczby przedsiębiorstw (tab. 3.6). Gminy te zlokalizowane były w różnych województwach, chociaż najczęściej w województwie podlaskim. W pozostałych gminach odnotowano wzrost liczby zarejestrowanych podmiotów gospodarczych na wsi po 2019 roku.

Największą skalą przyrostu liczby podmiotów ogółem charakteryzowały się gminy wiejskie: Fredropol (o 38,6%; woj. podkarpackie), Czernica (o 37,8%), Kraśnik (o 37%), Stawiguda (o 35,3%), Łąck (o 34,3%), Kleszczewo (o 36,6%), Wieliszew (o 30,2%) i Miękinia (o 30,1%). Wśród terenów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich największym przyrostem liczby firm charakteryzowały się: Jedwabne (woj. podlaskie; przyrost o 41,7%), Kobylin (o 41,5%), Połaniec (o 41,2%), Wasilków (o 33%), Jastrowie (o 32,9%), Kamieńsk (o 32,3%), Kock (o 31,7%), Warka (o 30,3%), Żukowo (o 30,1%) oraz Łęczna (o 30,1%). Były to obszary z dziesięciu różnych województw, w tym również o słabszym przeciętnie natężeniu przedsiębiorczości (województwa: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie), oddalone od dużych ośrodków miejskich, co koresponduje z badaniami innych autorów wskazujących na rosnące znaczenie czynników endogenicznych w rozwoju regionów (Olejniczak, 2016; Ślusarz i Gołębiewska, 2014; Tuziak, 2019).

Tabela 3.6. Gminy wiejskie (2) i obszary wiejskie w gminach miejsko-wiejskich (5) w Polsce, w których zmniejszyła się liczba podmiotów gospodarki narodowej ogółem w latach 2019–2022

Nazwa	Województwo	Zmiana liczby przedsiębiorstw ogółem (%); (2019=100)
Janowice Wielkie (2)	Dolnośląskie	91,2
Mielnik (2)	Podlaskie	94,3
Nowy Dwór (2)	Podlaskie	96,2
Kozielice (2)	Zachodniopomorskie	96,5
Cieplowody (2)	Dolnośląskie	97,1
Zawady (2)	Podlaskie	97,5
Sztabin (2)	Podlaskie	97,7
Sabnie (2)	Mazowieckie	97,9
Radłów (2)	Opolskie	98,4
Szezeńsk (2)	Mazowieckie	99,0
Dębowa Łąka (2)	Kujawsko-pomorskie	99,1
Grzmiąca (2)	Zachodniopomorskie	99,4
Głogów Małopolski – obszar wiejski (5)	Podkarpackie	71,9
Czarna Woda – obszar wiejski (5)	Pomorskie	90,0
Rzepin – obszar wiejski (5)	Lubuskie	95,3
Kruszwica – obszar wiejski (5)	Kujawsko-pomorskie	96,4
Głuszycza – obszar wiejski (5)	Dolnośląskie	98,9
Okonek – obszar wiejski (5)	Wielkopolskie	99,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 26.10.2023].

Przeciętny przyrost liczby podmiotów w latach 2019–2022 był porównywalny w obydwu analizowanych typach obszarów wiejskich. W gminach wiejskich wynosił średnio 13,4% a na obszarach wiejskich gmin miejsko-wiejskich – 13,8%. Liczba nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych zdecydowanie przewyższała liczbę wykreślanych z rejestru. Przeciętnie we wskazanym okresie największy odsetek rejestracji w REGON nowych przedsiębiorstw na obszarach wiejskich dotyczył

sekcji F – budownictwo (blisko 29% nowych podmiotów; 0,66 pkt. proc. więcej w sektorze prywatnym) oraz G – handel hurtowy i detaliczny towarów oraz naprawa pojazdów (ponad 17%; 0,14 pkt. proc. mniej w sektorze prywatnym). Kolejne miejsce dotyczyło działalności w zakresie przetwórstwa przemysłowego (sekcja C), w której zarejestrowano 9,3% nowych przedsiębiorstw ogółem po 2019 roku (9,1% w sektorze prywatnym). Nieco mniejsze zainteresowanie sektora prywatnego przetwórstwem wynika z jego specyfiki i większej skali działalności oraz konieczności poniesienia stosunkowo większych nakładów inwestycyjnych. W niektórych rodzajach działalności (sekcja U) zarejestrowano w badanych gminach tyle samo firm, co wyrejestrowano.

Po 2019 roku nie zaobserwowano wzmożonej rezygnacji z prowadzenia własnej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich wskutek pandemii COVID-19 a wręcz przeciwnie. W 2020 roku wyrejestrowano z REGON o 19,3% mniej podmiotów niż rok wcześniej. Przeciętnie w latach 2019–2022 liczba nowo zarejestrowanych podmiotów pozarolniczych przewyższała liczbę wyrejestrowanych (za wyjątkiem sekcji O w 2022 r.), chociaż ogólnie dodatnia różnica była nieco mniejsza w 2020 i 2022 roku (tab. 3.7).

W niektórych sekcjach: D i E (wytwarzanie i dostarczanie nośników energii i ciepła oraz gospodarowanie odpadami) sektora prywatnego zaobserwowano niewielką przewagę liczby wyrejestrowanych podmiotów (o kilka firm), ale odsetek tej działalności jest również znikomy. W przypadku działalności prowadzonej w zakresie budownictwa (sekcja F) odnotowano stosunkowo największe zmiany, zarówno wyrejestrowywania, jak i rejestrowania nowych firm, ale tu akurat znacznie więcej nowych przedsiębiorstw rozpoczynało działalność, która niekoniecznie musiała dotyczyć innych osób a częściowo tylko przeobrażeń organizacyjno-prawnych niektórych, działających już podmiotów.

Tabela 3.7. Saldo liczby nowo zarejestrowanych i wyrejestrowanych podmiotów gospodarczych ogółem w badanych gminach wg rodzaju działalności (sekcji PKD) w latach 2019–2022

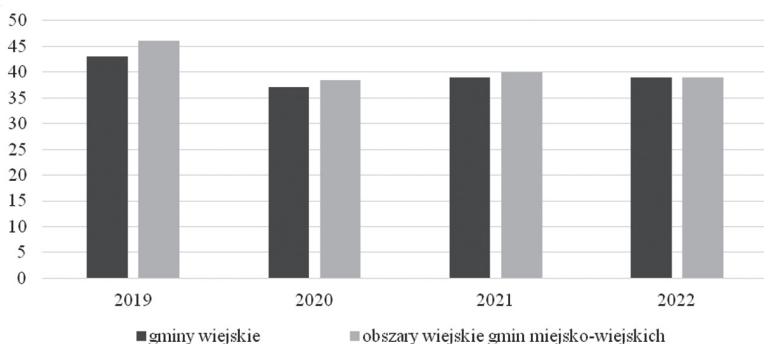
Sekcja PKD	Lata			
	2019	2020	2021	2022
B	20	18	6	15
C	4054	3595	4010	2897
D	63	150	273	206
E	51	111	35	40
F	17855	16042	14751	11560
G	3397	4619	5363	3106
H	2381	1887	1836	1628
I	1258	1109	1797	898
J	2207	2191	3126	3879
K	558	514	402	200
L	1186	1082	1274	806
M	3937	3737	4227	4058
N	1854	2087	2388	2345
O	16	6	16	-1
P	463	803	1164	1202
Q	1940	1922	2348	1801
R	874	503	638	537
S i T	5809	3103	3090	3849
U	2	0	0	0
Razem	47925	43479	46744	39026

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bd1/dane/> podgrup/temat [dostęp: 03.11.2023].

Największym przyrostem liczby nowych podmiotów ogółem wśród badanych w analizowanym okresie charakteryzowały się sekcje: D oraz J (usługi w zakresie informacji i komunikacji), co związane było m.in. ze zwiększonym korzystaniem z Internetu i usług towarzyszących podczas zdalnych form komunikacji i pracy, wymuszonych przez pandemię COVID-19. Zwiększyło

się wtedy również zainteresowanie usługami techników i profesjonalistów (sekcja M).

Badane gminy różniły się pod względem liczby nowo rejestrowanych corocznie przedsiębiorstw (od 1 do 812 podmiotów w 2022 r.). Średniorocznie w latach 2019–2022 rejestrowano ok. 40 nowych podmiotów, chociaż pandemia nieco spowolniła ten rozwój (rys. 3.7). Co ciekawe, nowe firmy zakładano również w zakresie działalności związanej z usługami zakwaterowania i gastronomii (sekcja I), a więc branży uważanej za szczególnie obciążoną skutkami COVID-19. W sekcji I zarejestrowano na obszarach wiejskich blisko 34 tys. nowych podmiotów w 2019 roku, ponad 29 tys. w 2020 roku oraz 35,4 tys. firm w 2021 roku i kolejnych ponad 28,6 tys. w 2022 roku. W każdym z okresów liczba zlikwidowanych firm była mniejsza niż nowo powstałych. Wynika to w dużej mierze z małej skali i często rodzinnego charakteru tych przedsiębiorstw oraz w ogóle mniejszego natężenia usług turystycznych w Polsce w porównaniu do innych krajów (np. Włochy, Francja, Hiszpania).

Rysunek 3.7. Mediana liczby zarejestrowanych nowych podmiotów na obszarach wiejskich w Polsce (wg typów gmin) w latach 2019–2022

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 03.11.2023].

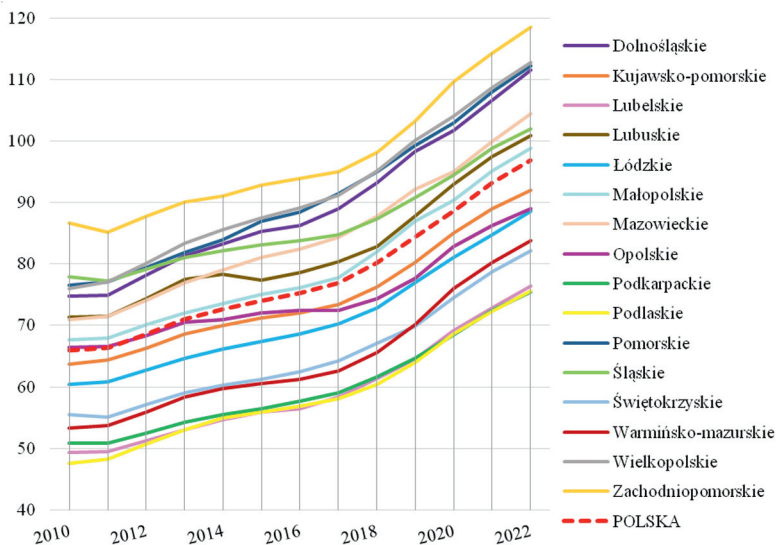
Wśród gmin, w których ludność w większym stopniu zakładała nowe firmy wymienić należy m.in.: Lesznowolę, obszar wiejski Piaseczna i Żukowa oraz Długołękę, Pruszcz Gdański, Tarnowo Podgórne, Komorniki czy Dopiewo (tab. 3.8). Nowe podmioty rejestrowano w różnych województwach, ale większe wartości częścię dotyczyły województwa wielkopolskiego.

Tabela 3.8. Wybrane miejscowości wiejskie w Polsce o największej liczbie nowo zarejestrowanych firm ogółem w latach 2019–2022

Nazwa miejscowości	Województwo	Lata			
		2019	2020	2021	2022
Lesznowola (2)	Mazowieckie	652	520	654	812
Piaseczno – obszar wiejski (5)	Mazowieckie	566	517	649	628
Żukowo – obszar wiejski (5)	Pomorskie	512	496	571	572
Długołęka (2)	Dolnośląskie	512	485	550	556
Pruszcz Gdański (2)	Pomorskie	480	404	498	551
Tarnowo Podgórne (2)	Wielkopolskie	469	456	501	493
Komorniki (2)	Wielkopolskie	474	423	517	471
Dopiewo (2)	Wielkopolskie	360	403	467	476
Wieliczka – obszar wiejski (5)	Małopolskie	393	307	388	439
Dobra (Szczecińska) (2)	Zachodniopomorskie	400	342	372	400
Wejherowo (2)	Pomorskie	383	347	373	394
Kobierzyce (2)	Dolnośląskie	370	339	368	367
Zielonki (2)	Małopolskie	337	251	379	384
Kórnik – obszar wiejski (5)	Wielkopolskie	335	311	364	335
Raszyn (2)	Mazowieckie	321	296	302	414
Swarzędz – obszar wiejski (5)	Wielkopolskie	307	280	328	351
Zabierzów (2)	Małopolskie	313	295	332	307
Białe Błota (2)	Kujawsko-pomorskie	279	271	299	328

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 03.11.2023].

Pomimo zróżnicowania wskaźników przedsiębiorczości w badanych gminach, obserwowany jest jej stały rozwój w ostatnich latach, który odnotowano we wszystkich województwach (rys. 3.8).

Rysunek 3.8. Wskaźnik liczby podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON na 1 tys. mieszkańców na terenach wiejskich w Polsce według województw w latach 2010–2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON. Pobrane z: <https://strateg.stat.gov.pl/#/obszary-tematyczne/20> [dostęp: 02.10.2023].

Niższe wskaźniki (liczby podmiotów na 1 tys. mieszkańców) w Polsce południowo-wschodniej również wykazują wzrost w ostatniej dekadzie. Tempo zmian nie jest identyczne w poszczególnych regionach Polski, ale w ujęciu według województw charakter tendencji jest zbliżony. Przeciętnie liczba podmiotów na 1 tys. mieszkańców zwiększyła się w badanych latach o ponad 46,7%. Największy wzrost (o ponad połowę) miał miejsce na terenach wiejskich województw: podlaskiego, warmińsko-mazur-

skiego i lubelskiego, ale ponieważ są to regiony o najniższym poziomie natężenia przedsiębiorczości to poprawa nie zmienia faktu, że nadal przedsiębiorczość jest tu najslabiej rozwinięta. Regiony te charakteryzują się mniejszym potencjałem i dynamiką rozwojową, co potwierdzają badania Lisowskiej (2013, s. 225–226), że przedsiębiorczość rozwija się słabiej na obszarach zmarginalizowanych.

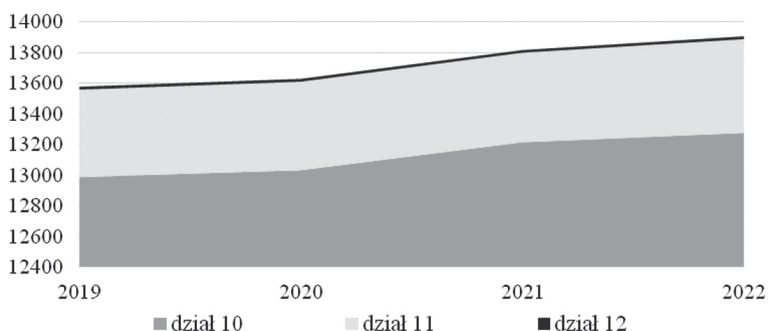
Znaczny wzrost liczby rejestrowanych na obszarach wiejskich przedsiębiorstw w przeliczeniu na mieszkańca, przyczynia się nie tylko do zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności zamieszkującej na wsi, lepszego wykorzystania zasobów i poprawy sytuacji ekonomicznej, ale może w konsekwencji pobudzać dalszy rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich, na których funkcje rolnicze mają z czasem mniejsze znaczenie. Przedsiębiorczość nie jest jednak uniwersalnym panaceum, ponieważ jest (i będzie) znacznie zróżnicowana regionalnie i lokalnie. Zachodzące procesy zamiast niwelować, mogą dodatkowo pogłębiać polaryzację i różnice w jakości życia mieszkańców. Poczawszy od zróżnicowanego wpływu 3 zaborów i dalszych historycznie ugruntowanych różnic, rozwój społeczno-gospodarczy w Polsce, w tym na obszarach wiejskich jest wyraźnie słabszy w części wschodniej kraju, czego wyrazem jest również mniejsza tam aktywność przedsiębiorców. Są to obszary, których wewnętrzny potencjał nie jest wystarczający, wymagające odpowiednich działań polityki regionalnej i celowego wsparcia aktywizacji procesów gospodarczych.

3.3. Przetwórstwo rolno-spożywcze

Ważnym rodzajem działalności gospodarczej w Polsce jest produkcja żywności, której lokowanie na obszarach wiejskich jest uzasadnione bliskim dostępem do surowców produkcyjnych, pochodzących z rolnictwa. Zgodnie z obowiązującą klasyfikacją

PKD, do działalności przetwórczej (sekcja C) w zakresie przemysłu spożywczego zalicza się: produkcję artykułów spożywczych (dział 10.), produkcję napojów (dział 11.) oraz produkcję wyrobów tytoniowych (dział 12.) (<https://klasyfikacje.gofin.pl/pkd/4,0.html>).

O ile w 2022 roku odsetek podmiotów gospodarki narodowej prowadzących działalność w zakresie przetwórstwa przemysłowego ogółem (sekcja C) wynosił w Polsce 10,5% a w przypadku obszarów wiejskich 10,8% to było to wynikiem funkcjonowania podmiotów w obszarze 24 różnych działów podstawowych. Udział przedsiębiorstw przemysłu spożywczego w sekcji C na obszarach wiejskich (działy: 10, 11 i 12) wynosił 9,2%, ale po 2019 roku stale zwiększała się liczba firm działających w tej branży (rys. 3.9). W 2022 roku w REGON zarejestrowanych było ponad 13,9 tys. producentów żywności w 2186 gminach w Polsce, z których gminy wiejskie stanowiły ok. 70% a pozostała część przypadała na tereny wiejskie, znajdujące się w obszarze gmin miejsko-wiejskich.

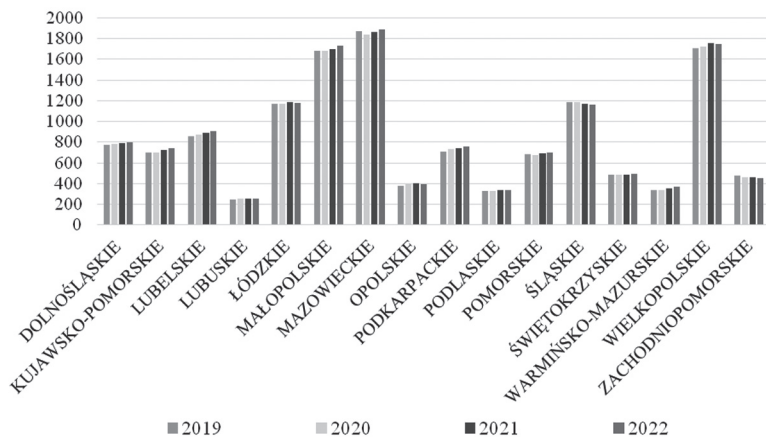

Rysunek 3.9. Liczba przedsiębiorstw przemysłu spożywczego na obszarach wiejskich w Polsce (wg działów produkcji) w latach 2019–2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 06.11.2023].

Wśród przemysłowych producentów żywności zdecydowanie dominują podmioty zajmujące się produkcją artykułów spożywczych (dział 10.), których udział w 2022 roku przekraczał 95%. Najmniej natomiast jest producentów wyrobów tytoniowych – tylko 18 przedsiębiorstw w 2022 roku. Nie tylko wynika to z popytu na poszczególne produkty, wśród których artykuły spożywcze są podstawowymi, ale oczywiście podmioty różnią się chociażby wielkością i skalą produkcji, co powiązane jest ze specyfiką określonej działalności.

W ujęciu przestrzennym, najwięcej przedsiębiorstw przemysłu spożywczego na terenach wiejskich rejestrowanych jest w województwach: mazowieckim (1884 firmy w 2022 r.; 13,6% przeciętnie w latach 2019–2022), a w następnej kolejności w: wielkopolskim (12,6%) oraz małopolskim (12,4%). Jest to nie tylko związane z dostępnością surowców (stosunkowo dobrze rozwinięta produkcja rolnicza), czy wykwalifikowanej siły roboczej oraz dobrą dostępnością komunikacyjną poszczególnych regionów, ale również tradycjami i wsparciem władz lokalnych, jak to miało na przykład miejsce w przypadku lokalizacji Coca-Coli w Staniątkach (k. Niepołomic; woj. małopolskie). Ważny jest również pomysł, zaangażowanie oraz kapitał lokalnych przedsiębiorców, jak chociażby w przypadku spółki Maspex GWM w Wadowicach, która z producenta o zasięgu regionalnym przekształcona została w duży, europejski koncern spożywczy. W województwach: łódzkim i śląskim zarejestrowanych było, przeciętnie w latach 2019–2022 po 8,6% przedsiębiorstw zajmujących się przemysłową produkcją żywności a w województwach: lubelskim, dolnośląskim, podkarpackim, kujawsko-pomorskim oraz pomorskim odsetek ten oscylował od 5 do 7%. Najmniejsza liczba przetwórców spożywczych (256 firmy w 2022 r.) zarejestrowana jest na wiejskim obszarze województwa lubuskiego (rys. 3.10), chociaż oczywiście siedziba przedsiębiorcy nie musi być tożsama z miejscem lokalizacji działalności.

Rysunek 3.10. Liczba przedsiębiorstw przemysłu spożywczego (suma działów: 10, 11 i 12 sekcji C) na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2019–2022 wg województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 05.11.2023].

Najwięcej producentów artykułów spożywczych w 2022 roku zarejestrowanych było na obszarze wiejskim Radzymina (60 podmiotów) a producentów napojów – Muszyny (8 firm) (tab. 3.9). Przodujące pod tym względem obszary położone były w różnych województwach, chociaż w przypadku producentów artykułów spożywczych najczęściej było to województwo mazowieckie a następnie: małopolskie i wielkopolskie, ale również: śląskie i lubelskie.

Największym natężeniem liczby zarejestrowanych producentów napojów cechowały się natomiast obszary wiejskie województwa pomorskiego, a następnie: mazowieckiego, i małopolskiego, a także: dolnośląskiego i podkarpackiego. W przypadku producentów soków ważna była dostępność wykorzystywanych owoców czy warzyw a do produkcji wody mineralnej niezbędne jest ujęcie odpowiedniej jakości wody źródlanej. Specjalizacja

Tabela 3.9. Gminy (2) i obszary (5) na terenach wiejskich w Polsce o największej liczbie zarejestrowanych podmiotów przemysłu spożywczego w działach: 10 i 11 sekcji C w 2022 roku

Miejscowość	Liczba podmiotów, dział 10	Miejscowość	Liczba podmiotów, dział 11
Radzymin – obszar wiejski (5)	60	Muszyna – obszar wiejski (5)	8
Wieliczka – obszar wiejski (5)	58	Marcinowice (2)	8
Czernichów (2)	57	Krzyszowice – obszar wiejski (5)	5
Piaseczno – obszar wiejski (5)	47	Piaseczno – obszar wiejski (5)	5
Wolbrom – obszar wiejski (5)	45	Frysztak (2)	5
Godziszów (2)	44	Gardeja (2)	5
Dąbrówka (2)	44	Krynica-Zdrój – obszar wiejski (5)	4
Siedlec (2)	43	Żukowo – obszar wiejski (5)	4
Zabierzów (2)	42	Stare Babice (2)	4
Lesznowola (2)	42	Michałowice (2)	4
Tarnowo Podgórne (2)	42	Pruszcz Gdański (2)	4
Popów (2)	40	Kwidzyn (2)	4
Żelazków (2)	40	Promna (2)	4
Pszczyna – obszar wiejski (5)	40	Kolbudy (2)	4
Raszyn (2) i Dopiewo (2)	37	Rawa Mazowiecka (2)	4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON, GUS. Pobrane z: <https://bd1.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 03.11.2023].

prowadzonej działalności jest zatem jednym z ważnych czynników jej lokalizacji, co znajduje potwierdzenie w literaturze (Zielińska-Głębocka, 2008).

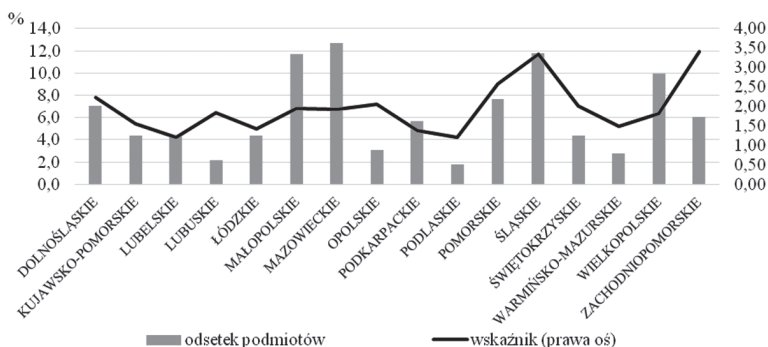
Duże różnice liczby przedsiębiorców w działach 10. i 11. wynikały z odmiennej specyfiki wytwarzania artykułów żywnościowych w porównaniu do produkcji napojów, która prowadzona jest w podmiotach o przeciętnie większej skali działalności.

Liczba zarejestrowanych w badanych gminach producentów papierosów była niewielka, ale najczęściej odnotowano ich (5 firm) w wiejskiej gminie Łukowa, powiat biłgorajski w województwie lubelskim. Jest to gmina typowo rolnicza, gdzie ma miejsce produkcja wysokiej jakości tytoniu, a więc surowca do produkcji papierosów. Co prawda Polska jest ogólnie znaczącym producentem i eksporterem wyrobów tytoniowych a w Rejestrze Działalności Regulowanej, jakiej podlega ta produkcja, widnieją 52 podmioty (Wykaz..., 2020), ale głównymi producentami w tej branży są koncerny międzynarodowe, m.in.: Philip Morris, British American Tobacco, Imperial Tobacco i JTI.

Pewnym rodzajem przetwórstwa żywności może być również działalność nie będąca stricte produkcyjną (spoza sekcji C), ale związana z usługami w zakresie żywienia (dział 56, sekcji I). Częściowo może ona, choć nie musi, towarzyszyć usługom w zakresie zakwaterowania.

Działalność usługowa związana z żywieniem to nie tylko usługi restauracji i innych zakładów gastronomicznych, ale również przygotowywanie i dostarczanie żywności dla odbiorców zewnętrznych na podstawie zawartych umów, w tym catering przemysłowy, skierowany np. do obiektów sportowych.

W 2022 roku w dziale 56 sekcji I zarejestrowanych było blisko 28,3 tys. podmiotów na obszarach wiejskich w Polsce. Natężenie tego rodzaju działalności jest zróżnicowane regionalnie, co wiąże się m.in. z różnicami w liczbie mieszkańców, poziomie ich wykształcenia i osiąganymi dochodami oraz wieloma innymi determinantami wpływającymi na popyt na te usługi (Stolarska, 2018b). Największy odsetek usługodawców w zakresie żywienia (dział 56) zarejestrowany był w województwie mazowieckim (12,7%) a następnie w województwach: śląskim (11,8%) i małopolskim (11,7%), podczas gdy w przypadku województwa podlaskiego było to tylko 1,8% (rys. 3.11).

Rysunek 3.11. Odsetek przedsiębiorstw zarejestrowanych w dziale 56, sekcji I (usługi związane z wyżywieniem) oraz wskaźnik ich liczby na 1000 mieszkańców na obszarach wiejskich w Polsce w 2022 roku wg województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych REGON oraz BDL, GUS.

Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> i <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 07.11.2023].

Poszczególne regiony różnią się oczywiście nie tylko liczbą mieszkańców, ale również innymi cechami, chociażby pełnionymi funkcjami, np. rekreacyjnymi, co może wpływać na rozwój usług w zakresie wyżywienia. Analizując różnice wskaźnika liczby usługodawców w przeliczeniu na tysiąc mieszkańców (rys. 3.10), najlepiej „wypada” województwo zachodniopomorskie, tuż za nim plasuje się województwo śląskie a następnie: pomorskie oraz dolnośląskie. Nasycenie zatem poszczególnych regionów tymi usługami należy wiązać nie tylko z turystyką, ale również z innymi zakładami produkcyjnymi, których pracownicy korzystają z usług czy stylem życia ludności. Jest to też działalność stosunkowo mniej stabilna niż inne i przynosząca przeciętnie mniejsze dochody prowadzącym ją przedsiębiorcom (Stolarska, 2018b). W 2022 roku najwięcej przedsiębiorców z tego zakresu było zarejestrowanych na obszarze wiejskim gminy Piaseczno (193 podmioty) oraz w Lesznowoli (192 firmy), czyli na terenach

wymienianych już wcześniej przy innych rodzajach działalności zarejestrowanej w województwie mazowieckim. W czołówce znalazł się również: obszar wiejski gminy Kołobrzeg (182 firm; woj. zachodniopomorskie), Tarnowo Podgórne (150; woj. wielkopolskie), Władysławowo (138; woj. pomorskie) czy Raszyn (132; woj. mazowieckie). Miejscowości turystyczne były zatem tylko częściowo tymi, w których rejestrowano więcej usługodawców w zakresie wyżywienia. Ważną determinantą była też lokalizacja firm w pobliżu dużych aglomeracji miejskich, zapewniających popyt na proponowane usługi, związane z przetwarzaniem żywności.

3.4. Dodatkowa działalność nierolnicza gospodarstw rolnych

Z danych ostatniego Powszechnego Spisu Rolnego (PSR 2020) wynika, że w 2020 roku 14,5% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w Polsce odnotowało dochody z tytułu dodatkowo prowadzonej działalności pozarolniczej (GUS, 2022a). W opinii G. Ślusarza (2019), w niektórych regionach wręcz zanika podstawowa funkcja gospodarstw rolnych, jaką jest produkcja żywności a tym samym, maleje znaczenie rolnictwa w dochodach ludności, na rzecz dochodów m.in. z pozarolniczej działalności gospodarczej. Działalność pozarolnicza, prowadzona przez użytkowników gospodarstw rolnych i członków ich gospodarstw domowych przynosi wymierne korzyści i jest ważnym źródłem dochodów ludności (tab. 3.10).

Odsetek dochodów rodzin rolniczych z działalności dodatkowej na własny rachunek był najmniejszy w województwach: lubelskim i świętokrzyskim (5,9%), co nie wynikało z większego rozwoju rolnictwa na tych terenach, ale związane było ze stosunkowo większym udziałem emerytur oraz najemnej pracy zarobkowej. Stosunkowo wyższy udział dochodów z pozarolniczej działalności

Tabela 3.10. Struktura dochodów wg źródeł ich uzyskania w gospodarstwach domowych rolników w Polsce w 2020 roku wg województw

Województwo	Źródła dochodów gospodarstw domowych rolników indywidualnych				
	rolnictwo	pozarolnicza działalność gospodarcza	praca najemna	emerytury i renty	inne źródła niezarobkowe
Dolnośląskie	49,2	8,9	21,7	14,3	5,9
Kujawsko-pomorskie	54,6	7,5	18,6	11,3	8,0
Lubelskie	49,2	5,9	22,8	13,7	8,3
Lubuskie	49,1	9,9	20,3	15,3	5,5
Łódzkie	49,7	6,7	24,1	12,8	6,7
Małopolskie	44,9	7,4	22,4	17,0	8,4
Mazowieckie	50,7	6,8	22,2	12,3	7,9
Opolskie	49,0	8,2	22,7	11,8	8,3
Podkarpackie	44,6	6,1	22,8	18,9	7,6
Podlaskie	52,1	6,9	19,3	12,5	9,1
Pomorskie	50,7	9,7	19,5	12,3	7,9
Śląskie	46,0	8,5	21,8	17,2	6,4
Świętokrzyskie	47,3	5,9	22,8	15,2	8,7
Warmińsko-mazurskie	53,9	8,7	18,7	12,1	6,6
Wielkopolskie	50,3	7,6	20,3	13,6	8,1
Zachodniopomorskie	51,7	9,8	20,0	13,3	5,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych PSR 2020, GUS. Pobrane z:

<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 07.11.2023].

gospodarczej odnotowano w województwie lubuskim (9,9%), zachodniopomorskim (9,8%) oraz pomorskim (9,7%). Prowadzona tu działalność dodatkowa była częściowo powiązana z zasobami gospodarstw rolnych a w regionach nadmorskich i innych turystycznych, często dotyczyła usług agroturystycznych.

Działalność pozarolnicza pozwala na efektywniejsze wykorzystanie posiadanych przez gospodarstwa rolne zasobów, przez

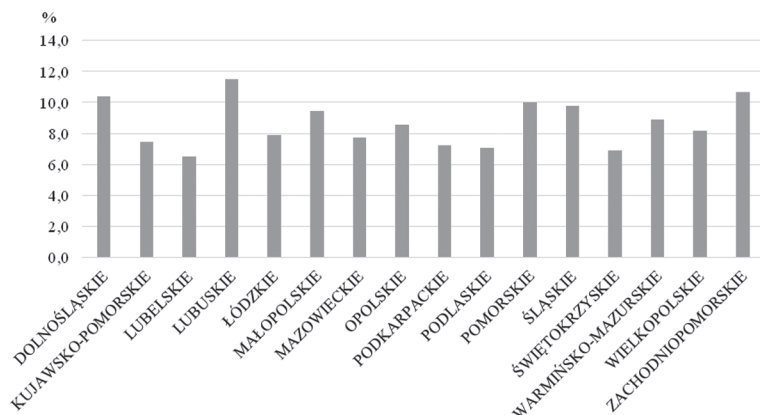
co częściej podejmują ją gospodarstwa większe i silniejsze ekonomicznie a ich kondycja i wielkość, wpływają częściowo na rodzaj podejmowanej działalności dodatkowej (Żmija K., 2019). Głównym zaś motywem jej prowadzenia jest poprawa sytuacji ekonomicznej rodzin (Stolarska, 2006).

Zarobkową działalność dodatkową, związaną bezpośrednio z gospodarstwem rolnym prowadziło 1,8% wszystkich gospodarstw rolnych w Polsce. Przeważała tu agroturystyka (25%), a następnie: usługi w zakresie akwakultury (24,4%), rolnicze prace kontraktowe (11,6%) i rękodzieło (10,7%).

Według danych PSR 2020, dla ponad 8% indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce źródłem ponad 50% dochodów ich gospodarstw domowych była dodatkowa działalność pozarolnicza. Największa liczba takich gospodarstw (15 781) znajdowała się w województwie mazowieckim, ale z uwagi na swą powierzchnię i charakter – jest to województwo o również największej liczbie indywidualnych gospodarstw rolnych ogółem. Właściwsza zatem do porównań będzie inna miara, np. odsetek gospodarstw uzyskujących powyżej 50% dochodów z działalności pozarolniczej w stosunku do ogółu gospodarstw rolnych w danym województwie (rys. 3.12).

Działalność pozarolnicza była przeważającym źródłem dochodów w przypadku: 11,5% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego w województwie lubuskim, 10,7% w województwie zachodniopomorskim oraz 10,4% takich gospodarstw województwa dolnośląskiego i 10,0% w województwie pomorskim. Gospodarstwa rolne są tu przeciętnie większe obszarowo, z dużym udziałem zbóż w powierzchni zasiewów, co umożliwia dodatkowe wykorzystanie posiadanych zasobów pracy ludzkiej w działalności pozarolniczej.

Najmniejsza skala uzyskiwania przeważających dochodów rodzin rolniczych z prowadzenia nierolniczej działalności dodat-

Rysunek 3.12. Odsetek indywidualnych gospodarstw rolnych w Polsce wg województw w 2020 roku, w których ponad połowa dochodów gospodarstw domowych pochodziła z dodatkowej działalności gospodarczej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych PSR 2020, GUS. Pobrane z: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/temat> [dostęp: 10.11.2023].

kowej miała miejsce w województwie lubelskim. Specyfika prowadzonych tu upraw rolnych (np. owoców miękkich i warzyw) wymaga zaangażowania znacznych nakładów siły roboczej, która wobec tego nie może być kierowana do działalności dodatkowej. Mniejszy odsetek gospodarstw domowych z użytkownikami gospodarstw rolnych, uzyskujących ponad połowę dochodów z działalności pozarolniczej w województwach: świętokrzyskim, podlaskim i podkarpackim wynikał z większego tu znaczenia dochodów z pracy najemnej i źródeł socjalnych oraz mniejszych zasobów, ograniczających rozwój działalności dodatkowej.

Przeciętnie największy odsetek gospodarstw rolnych, których użytkownicy, bądź członkowie ich gospodarstw domowych podejmowali się prowadzenia dodatkowej, nierolniczej działalności gospodarczej odnotowano wśród tych o powierzchni 1–2 ha UR

(19,9%). Powierzchnia 75% gospodarstw rolnych, gdzie odnotowano prowadzenie działalności pozarolniczej w gospodarstwach domowych nie przekraczała 10 ha UR (GUS, 2021), co częściowo ograniczało uzyskiwanie wyższego poziomu dochodów wyłącznie z produkcji rolniczej.

Z danych PSR 2020 wynika, że w porównaniu do poprzedniego spisu (PSR 2010) nastąpiło znaczne zmniejszenie (o 1/4) liczby osób pracujących w gospodarstwach rolnych ogółem. Przeciętna powierzchnia gospodarstw zwiększyła się a ich liczebność zmalała. W wybranych regionach kraju obserwowana jest koncentracja nakładów pracy w rolnictwie (Pracujący..., 2021). Dotyczy to głównie gospodarstwach rolnych w południowo-wschodniej części Polski a także niektórych części województw: wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego i mazowieckiego czy okolic dużych aglomeracji, bądź o wyspecjalizowanej produkcji, np. owocowo-warzywnej.

Ograniczone dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej i chęć poprawy sytuacji ekonomicznej nie są jedynym powodem podejmowania nierolniczej działalności dodatkowej – w niektórych, większych i silniejszych ekonomicznie gospodarstwach ma ona również poprawić stopień wykorzystania posiadanych zasobów produkcyjnych, co jest jednak zróżnicowane regionalnie.

4.

Stan i możliwości rozwoju rolnictwa

4.1. Determinanty rozwoju gospodarstw rolnych

Droga rozwojowa rolnictwa światowego składa się z pięciu etapów. Na pierwszym etapie tej drogi znajdują się gospodarstwa chłopskie, na drugim – gospodarstwa chłopów-rolników, a na kolejnych: farmy rodzinne, handlowe farmy rodzinne oraz gospodarstwa – przedsiębiorstwa agrobiznesowe. Wskutek przechodzenia od niższych do wyższych etapów rozwoju rolnictwa zmieniają się relacje czynników produkcji (zmniejsza się na przykład liczba pełnozatrudnionych w gospodarstwach osób) oraz wzrasta wielkość produkcji rolno-żywnościowej. Na niższych szczeblach ww. drogi obserwowane są niedobory produkcji rolniczej, zwłaszcza w odniesieniu do żywności, a na wyższych szczeblach – jej duże nadwyżki. Stopniowy wzrost skali produkcji w gospodarstwach rolnych, jak również specjalizacja i upraszczanie technologii wytwarzania produktów rolniczych powodują, że sukcesywnie zwiększa się w Polsce liczba gospodarstw znajdujących się na ostatnich trzech etapach rozwoju, choć wciąż funkcjonuje bardzo duża liczba tych, które znajdują się na etapie pierwszym i drugim. Przyjmu-

je się zazwyczaj, że gospodarstwa chłopskie to z zasady jednostki samozaopatrzeniowe, a gospodarstwa chłopów-rolników to podmioty drobnotowarowe, sprzedające do 50% wartości produkcji rolniczej (ogółem) wytworzonej w ich gospodarstwach. Farmy rodzinne uważane są za gospodarstwa średniotowarowe, gdyż ich produkcja towarowa wynosi od 50 do 90% wartości ich produkcji ogółem. Natomiast farmy handlowe to jednostki określane często jako gospodarstwa wielkotowarowe, przekazują bowiem na rynek od 90 do 100% wartości wytworzonej produkcji. Znajdujące się zaś na piątym etapie rozwoju: gospodarstwa – przedsiębiorstwa agrobiznesowe to jednostki sprzedające 100% wytworzonej produkcji rolniczej (Tomczak, 2006; Halamska, 2020).

Działalność gospodarstw rolnych jest uwarunkowana czynnikami przyrodniczymi, technologicznymi, ekonomicznymi, a także organizacyjnymi. Ponadto wpływ na funkcjonowanie nowoczesnego rolnictwa oraz współczesnych gospodarstw rolnych ma nie tylko wyposażenie, ale również efektywne zarządzanie gospodarstwem rolnym (Derehajło, 2018; Grzybowska-Brzezińska i in., 2023). O tym, czy i jak będzie w przyszłości funkcjonowało gospodarstwo rolne oraz czy nastąpi jego rozwój, stagnacja czy upadek decyduje przede wszystkim poziom oraz relacje nakładów czynników produkcji a konkretnie: ziemi, pracy ludzkiej i środków produkcji (trwałych i obrotowych), jak również wybór odpowiednich technik wytwarzania. Ważne są też zasady gospodarowania i wykorzystywania czynników produkcji. Zdaniem Tomczaka (2006), aby gospodarstwa rolne mogły dobrze wykorzystać posiadane zasoby produkcyjne powinny m.in. właściwie określić warunki zapewniające optymalne użytkowanie tych zasobów (tj. ziemi, pracy i kapitału), odpowiednio zorganizować proces produkcji rolniczej i ustalić środki oraz metody przejścia od aktualnego do optymalnego wykorzystania zasobów i możliwości produkcyjnych. Wspomniany autor stwierdził również, że

wykorzystanie potencjału produkcyjnego rolnictwa zależy m.in. od poziomu i rozwoju mechanizacji i technicyzacji tego działu gospodarki narodowej, infrastruktury wiejskiej, wykształcenia i zdolności organizacyjnych producentów rolnych, efektywności działań służb doradczych oraz instytucji nauczających i upowszechniających wiedzę w zakresie rolnictwa, wszelkich czynników związanych z rynkiem rolnym, a także od polityki gospodarczej i rolnej państwa.

Po zmianach ustrojowych, które nastąpiły w Polsce w 1989 roku nasiliło się zjawisko polaryzacji gospodarstw rolnych. Wyodrębniły się w szczególności dwie główne grupy gospodarstw: socjalne (nietowarowe, samozaopatrzeniowe) i towarowe. Wśród gospodarstw towarowych wyróżniane są zazwyczaj jednostki małotowarowe, często nazywane drobnotowarowymi oraz gospodarstwa wielkotowarowe, nazywane też wysokotowarowymi. Różnią się one przede wszystkim powierzchnią użytków rolnych (UR) i skalą prowadzonej działalności. I chociaż wielkość produkcji osiąganey z każdej jednostki gruntu zajętego pod produkcję rolniczą wynika w dużym stopniu z naturalnej żyzności gleby oraz z poziomu nakładów zwiększających tę żyzność (np. stosowania nawozów organicznych czy wapniowych), to ważna jest skala produkcji. W tym kontekście za słabość polskiego rolnictwa uważa się właśnie niekorzystną strukturę agrarną (Żmija, 2017) a rozwój rolnictwa postrzega się głównie poprzez wymiar gospodarczy, nie uwzględniając specyfiki społeczności wiejskiej, do niedawna zwanej polskimi chłopami (Kosiniak-Kamysz i in., 2016).

Z danych polskiej statystyki publicznej wynika, że w latach 2020–2021 w krajowych indywidualnych gospodarstwach rolnych pracowało 1 030,2 tys. osób (GUS, 2023c). Warto również podkreślić, że liczba jednostek kapitału przypadająca na jednostkę pracy (poziom uzbrojenia technicznego pracy) kształtuje się w rolnictwie polskim na dość niskim poziomie i jest ona wyraźnie niż-

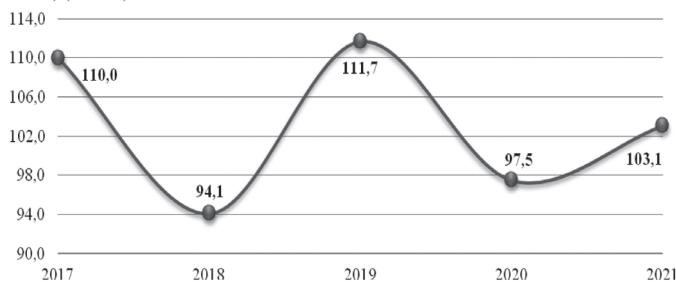
sza niż w pozarolniczych działach gospodarki narodowej, choć po wejściu Polski do UE zauważa się jej stopniowy wzrost (Wilkin i Hałasiewicz, 2022).

Osiągana w gospodarstwach rolnych wartość produkcji, a na dalszym etapie dochód z gospodarstw, który decyduje o możliwościach rozwojowych tych jednostek, zależy w dużym stopniu od poziomu wykorzystania obrotowych środków produkcji. W przypadku produkcji roślinnej dotyczy to w szczególności materiału siewnego – zwłaszcza kwalifikowanego, nawozów (sztucznych i naturalnych, w tym wapniowych) oraz środków ochrony roślin. Powierzchnia uprawy, naturalna żyzność gleby, warunki agrometeorologiczne, sposób prowadzenia produkcji (np. w ramach rolnictwa integrowanego lub ekologicznego) i związana z tym wielkość zużycia uprzednio wymienionych środków produkcji decydują o uzyskanych efektach w ujęciu zarówno ilościowym, wartościowym, jak i jakościowym. Od nich zależą plony i zbiory uprawianych roślin oraz ich zdrowotność. W przypadku produkcji zwierzęcej najważniejszymi obrotowymi środkami wykorzystywanymi do tej produkcji są pasze. Ich rodzaj, ilość i wartość odżywcza ma wpływ na tempo wzrostu, zdrowotność i wydajność zwierząt gospodarskich. Nie można jednak zapominać, że znaczną rolę odgrywa w tym przypadku także ochrona weterynaryjna oraz rasa i typ użytkowy posiadanych zwierząt (Augustyńska i Czulowska, 2022).

Szanse rozwoju gospodarstw rolnych wynikają też ze stopnia ich powiązania z rynkiem. Ważna jest ilość i wartość sprzedawanych produktów, jak i udział wartości produkcji sprzedanej w wartości produkcji ogółem, czyli towarowość produkcji. Z reguły im gospodarstwa są bardziej nastawione prorynkowo, tym mają większe szanse na funkcjonowanie w dłuższej perspektywie czasowej oraz na rozwój. Większa towarowość produkcji może też prowadzić do większej konkurencyjności tych gospodarstw. Wzrost tej ostatniej może np. po części wynikać z uczestnictwa

w grupie producenckiej. W opinii Karwat-Woźniak i Chmieleńskiego (2006) współpraca gospodarstw rolnych, na przykład w ramach grupy producentów rolnych stwarza szansę umocnienia pozycji rynkowej tych jednostek. Umożliwia bowiem zwiększenie oferty rynkowej jednorodnych rodzajowo i jakościowo produktów, poza tym większa jest możliwość obniżenia kosztów produkcji, jak również uzyskania funduszy na przeprowadzenie inwestycji, w tym na wdrożenie postępu biologicznego.

Ogólne warunki i efekty funkcjonowania gospodarstw rolnych w poszczególnych latach są także determinowane relacjami cen produktów rolniczych sprzedawanych przez producentów rolnych do cen towarów i usług przez nich kupowanych na cele produkcji bieżącej i inwestycje. Odnotowane w latach 2017–2021 wskaźniki relacji tych cen, nazywane też wskaźnikami „nożyc cen” wskazują, że w 2017, 2019 i 2021 roku ww. relacje były dla polskich rolników korzystne, podczas gdy w 2018 i 2020 roku były one niekorzystne (GUS, 2022c) (rys. 4.1).

Rysunek 4.1. Wskaźniki relacji cen produktów rolnych sprzedawanych do cen towarów i usług zakupywanych na cele bieżącej produkcji rolniczej i inwestycje w latach 2017–2021

Źródło: na podstawie: (GUS, 2022c).

Do czynników oddziałujących na rozwój gospodarstw rolnych należy również zaliczyć preferencyjne kredyty dla rolnictwa. Dla przykładu, w 2021 roku istniała możliwość zaciągnięcia

kredytu inwestycyjnego z dopłatami Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) z linii kredytowej „Na wznowienie produkcji w gospodarstwach rolnych (...), w których wystąpiły szkody spowodowane przez suszę, grad, deszcz nawalny (...), powódź, huragan, piorun (...)”. Udzielono wówczas 384 takie kredyty na łączną sumę 36 423,38 tys. zł (GUS, 2023c). Jednakże wielu badaczy (Safavian i in., 1998; Bański, 2004; Hertz, 2009; Kata, 2011) zauważa, że rolnicy, zwłaszcza posiadacze małych gospodarstw, relatywnie rzadko korzystają z kredytów. Wynika to dość często nie tylko z trudności w ich otrzymaniu, ale też z niechęci do ich zaciągania, przy czym najczęściej wskazywano na:

- wysokie, a do tego zmienne stopy procentowe,
- znaczne wymogi, co do zabezpieczenia kredytów,
- zbyt krótki termin spłaty kredytów.

Relatywnie duże znaczenie dla rozwoju gospodarstw ma także możliwość uzyskania różnego rodzaju płatności w ramach WPR. Ważną rolę w tym względzie spełniają zarówno płatności bezpośrednie (np. jednolita płatność obszarowa lub płatność za zazielenienie), jak i wszelkie działania pomocowe w ramach obowiązujących w określonych latach Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW).

Czynnikiem pozytywnie oddziałującym na rozwój gospodarstw rolnych jest odtwarzanie (reprodukcja) ich majątku trwałego. Potencjalnie największe szanse na rozwój mają te jednostki, które cechują się reprodukcją rozszerzoną, tzn., gdy inwestycje nie tylko pokrywają amortyzację środków trwałych, ale też zwiększają zasoby tych środków w gospodarstwie. Zauważalnie mniejsze możliwości rozwoju mają gospodarstwa, w których występuje reprodukcja prosta, tzn. odtwarzana jest tylko ta część środków trwałych, która została zużyta w trakcie cyklu produkcyjnego. Relatywnie małe szanse na rozwój mają natomiast go-

spodarstwa z reprodukcją zawężoną, tzn. takie, w których zużyte w trakcie produkcji środki trwałe nie są w całości odtwarzane (Adamowski i in., 1984; Józwiak, 2003; Grzelak, 2015).

W literaturze, wśród czynników rozwoju gospodarstw rolnych często wskazywany jest wiek i wykształcenie kierownika gospodarstwa oraz posiadanie następcy. Wielu autorów wskazuje, że w lepszej sytuacji ekonomicznej, a więc z większymi szansami na rozwój są gospodarstwa, których kierownicy posiadają rolnicze przygotowanie zawodowe i są stosunkowo młodzi. Potencjalnie większe możliwości rozwoju mają też jednostki, w których aktualny, już starszy wiekiem kierownik gospodarstwa ma zadeklarowanego następcę (Szemberg, 1980; Cybura i Swacha, 1985; Bański, 2004; Kłodziński, 2004; Sikorska i in., 2006; Szelaąg-Sikora i Kowalska, 2007). Tylko niektórzy badacze uważali, że dobre wyniki ekonomiczne uzyskiwane są przede wszystkim w tych gospodarstwach, w których kierownicy mają wieloletnie doświadczenie w prowadzeniu działalności rolniczej (Adamowicz i Nowak, 2004; Babatunde, 2013).

Reasumując, należy stwierdzić, że rozwój gospodarstw rolnych jest determinowany w głównej mierze poziomem i relacjami czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału) oraz wyborem technik wytwarzania produktów rolnych. Ważne są zatem zasoby ziemi, jej areał, położenie i jakość. Ważna jest też liczba pracujących w gospodarstwach osób, ich wiek i wykształcenie. Nie można też zapomnieć o aktywach gospodarstw, w tym o środkach do produkcji bieżącej. Możliwości rozwoju gospodarstw są też uwarunkowane stopniem ich powiązania z rynkiem, a co nierzadko się z tym wiąże, z uczestnictwem w zorganizowanych grupach producenckich. Warto także nadmienić, że bardzo duże znaczenie dla rozwoju gospodarstw rolnych ma odtwarzanie ich majątku trwałego, a to niejednokrotnie uwarunkowane jest możliwościami uzyskania kredytów bankowych i funduszy unijnych.

W publikacji „Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi” napisanej pod redakcją Wilkina i Hałasiewicza (2022) podano, że krajowe rolnictwo wytwarza obecnie około 2,5% produktu krajowego brutto. Stanowi przy tym – co jest ważne – główne źródło utrzymania dla prawie 10% mieszkańców wsi. W przytoczonej pracy wspomniano, że poprawa w ostatnich latach warunków instytucjonalnych i wzrost wsparcia z Unii Europejskiej spowodowały, że polskie rolnictwo odnotowało sukcesy produkcyjne. Stwierdzono, że potencjał produkcyjny krajowego rolnictwa jest stosunkowo wysoki, gdyż dysponuje ono dużymi zasobami siły roboczej oraz niemałymi zasobami ziemi. Ponadto autorzy przywołanej publikacji uważają – z czym w pełni zgadzają się twórcy tego opracowania – że dużym wyzwaniem dla aktualnej polityki rolnej jest zwiększenie produktywności ww. zasobów, a to będzie przyczyniało się do rozwoju gospodarstw rolnych i polskiego rolnictwa w szerokim tych słów rozumieniu.

4.2. Problemy funkcjonowania gospodarstw wielkotowarowych

Ze studium literatury wynika, że jak dotąd nie stworzono jednej precyzyjnej definicji gospodarstw wielkotowarowych. W opinii Józwia i Kagana (2008) granica między gospodarstwami nietowarowymi i towarowymi ma charakter umowny, chociaż podejmowane są próby ich zdefiniowania. Według Dzuna (2009) są to z reguły jednostki znajdujące się na czwartym etapie rozwoju rolnictwa, będące w posiadaniu farmerów – przedsiębiorców. Autor ten określił je jako gospodarstwa w pełni towarowe, tzn. przeznaczające prawie 100% wartości swojej produkcji na sprzedaż. W tym kontekście znajdujące się na trzecim etapie rozwoju rolnictwa farmy rodzinne, to gospodarstwa towarowe sprzedające 50–90% wartości swojej produkcji. A zatem można uznać, że gospodarstwa wielkotowarowe to jednostki, w których udział wartości produkcji sprze-

danej wynosi 90–100% wartości ich produkcji rolniczej ogółem. Zdaniem tego autora dochód z takich gospodarstw powinien być na tyle wysoki, żeby możliwe było ich modernizowanie i rozwój, a przy tym, by zapewniony był godziwy byt ich posiadaczy. Z kolei Karwat-Woźniak i Chmieliński (2006) za gospodarstwa wysokotowarowe uznali wszystkie jednostki, których wielkość rolniczej produkcji rynkowej pozwalała na uzyskanie dochodu z działalności rolniczej przynajmniej na poziomie porównywalnym do dochodu osiąganego z pracy zarobkowej poza rolnictwem.

W opinii innych ekonomistów, gospodarstwa wielkotowarowe to obiekty należące z reguły do dwóch, wydzielonych według wielkości ekonomicznej, grup gospodarstw rolnych, a mianowicie do gospodarstw ekonomicznie dużych i bardzo dużych (Goraj, 2010; Pawłowska-Tyszko i in., 2022). Zgodnie ze Wspólnotową Typologią Gospodarstw Rolnych Unii Europejskiej, a więc i klasyfikacją funkcjonującego we wszystkich państwach UE systemu FADN⁴, do pierwszej z tych grup należą jednostki o wielkości ekonomicznej wynoszącej od 100 tys. euro standardowej produkcji (SO)⁵ do niespełna 500 tys. euro SO, a do drugiej – gospodarstwa o wielkości równej lub większej niż 500 tys. euro SO.

Warto również podkreślić, że w Polsce po 1992 roku grupa gospodarstw wysokotowarowych powiększyła się o gospodarstwa wielkoobszarowe (o powierzchni 100 ha UR i większej) powstałe zazwyczaj na skutek przekształceń własnościowych byłych pań-

⁴ FADN (ang. Farm Accountancy Data Network) – pol. Sieć Danych Rachunkowych z Gospodarstw Rolnych jest obowiązującym we wszystkich krajach Unii Europejskiej systemem gromadzenia danych z gospodarstw rolnych. W Polsce jest on znany pod nazwą Polski FADN i od 2004 r. funkcjonuje pod nadzorem Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowego Instytutu Badawczego w Warszawie (Goraj, 2000; Pawłowska-Tyszko, Osuch i Płonka, 2022).

⁵ SO (ang. Standard Output) – pol. standardowa produkcja; jest to parametr wykorzystywany do określania wielkości ekonomicznej gospodarstwa rolnego (Pawłowska-Tyszko, Osuch i Płonka, 2022).

stwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów). Wśród gospodarstw wielkoobszarowych znajdują się zarówno obiekty sektora prywatnego, jak i publicznego. W przypadku gospodarstw wielkotowarowych będących w posiadaniu osób prawnych, problemem jest to, że nie mają przywilejów, które przysługują gospodarstwom osób fizycznych. Podmioty prawne muszą ubezpieczać pracujące w ich gospodarstwach osoby w ZUS, a nie w KRUS oraz nie podlegają zwolnieniom z podatków od dochodów osobistych. Mają także obowiązek prowadzenia księgowości oraz przygotowywania sprawozdań okresowych. Ponadto gospodarstwa osób prawnych mają również, jak już wspomniano, ograniczenia w dostępie do kredytów preferencyjnych i niektórych dotacji (Józwiak i Kagan, 2008).

Według wielu ekonomistów gospodarstwa wielkotowarowe, w tym wielkoobszarowe to na ogół jednostki o dużych możliwościach rozwojowych, stosujące nowoczesne technologie produkcji przy wykorzystaniu dobrze wyposażonego parku maszynowego. Poza tym, dysponują one z reguły przewagami konkurencyjnymi w odniesieniu do jednostek o niższej towarowości i mniejszym areale użytków rolnych (Sikorska, 2001; Karwat-Woźniak i Chmieliński, 2006; Józwiak i Kagan, 2008; Ziętara, 2009). Z kolei w opinii Ziętary (2009) gospodarstwa wielkotowarowe to takie, które są zdolne do wytwarzania dużych, jednorodnych i o pożądanej jakości partii produktów, co sprzyja uzyskiwaniu korzystniejszych cen ich sprzedaży. Zdaniem tego autora podmioty te mają również większe możliwości dostosowawcze do zmian pojawiających się na rynku. W opinii Karwat-Woźniak i Chmielińskiego (2006) gospodarstwa te są niezwykle ważne z perspektywy zaspokojenia bezpieczeństwa żywnościowego kraju. Sikorska (2001) oraz Karwat-Woźniak i Chmieliński (2006) potwierdzili w swoich badaniach, że jednostki o relatywnie większej produkcji towarowej pozytywnie wyróżniały się

poziomem inwestowania w gospodarstwo rolne, głównie w maszyny rolnicze i zasoby budowlane. Co więcej, Sikorska (2001) zauważyła też, że wraz ze wzrostem skali produkcji towarowej zwiększał się w tych gospodarstwach udział inwestycji w ziemię i w zwierzęta gospodarskie, przy czym powierzchnia nabywanych gruntów zależała nie tylko od możliwości finansowych posiadaczy gospodarstw, czy dostępności kredytów, ale przede wszystkim od dostępności ziemi rolniczej na rynku (Karwat-Woźniak i Chmieliński 2006).

Warto także zauważyć, że w opinii wielu autorów stosunkowo duży odsetek gospodarstw wielkotowarowych prowadzi produkcję na gruntach dodzierżawionych, dość często pochodzących z zasobów Skarbu Państwa (Józwiak i Kagan, 2008; Dzun, 2009; Ziętara, 2009). Obecnie gruntami takimi dysponuje Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (KOWR). Od wielu lat poruszany jest jednak problem ograniczonych praw dzierżawców gruntów rolnych i potrzeba stworzenia nowego modelu dzierżawy. Konieczność zmiany przepisów w tym zakresie prezentowało w swoich opracowaniach wielu autorów (Pańko, 1975; Lichorowicz, 1999; Suchoń, 2006, 2015). Chodzi głównie o zapewnienie większej stabilizacji w zakresie prowadzonej działalności rolniczej na dzierżawionych gruntach rolnych z uwzględnieniem możliwości aplikowania o środki unijne, w tym zwłaszcza w ramach drugiego filaru WPR. Jak podaje Suchoń (2021) model ten powinien być powiązany z instytucjami ułatwiającymi nabycie własności dzierżawionych gruntów rolnych, instrumentami ekonomicznymi i przepisami pozakodeksowymi. Co istotne, powinien uwzględnić wyzwania rolnictwa, zawarte np. w Europejskim Zielonym Ładzie.

Nie zawsze jednak gospodarstwa wielkotowarowe potrzebują do swojej produkcji dużych powierzchni użytków rolnych. Dotyczy to na przykład jednostek utrzymujących trzodę chlewną. Z badań Karwat-Woźniak i Chmielińskiego (2006) wynika m.in., że

w ciągu kilku pierwszych lat XXI w. dynamicznie zwiększała się liczba gospodarstw wielkotowarowych, w których utrzymywano relatywnie duże stada zwierząt gospodarskich, w tym krów i świń. W 2022 roku funkcjonowały w Polsce 2 463 „wielkotowarowe fermy przemysłowe” zajmujące się chowem drobiu i świń, przy czym te pierwsze stanowiły 88,7% ogółu ferm przemysłowych. Ponadto istniało wówczas 645 ferm wielkotowarowych utrzymujących zwierzęta futerkowe. Największa koncentracja tego rodzaju ferm występuje w województwie mazowieckim i wielkopolskim (Top Agrar, 2022). W opinii niektórych autorów produkcja prowadzona w fermach wielkotowarowych może stwarzać zagrożenie znacznego zanieczyszczenia środowiska naturalnego, a ponadto w gospodarstwach wielkotowarowych relatywnie często stosowane jest upraszczanie produkcji i jej specjalizacja a w rezultacie nierzadko obiekty te ukierunkowane są na jedną gałąź produkcji. Dotyczy to głównie gospodarstw specjalizujących się w produkcji drobiarskiej, a także w tuczu trzody chlewnej (Sikorska, 2001; Karwat-Woźniak i Chmieliński, 2006, Dzun, 2009).

Z drugiej strony, ekonomiści zajmujący się analizą produkcyjno-ekonomicznych wyników gospodarstw wielkotowarowych twierdzą, że ich posiadacze na ogół chętniej prowadzą uprawę roślin niż hodowlę zwierząt. Dzieje się tak, ponieważ produkcja roślinna jest łatwiejsza niż produkcja zwierzęca i niejednokrotnie okazuje się bardziej opłacalna niż chów i hodowla zwierząt (Mamos, 2015). Poza tym, system subwencji rolniczych w ramach WPR bardziej sprzyja jednostkom nastawionym na produkcję roślinną (Gospodarowicz i Karwat-Woźniak, 2009).

Specyfika gospodarstw wielkotowarowych warunkuje taki sposób ich organizacji i funkcjonowania, że są one zbliżone do stosowanych w przedsiębiorstwach nierolniczych. Gospodarstwa te są bowiem miejscem pracy dla pracowników najemnych, podlegają na ogół innym, niż jednostki mniejsze obszarowo i ekonomicznie,

reżimom organizacyjnym, rachunkowym i podatkowym, bo dość często są to spółki (osobowe, kapitałowe) lub spółdzielnie. Poza tym, tworzą bardzo wyraźne powiązania około rynkowe w sferze przetwórstwa, usług, transportu, przechowywania, itp. w zależności od prowadzonego profilu produkcji. Co więcej, w świetle narastającej konkurencji rynkowej szczególnie ważne jest w ich przypadku budowanie stabilnych więzi z odbiorcami wytworzonych produktów oraz podejmowanie wspólnych inicjatyw gospodarczych (Karwat-Woźniak i Chmieliński, 2006; Ziętara, 2009).

W związku z powyższym zarządzanie tego typu gospodarstwami wymaga umiejętności zarządczych ich kierowników. Problemem na drodze powstawania i rozwoju gospodarstw wielkotowarowych może być zbyt mały odsetek osób zdolnych do zarządzania takimi jednostkami. Konieczne jest zatem zachęcanie kierowników gospodarstw rolnych i członków ich rodzin, w tym ewentualnych następców tych kierowników, do zdobywania wiedzy w zakresie rolnictwa, a także rozwijanie systemu wielofunkcyjnego doradztwa związanego z agrobiznesem (Karwat-Woźniak i Chmieliński, 2006). Wielu autorów wskazuje również, że ważny dla sprawności funkcjonowania gospodarstw rolnych jest wiek kierowników tych jednostek. To właśnie osoby młode, zazwyczaj w wieku produkcyjnym mobilnym (tj. do ukończenia 44 roku życia) częściej podejmują trud i ryzyko działań prowadzących do unowocześnienia potencjału wytwórczego ich gospodarstw, zwiększenia efektywności zarządzania i podniesienia konkurencyjności wytworzonych produktów na rynku, a przy tym osiągnięcia godziwych dochodów z prowadzonej działalności (Karwat-Woźniak i Chmieliński, 2006; Czekał i in., 2020). Zatem prowadzone przez nich gospodarstwa są z reguły rozwojowe (Dzun, 2009). Ważne jest też, że większość starszych wiekiem kierowników dobrze prosperujących gospodarstw wielkotowarowych sektora prywatnego posiada zadeklarowanego następcę

cę (Mamos, 2015; Sikorska, 2001). Należy zatem oczekiwać, że udział gospodarstw towarowych, w tym wielkotowarowych, w zaspokajaniu potrzeb żywnościowych mieszkańców Polski będzie wzrastał (Ziętara, 2009; Kancelaria Senatu, 2014).

Specyfikę gospodarstw wielkotowarowych scharakteryzowano na podstawie analizy danych z 316 indywidualnych gospodarstw rolnych objętych nieprzerwanie w latach 2017–2021 badaniami systemu Polski FADN. Średnio w omawianym okresie przeciętna wielkość ekonomiczna tych gospodarstw wynosiła 196,2 tys. euro SO, a w poszczególnych latach badań zawierała się w przedziale od 186,4 tys. euro SO w 2019 roku do 210,6 tys. euro SO dwa lata później. Natomiast średnia powierzchnia ich użytków rolnych wynosiła 101,4 ha. Zakwalifikowana do badań próba gospodarstw charakteryzowała się też znacznym, bo wynoszącym ponad 30% (tj. więcej niż 30 ha) udziałem w użytkowanej ziemi gruntów dodzierżawionych. Objęte analizą gospodarstwa wielkotowarowe, które specjalizowały się w produkcji roślinnej przeznaczały ok. 63% UR pod uprawę zbóż, w tym ok. 2/3 tych użytków pod pszenicę i kukurydzę uprawianą na ziarno. W analizowanym pięcioleciu plon pszenicy wynosił w tych gospodarstwach średnio 62,9 dt/ha, a kukurydzy – 90,0 dt/ha. Zatem ich poziom przekraczał odpowiednio o 32,4 i 34,5% przeciętne krajowe wyniki plonowania tych zbóż (tab. 4.1. i 4.2.).

W objętych analizą gospodarstwach utrzymywano też duże stada zwierząt, w tym trzody chlewnej i krów. W latach 2017–2021 średnioroczny stan pogłowia świń w gospodarstwach ich posiadaczy wynosił 137,7 LU⁶, a krów mlecznych – 69,5 LU (tab.4.1).

⁶ LU (ang. Livestock Unit) – sztuka przeliczeniowa inwentarza żywego, stosowana do porównywania i sumowania różnych gatunków zwierząt gospodarskich, w różnym wieku, płci i o różnej masie. Do jej obliczenia stosowane są odpowiednie współczynniki przeliczeniowe (np. dla krów mlecznych współczynnik wynosi 1) (Dz. Urz. UE L 321 z 1.12.2008).

Tabela 4.1. Wybrane wskaźniki charakteryzujące badane gospodarstwa wielkotowarowe w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Liczba badanych gospodarstw	316					316
Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych (tys. euro SO)	187,6	187,1	186,4	209,2	210,6	196,2
Średnia powierzchnia użytków rolnych ogółem (ha)	100,91	102,12	100,78	102,04	101,02	101,37
w tym: użytki rolne do- dzierzawione (%)	33,9	34,3	33,6	33,7	32,9	33,7
Średnia powierzchnia uprawy zbóż w gosp. rolnych prowadzących ich uprawę (ha)	59,94	65,16	63,08	64,70	64,38	63,45
Udział gospodarstw rolnych uprawiających zboża (%)	87,7	86,4	88,0	87,3	88,0	87,5
Plon pszenicy (dt/ha)	64,0	55,9	63,0	66,8	64,9	62,9
Plon kukurydzy (dt/ha)	90,1	86,3	83,5	94,0	96,1	90,0
Średnioroczny stan zwierząt gospodarskich ogółem (LU) – średnio w gosp. je utrzymujących	110,8	116,6	119,6	126,2	124,7	119,6
Średnioroczny stan trzody chlewnej (LU) – średnio w gospodarstwach ją utrzymujących	132,8	135,6	137,5	146,5	136,1	137,7
Średnioroczny stan krów mlecznych (LU) – średnio w gospodarstwach je utrzymujących	61,1	66,8	70,0	74,3	75,1	69,5
Wydajność mleczna krów (l/szt.)	7 863	8 001	8 231	8 396	8 317	8 162
Udział gospodarstw rolnych utrzymujących zwierzęta ogółem (%)	51,0	49,7	48,7	46,2	45,9	48,3

Udział gospodarstw rolnych utrzymujących trzodę chlewną (%)	16,8	16,1	14,6	13,3	13,0	14,8
Udział gospodarstw rolnych utrzymujących krowy mleczne (%)	32,0	31,3	31,7	30,7	30,7	31,3

Źródło: obliczenia własne na podstawie niepublikowanych danych systemu Polski FADN.

Podobnie jak plony pszenicy i kukurydzy przeciętna roczna produkcja mleka od jednej krowy też była wyższa w gospodarstwach wielkotowarowych niż średnio w kraju – o 39,2%, wynosiła 8 162 litrów wobec 5 864 litrów przeciętnie w Polsce. (tab. 4.1. i 4.2.). Co ważne, zwierzęta gospodarskie utrzymywała nieco mniej niż połowa objętych analizą jednostek, w tym niespełna 15% posiadało trzodę chlewną, a nieco ponad 30% – krowy mleczne.

Tabela 4.2. Plony pszenicy i kukurydzy uprawianej na ziarno oraz wydajność mleczna krów średnio w Polsce w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Plon pszenicy (dt/ha)	48,8	40,6	43,9	53,3	50,7	47,5
Plon kukurydzy uprawianej na ziarno (dt/ha)	71,5	59,9	56,2	72,1	74,7	66,9
Wydajność mleczna krów (l/szt.)	5 687	5 747	5 803	5 946	6 136	5 864

Źródło: na podstawie: GUS (2020, 2023c).

Średni wiek kadry kierowniczej gospodarstw wielkotowarowych to 48 lat, przy czym prawie 36% tych osób to kierownicy w wieku produkcyjnym mobilnym, tzn. poniżej 44 roku życia. Są to osoby dobrze przygotowane do zawodu rolnika, 73,9% z nich posiadało wykształcenie rolnicze, w tym 14,8% – wyższe, a ok. 70% z nich deklarowało posiadanie następców. Należy również

zauważyć, że liczba pełnozatrudnionych w tych gospodarstwach osób wahała się w przedziale 3,26–3,39 AWU⁷, a średnio w analizowanym pięcioleciu wynosiła 3,32 AWU. Relatywnie duży był też udział nakładów pracy pracowników najemnych, wynoszący ponad 40% (tab. 4.3).

Tabela 4.3. Charakterystyka kierowników badanych gospodarstw wielkotowarowych oraz ponoszonych nakładów pracy w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Średni wiek kierownika gospodarstwa (lata)	47	48	48	49	50	48
w tym: udział osób w wieku do max 44 lat (%)	38,3	39,6	35,4	33,2	31,3	35,6
Udział osób z wykształceniem rolniczym w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw (%)	73,4	73,4	74,1	74,1	74,4	73,9
w tym: z wykształceniem wyższym	14,6	14,9	14,9	14,9	14,9	14,8
Udział gospodarstw/rodzin z zadeklarowanym następcą kierownika gospodarstwa* (%)	72,6	69,4	69,2	69,4	67,5	69,6
Nakłady pracy ogółem w gosp. rolnych – średnia liczba pełnozatrudnionych (AWU)	3,29	3,26	3,28	3,37	3,39	3,32
w tym: nakłady pracy pracowników najemnych (%)	42,1	42,3	42,0	43,0	43,7	42,6

* Dotyczy gospodarstw rolnych, w których wiek kierownika gospodarstwa wynosił co najmniej 50 lat.

Źródło: jak w tabeli 4.1.

⁷ AWU (ang. Annual Work Unit) – roczna jednostka przeliczeniowa pracy – odpowiednik pełnego etatu (w Polsce 2120 godzin pracy w roku). Według metodologii Eurostatu przyjęto, że 1 osobie można przypisać maksymalnie 1 AWU, nawet jeśli przepracowała więcej godzin (Dz. Urz. UE L 321 z 1.12.2008).

Średnio w latach 2017–2021 wartość produkcji ogółem gospodarstw wielkotowarowych (1 022 748 zł) pozwoliła z nawiązką na pokrycie kosztów poniesionych na jej wytworzenie (742 817 zł) i w rezultacie uzyskanie dość wysokiej nadwyżki ekonomicznej. Uwzględniając salda dopłat i podatków (113 578 zł) średni dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego wynosił w tych jednostkach 393 510 zł. Należy nadmienić, że zauważalny w latach 2017–2021 sukcesywny wzrost wartości produkcji, pomimo równoczesnego zwiększania się poziomu kosztów jej wytworzenia, w znaczącym stopniu przyczynił się do corocznego wzrostu dochodu z gospodarstwa rolnego. W gospodarstwach tych najwyższy udział dopłat do działalności operacyjnej odnotowano w 2018 roku, wynosił on wówczas 35,0% uzyskanego dochodu, a w kolejnych latach stopniowo się zmniejszał – aż do poziomu 22,5% w 2021 roku (tab. 4.4).

Warto również podkreślić, że odejście od analizy grupowej wykazało, że wśród gospodarstw wielkotowarowych znajdowały się jednostki z ujemnym dochodem z gospodarstwa, średnio w omawianym okresie ich odsetek kształtował się na poziomie 2,3%. Poza tym, członkowie rodzin z gospodarstw wielkotowarowych pozyskiwali też dochody z innych źródeł niż produkcja rolnicza. Ich łączna kwota w poszczególnych latach badań nie była wysoka, stanowiła zaledwie 1,3–2,4% dochodu ogółem tych rodzin. Największa część tej kwoty pochodziła ze świadczeń społecznych, takich jak różnego rodzaju zasiłki oraz odszkodowania, a na drugim miejscu znalazły się dochody z najmniej pracy zarobkowej (tab. 4.4.).

Charakteryzując gospodarstwa wielkotowarowe i problemy ich funkcjonowania należy przede wszystkim wyjaśnić, że zazwyczaj tym mianem określa się gospodarstwa, które sprzedają 90–100% wartości swojej produkcji rolniczej. Poza tym są to z zasady podmioty duże i bardzo duże ekonomicznie, będą-

Tabela 4.4. Ważniejsze informacje o wartości produkcji, kosztach i dochodach badanych gospodarstw wielkotowarowych w latach 2017–2021

Wyszczególnienie		Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
		2017	2018	2019	2020	2021	
Wartość produkcji ogółem (zł)		907 823	927 859	990 841	1 033 925	1 253 292	1 022 748
Koszty ogółem (zł)		674 756	700 375	734 802	756 537	847 613	742 817
w tym:	koszty bezpośrednie ogółem (%)	52,3	50,8	52,4	52,5	54,6	52,6
Suma sald dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej i inwestycyjnej gospodarstwa rolnego (zł)		107 471	116 769	113 757	117 224	112 672	113 578
Dochód z rodzinnego gosp. rolnego (zł)		340 538	344 253	369 796	394 612	518 351	393 510
Dochód spoza gosp. rolnego (zł)		4 658	5 956	7 184	9 660	8 733	7 238
w tym:	z najmniej pracy zarobkowej (%)	22,1	29,9	30,5	23,3	25,8	26,3
	z emerytur i rent (%)	16,7	9,8	11,7	15,5	11,6	13,0
	z pozostał. świadczeń społecznych, np. zasiłków, odszkodowań (%)	42,1	36,6	46,2	29,3	31,6	36,1
	z pozarolniczej działalności gospodarczej (%)	6,0	10,8	4,6	18,3	24,8	14,3
	z innych źródeł, np. darów od krewnych, nagród (%)	13,1	12,9	7,0	13,6	6,2	10,3
Dochód ogółem rodziny rolnika (zł)		345 196	350 209	376 980	404 272	527 084	400 748
Udział wartości produkcji sprzedanej w wartości produkcji ogółem (%)		93,6	97,3	97,5	97,2	92,3	95,4
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gosp. rolnego (%)		32,6	35,0	31,4	30,4	22,5	29,7
Udział gospodarstw z ujemną wartością dochodu z rodzinnego gosp. rolnego (%)		4,4	4,4	0,9	1,6	0,3	2,3
Udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika (%)		1,3	1,7	1,9	2,4	1,7	1,8

Źródło: jak w tabeli 4.1.

ce w posiadaniu osób fizycznych, jak i prawnych. Co więcej, znajdują się wśród nich zarówno gospodarstwa wielkoobszarowe, posiadające 100 ha UR i więcej, jak i takie, których powierzchnia wynosi tylko kilka hektarów, gdyż ich produkcja odbywa się na ogół w budynkach gospodarskich (np. w chlewniach lub kurnikach). Gospodarstwa te są zazwyczaj konkurencyjne, a ich dochody bywają bardzo wysokie, choć zdarzają się przypadki, że koszty prowadzonej działalności znacznie przekraczają wartość uzyskanej produkcji. Nie jest to jednakże jedyny problem pojawiający się w tych podmiotach gospodarczych. Dość często mają one trudności z dodzierzawą gruntów rolnych albo z ich zakupem. W przypadku, gdy są to jednostki osób prawnych nie przysługują im przywileje, które posiadają gospodarstwa osób fizycznych. Między innymi ich posiadacze muszą ubezpieczać pracujące w tych gospodarstwach osoby w ZUS, a nie w KRUS, nie podlegają też zwolnieniom z podatków od dochodów osobistych, muszą natomiast prowadzić księgowość i przygotowywać sprawozdania okresowe. Mają też ograniczenia w dostępie do preferencyjnych kredytów i niektórych dotacji. Gospodarstwa te są jednak cenione za możliwość jednorazowego dostarczenia na rynek dużej ilości podobnych jakościowo produktów rolnych. W Polsce gospodarstwa wielkotowarowe nie są liczne. Ich utworzenie wymaga odpowiednich funduszy, a brakuje też ludzi, którzy potrafili by tymi gospodarstwami zarządzać. Wskazane jest więc zachęcanie rolników i członków ich rodzin do szkolenia się w tym zakresie. Mimo to, należy zakładać, że to właśnie gospodarstwa wielkotowarowe będą w przyszłości zapewniać bezpieczeństwo żywnościowe polskiemu obywatelom.

4.3. Problemy funkcjonowania gospodarstw drobnotowarowych

W literaturze gospodarstwa drobnotowarowe bywają określane jako gospodarstwa małe, drobne, niskotowarowe, samozaopatrzeniowe, chłopskie, rodzinne. Definicję gospodarstw niskotowarowych zamieszczono w Akcie Przystąpienia do UE. Zgodnie z nią są to „gospodarstwa rolne, które produkują głównie na własne potrzeby, a także sprzedają część swoich produktów” (Czekaj i in., 2020). Z kolei w opinii Dzuna (2009) i Siekierskiego (2019) gospodarstwa niskotowarowe (w rozumieniu: drobnotowarowe) to jednostki, które należą z zasady do chłopów – rolników, a udział wartości produkcji sprzedanej tych gospodarstw stanowi mniej niż 50% ich wartości produkcji ogółem. Natomiast zgodnie z typologią funkcjonującego w całej Unii Europejskiej systemu FADN za gospodarstwa drobnotowarowe można uznać bardzo małe i małe ekonomicznie gospodarstwa rolne, czyli jednostki o wielkości ekonomicznej wynoszącej od 4 tys. euro standardowej produkcji (SO) do niespełna 25 tys. euro SO (Pawłowska-Tyszko i in., 2022). A zatem kwalifikowanie gospodarstw do tej kategorii może się odbywać zarówno na podstawie ich towarowości, czyli powiązań z rynkiem lub na podstawie siły ekonomicznej tych jednostek. W tym drugim przypadku za gospodarstwa niskotowarowe uznaje się jednostki o niedużej sile ekonomicznej, nie wskazując jednak na ich powiązania rynkowe.

W opinii Czekaj i współautorów (2020) oraz Hałamskiej (2020) wyróżnikiem drobnotowarowych gospodarstw rolnych jest fakt, że niejednokrotnie głównym źródłem utrzymania ich użytkowników oraz ich rodzin, tzn. stanowiącym ponad 50% dochodów ogółem rodzin rolników, są dochody pozarolnicze. Mogą być one uzyskiwane np. w ramach najemnej pracy zarobkowej lub pozarolniczej działalności gospodarczej czy też po-

chodzić ze świadczeń społecznych, takich jak: emerytury, renty lub zasiłki (Wilkin i Hałasiewicz, 2022). Nierzadko ekonomiści zauważają, że dochody te bywają przeznaczane nie tylko na utrzymanie rodzin rolników, ale także na potrzeby gospodarstw rolnych, w tym na ich rozwój, np. na zakup zwierząt gospodarskich lub ziemi (Hertz, 2009; Kilic i in., 2009; Babatunde, 2013). Można zatem uznać, że pozyskiwanie dochodów spoza rolnictwa może być czasami także czynnikiem rozwoju gospodarstw drobnotowarowych.

Relatywnie często podawanymi przez ekonomistów czynnikami rozwoju gospodarstw rolnych – zwłaszcza małych, jest również wiek i wykształcenie kierownika gospodarstwa oraz posiadanie następcy aktualnego kierownika. W opinii wielu autorów w korzystniejszej sytuacji ekonomicznej, a zatem z większymi możliwościami rozwoju są gospodarstwa, których kierownicy cechują się rolniczym przygotowaniem zawodowym i są stosunkowo młodzi. Zazwyczaj większe możliwości rozwoju mają gospodarstwa, w których aktualny starszy wiekiem kierownik posiada zadeklarowanego następcę (Szemberg, 1980; Cybura i Swacha, 1985; Bański, 2004; Kłodziński, 2004; Sikorska i in., 2006; Szeląg-Sikora i Kowalska, 2007; Wilkin i Hałasiewicz, 2022). Niektórzy badacze uważają jednak, że korzystne wyniki ekonomiczne osiągnane są w głównej mierze w tych jednostkach, których kierownicy cechują się wieloletnim doświadczeniem w prowadzeniu działalności rolniczej (Adamowicz i Nowak, 2004; Babatunde, 2013).

Specyfikę gospodarstw drobnotowarowych scharakteryzowano na podstawie analizy danych z 50 indywidualnych gospodarstw rolnych objętych w latach 2017–2021 badaniami systemu Polski FADN. Jednostki te spełniały dwa ważne warunki, które uważano za charakterystyczne dla gospodarstw drobnotowarowych. Po pierwsze, średnio w okresie badaw-

czym udział wartości produkcji sprzedanej w ich wartości produkcji ogółem wynosił mniej niż 50%. Po drugie, ich wielkość ekonomiczna corocznie zawierała się w przedziale od 4 tys. euro SO do prawie 25 tys. euro SO. Średnia powierzchnia UR tych gospodarstw wynosiła ok. 13 ha, a ok. 18% tej powierzchni stanowiły grunty rodzime. Natomiast średnioroczny stan zwierząt ogółem w gospodarstwach je utrzymujących wahał się w poszczególnych latach między 7,8 a 8,7 LU i co ważne, w analizowanym okresie stopniowo się zwiększał. Ploony roślin uprawnych i wydajność zwierząt kształtowały się poniżej średniej krajowej. Jak wynika z danych FADN w latach 2017–2021 średni plon pszenicy wynosił 38,3 dt/ha, przy czym wahał się w tym okresie w granicach 28,0–43,7 dt/ha. Przeciętny krajowy plon pszenicy był wyższy i kształtował się na poziomie od 40,6 dt/ha w 2018 roku do 53,3 dt/ha w 2020 roku. Natomiast przeciętna wydajność mleczna krów wynosiła tu przeciętnie 2 759 litrów mleka rocznie, a średnia dla kraju była w tym okresie dwukrotnie wyższa i wynosiła 5 864 litrów rocznie (tab. 4.5). W badanych gospodarstwach drobnotowarowych ploony roślin uprawnych i wydajność zwierząt kształtowały się poniżej średniej krajowej. Jak wynika z danych FADN w latach 2017–2021 średni plon pszenicy wynosił 38,3 dt/ha, przy czym wahał się w tym okresie w granicach 28,0–43,7 dt/ha. Przeciętny krajowy plon pszenicy był wyższy i kształtował się na poziomie od 40,6 dt/ha w 2018 roku do 53,3 dt/ha w 2020 roku. Natomiast przeciętna wydajność mleczna krów wynosiła tu przeciętnie 2 759 litrów mleka rocznie, a średnia dla kraju była w tym okresie dwukrotnie wyższa i wynosiła 5 864 litrów rocznie.

Średnia wartość aktywów ogółem w objętych analizą gospodarstwach drobnotowarowych w latach 2017–2021 kształtowała się na poziomie 523–538 tys. zł. Dominującą część tych akty-

Tabela 4.5. Wybrane wskaźniki charakteryzujące badane gospodarstwa drobnotowarowe w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Liczba badanych gospodarstw	50					50
Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych (euro SO)	12 773	12 929	13 170	13 997	14 298	13 433
Średnia powierzchnia użytków rolnych ogółem (ha)	13,04	13,13	13,44	13,33	13,40	13,27
w tym: użytki rolne dodzierżawione (%)	17,4	18,0	18,6	17,9	18,4	18,1
Plon pszenicy (dt/ha)	39,3	39,4	28,0	41,2	43,7	38,3
Średnioroczny stan zwierząt ogółem (LU) – średnio w gospodarstwach je utrzymujących	7,8	8,1	8,7	8,6	8,7	8,4
Średnioroczny stan trzody chlewnej (LU) – średnio w gospodarstwach ją utrzymujących	3,4	3,2	3,1	3,6	3,5	3,4
Średnioroczny stan krów mlecznych (LU) – średnio w gospodarstwach je utrzymujących	2,7	2,9	3,1	2,8	2,9	2,9
Wydajność mleczna krów (l/szt.)	2 823	2 720	2 711	3 041	2 498	2 759

Źródło: jak w tabeli 4.1.

wów (88,7–92,9%) stanowiły środki trwałe, a to nie sprzyjało rozwojowi tych jednostek, ponieważ ich wysoki udział w majątku gospodarstw świadczy o małej elastyczności tych gospo-

darstw w odniesieniu do zmian rynkowych, pojawiających się w ich otoczeniu. Warto jednak podkreślić, że niemal z roku na rok udział aktywów trwałych w aktywach ogółem tych jednostek był coraz mniejszy. Stwierdzono również, że w kapitale ogółem gospodarstw, udział kapitału własnego w poszczególnych latach badań wynosił 99,0–99,8%. Fakt ten postrzegany jest dwojako. Z jednej strony wskazuje na dużą stabilność finansową badanych gospodarstw, bo są one w mniejszym stopniu uzależnione od kapitału obcego, jednak z drugiej strony aż tak mały udział kapitału obcego może prowadzić do stagnacji i ograniczać możliwości rozwojowe tych gospodarstw (tab. 4.6). Stopień zadłużenia gospodarstw drobnotowarowych był zróżnicowany i wynosił od 0,2% w 2020 roku do 1,0% w 2018 roku. W 2017 i 2021 roku większość (powyżej 60%) zaciągniętych zobowiązań stanowiły zobowiązania długoterminowe, finansujące najczęściej działalność inwestycyjną, natomiast w latach 2018–2020 przeważającą część zobowiązań stanowiły zobowiązania krótkoterminowe, finansujące na ogół działalność bieżącą tych gospodarstw.

Jak wynika z przeprowadzonych analiz średnio w latach: 2017, 2018 i 2021 występowała reprodukcja prosta majątku trwałego, co oznacza że odtwarzano tylko tę część wspomnianego majątku, którą zużyto w trakcie cyklu produkcyjnego. Natomiast w latach 2019–2020 gospodarstwa te cechowały się zawężoną reprodukcją majątku trwałego, czyli środki trwałe zużyte w trakcie produkcji nie zostały w całości odtworzone. Należy jednak zauważyć, że tylko w 2018 roku odnotowano dodatni wynik wskaźnika reprodukcji majątku trwałego, który wynosił 0,6%. Jego poziom wskazywał wprawdzie na reprodukcję prostą majątku trwałego omawianych obiektów, ale jednocześnie sugerował, że w rozpatrywanej próbie badawczej mogła znajdować się znacząca grupa gospodarstw z reprodukcją rozszerzoną aktywów trwałych (tab. 4.6).

Tabela 4.6. Stan majątkowy badanych gospodarstw drobnotowarowych w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Aktywa ogółem (zł)	524 579	533 457	529 258	522 943	537 668	529 581
w tym: aktywa trwałe (%)	92,9	91,6	90,9	90,9	88,7	91,0
Kapitał ogółem (zł)	524 579	533 457	529 258	522 943	537 668	529 581
w tym: kapitał własny (%)	99,5	99,0	99,6	99,8	99,7	99,5
Stopień zadłużenia gospodarstw rolnych (%)	0,5	1,0	0,4	0,2	0,3	0,5
Udział zobowiązań długoterminowych w zobowiązaniach ogółem (%)	66,2	40,3	47,0	17,5	63,3	48,1
Stopa reprodukcji majątku trwałego gospodarstwa rolnego (%)	-0,9	0,6	-1,7	-1,5	-0,6	-0,8

Źródło: jak w tabeli 4.1.

Wyniki ekonomiczne gospodarstw drobnotowarowych w latach 2017–2021 wskazują, że średnio wartość produkcji ogółem tych jednostek kształtowała się na poziomie 53 180 zł, a koszty ich działalności wynosiły 51 969 zł (tab. 4.7). Ostatecznie jednak, po uwzględnieniu salda dopłat i podatków do działalności operacyjnej i inwestycyjnej, średni dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w tym czasie wyniósł 23 398 zł. We wspomnianym okresie gospodarstwa te przeznaczają na sprzedaż 33,6–42,9% wartości produkcji ogółem, a 2,0–18,0% tych jednostek cechowało się ujemną wartością dochodu z gospodarstwa.

Brak lub niski poziom dochodów z działalności rolniczej gospodarstw drobnotowarowych sprawiał, że ich posiadacze pozy-

Tabela 4.7. Ważniejsze informacje o wartości produkcji, kosztach i dochodach badanych gospodarstw drobnotowarowych w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Wartość produkcji ogółem (zł)	45 716	50 493	52 461	50 489	66 739	53 180
Koszty ogółem (zł)	47 753	50 321	51 848	51 067	58 858	51 969
w tym: koszty bezpośrednie ogółem (%)	47,5	46,6	46,4	45,7	48,6	47,0
Suma sald dopłat i podatków dotyczących działalności operacyjnej i inwestycyjnej gospodarstwa rolnego (zł)	21 357	20 903	23 537	23 699	21 444	22 188
Dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego (zł)	19 320	21 075	24 150	23 121	29 325	23 398
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (zł)	22 885	14 675	21 209	18 725	25 550	20 609
w tym (%): z najmniej pracy zarobkowej	36,0	44,2	39,2	42,2	47,4	41,8
w tym z emerytur i rent	31,9	30,8	25,3	26,6	27,0	28,2
w tym z pozarolniczej działalności gospodarczej	6,6	0,0	7,2	8,0	5,9	5,9
Dochód ogółem rodziny rolnika (zł)	42 205	35 750	45 359	41 846	54 875	44 007
Udział wartości produkcji sprzedanej w wartości produkcji ogółem (%)	38,0	37,0	36,8	42,9	33,6	37,4
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gosp. rolnego (%)	125,6	112,0	107,1	112,0	83,7	106,1
Udział gospodarstw z ujemną wartością dochodu z rodzinnego gosp. rolnego (%)	10,0	18,0	6,0	10,0	2,0	9,2
Dochodowość aktywów ogółem gospodarstw rolnych (%)	3,68	3,95	4,56	4,42	5,45	4,42
Dochodowość kapitału własnego gospodarstw rolnych (%)	3,70	3,99	4,58	4,43	5,47	4,44
Udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika (%)	54,2	41,0	46,8	44,7	46,6	46,8

Źródło: jak w tabeli 4.1.

skiwali także dochody spoza gospodarstwa, nieraz z kilku źródeł. W latach 2017–2021 dochód spoza gospodarstwa rolnego uzyskiwano w 64,8% gospodarstw z analizowanej próby. Jego poziom we wspomnianym okresie wynosił przeciętnie 20 609 zł, był więc niższy tylko o 2 789 zł, (tj. o 11,9%) niż dochód z gospodarstwa rolnego. Największy udział w łącznej kwocie dochodu spoza gospodarstwa miał tu dochód z najemnej pracy zarobkowej (41,8%), a najmniejszy z pozarolniczej działalności gospodarczej (5,9%).

Wiek właścicieli drobnotowarowych gospodarstw rolnych wynosił przeciętnie 47 lat i wykazywał tendencję rosnącą. W 2017 roku wynosił 45 lat, w latach 2018–2019 już 47 lat, a w okresie 2020–2021 aż 48 lat. Co ważne, tylko 48% kierowników tych gospodarstw posiadało wykształcenie rolnicze, a mniej niż połowa, bo tylko 42,8% deklarowało posiadanie następcy (udział ten obliczono dla gospodarstw, w których kierownik gospodarstwa miał co najmniej 50 lat). Przeciętna liczba pełnozatrudnionych w tych gospodarstwach osób wynosiła 1,45 AWU. Warto też wspomnieć, że praca w tych gospodarstwach wykonywana była niemal w całości przez kierowników tych gospodarstw i członków ich rodzin. Nakłady pracy pracowników najemnych stanowiły bowiem poniżej 1,0% nakładów pracy ogółem (tab. 4.8.).

Reasumując, gospodarstwami drobnotowarowymi nazywane są zazwyczaj takie jednostki, w których udział wartości produkcji sprzedanej stanowi mniej niż 50% wartości wytworzonej produkcji rolniczej ogółem i których wielkość ekonomiczna nie jest większa niż 25 tys. euro SO. Wyróżniają się one dość często tym, że – z powodu niewysokich dochodów z gospodarstwa, niewystarczających na ogół na godziwe życie ich posiadaczy i dobre funkcjonowanie tych gospodarstw – znaczna część użytkujących je osób uzyskuje dochody spoza gospodarstwa. W największym stopniu są to dochody z najemnej pracy zarobkowej, ale także re-

Tabela 4.8. Charakterystyka kierowników badanych gospodarstw drobnotowarowych oraz ponoszonych nakładów pracy w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Średni wiek kierownika gospodarstwa (lata)	45	47	47	48	48	47
Udział osób z wykształceniem rolniczym w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw (%)	48,0	48,0	48,0	48,0	48,0	48,0
Udział gospodarstw/rodzin z zadeklarowanym następcą kierownika gospodarstwa* (%)	45,8	41,4	46,9	40,0	40,0	42,8
Nakłady pracy ogółem w gosp. rolnych – średnia liczba pełnozatrudnionych (AWU)	1,47	1,47	1,46	1,43	1,43	1,45
w tym: nakłady pracy pracowników najemnych (%)	0,08	0,23	0,75	0,66	0,83	0,51

*Dotyczy gospodarstw rolnych, w których wiek kierownika gospodarstwa wynosił co najmniej 50 lat.

Źródło: jak w tabeli 4.1.

latywnie często są to dochody ze świadczeń społecznych, takich jak: renty, emerytury czy zasiłki lub odszkodowania, natomiast sporadycznie – z pozarolniczej działalności gospodarczej. Za najważniejszy problem gospodarstw drobnotowarowych można uznać niewystarczające dochody z gospodarstwa, ale nierzadko obserwowany jest też wysoki wiek kierowników gospodarstw oraz brak ich następców. Nienajlepsze produkcyjno-ekonomiczne wyniki gospodarowania sprawiają też, że rolnicy ci nie odtwarzają posiadanego majątku trwałego a w rezultacie ich gospodarstwa mają małe szanse na rozwój, nie są też konkurencyjne na rynku. Swego rodzaju ratunkiem dla nich są możliwości skorzystania z preferencyjnych kredytów i ze środków finansowych przyznawanych w ramach WPR na ich modernizację i restrukturyzację.

4.4. Pozaprodukcyjne źródła dochodów gospodarstw rolnych

Jednym z celów WPR jest stabilizacja dochodów rolników i ich rodzin za pośrednictwem płatności bezpośrednich, będących ważnym narzędziem mechanizmu interwencji publicznej. W niektórych gospodarstwach rolnych, zwłaszcza mniejszych ekonomicznie, udział tych płatności w dochodzie uzyskanym z produkcji rolniczej bywa wyjątkowo duży i wynosi 50%, a nawet więcej. Powszechnie uważa się też, iż umiejętne korzystanie z funduszy unijnych zwiększa szanse posiadaczy gospodarstw rolnych na uzyskiwanie dochodów z gospodarstwa, jak i spoza niego, a więc – ogólnie rzecz biorąc – na poprawę sytuacji ekonomicznej gospodarstw i prowadzących je rodzin (Gorzelał, 2003; Bański, 2004; Poczta i in., 2007).

Z analizy danych systemu Polski FADN, obejmujących wyniki całej zbiorowości potencjalnie towarowych gospodarstw rolnych (liczącej od 12 293 gospodarstw w 2017 roku do 11 204 w 2021 roku) wynika, że średnio w analizowanym okresie udział dopłat w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego wynosił ponad 60%. Przy tym podkreślić należy duże zróżnicowanie ich udziału w poszczególnych latach, od 77,8% w 2018 roku do 45,8% w 2021 roku (tab. 4.9).

Kwestia dopłat była i nadal jest przedmiotem zainteresowania wielu badaczy. Przykładowo Welsh (2009) i Stewart (2013) wykazywali, że mechanizm interwencji nie jest jednakowo korzystny dla wszystkich rolników. Zwiększa bowiem – ich zdaniem – dominację dużych gospodarstw, co jest społecznie niesprawiedliwe, ponieważ bogatsze gospodarstwa rolne uzyskują wyższe dotacje niż te biedniejsze. W opinii Wilkina (2008) i Żmii (2016) w niektórych sytuacjach wsparcie finansowe gospodarstw rolnych może osłabić aktywność gospodarczą tych jednostek. Jed-

Tabela 4.9. Dochód z gospodarstwa rolnego i dopłaty do działalności operacyjnej ogółu gospodarstw rolnych objętych badaniami systemu Polski FADN w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
	2017	2018	2019	2020	2021	
Liczba badanych gospodarstw	12 293	12 220	12 167	12 292	11 204	12 035
Dochód z rodzinnego gosp. rolnego (zł)	42 181	38 135	44 657	48 628	67 246	48 169
Dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego (zł)	27 012	29 679	29 562	30 772	30 793	29 564
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gosp. rolnego (%)	64,0	77,8	66,2	63,3	45,8	61,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Floriańczyk, Osuch i Płonka, 2018, 2019; Pawłowska-Tyszko, Osuch i Płonka, 2020, 2021, 2022.

nakże w opinii Kulawika (2009), ze względu na to, że rolnictwo jest specyficznym działem gospodarki narodowej, pewna doza interwencjonizmu państwowego jest w nim niezbędna. Może to bowiem, w opinii tego autora, pozytywnie działać na rozwój całej gospodarki krajowej. Podobnie uważał Zegar (2004), który też twierdził, że rolnictwo – a konkretnie dochody rolników powinny być wspierane poprzez interwencjonizm państwa.

Kolejnym czynnikiem poprawiającym kondycję finansową gospodarstw rolnych i ich możliwości rozwoju jest dostęp do kredytów preferencyjnych. Dla przykładu, linia RR to kredyty na inwestycje w rolnictwie i rybactwie śródlądowym, linia Z to kredyty na zakup użytków rolnych, linia MRcsk to kredyty z częściową spłatą kapitału na zakup użytków rolnych przez młodych rolników, a linia KPS to kredyty na ponowne uruchomienie produkcji świń zaprzestanej w związku z ASF (Szwacka-Skiendziul, 2023).

Z analiz przeprowadzonych na próbie 6 879 potencjalnie towarowych indywidualnych gospodarstw rolnych uczestniczących w latach 2017–2021 nieprzerwanie w zbiorowości gospodarstw objętych badaniami Polskiego FADN wynika, że przeciętny dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego w ww. latach wahał się w granicach 92 946–148 586 zł, a średnio w tym okresie wynosił 111 376 zł. Warto przy tym zauważyć, że w poszczególnych latach dopłaty do działalności operacyjnej stanowiły 33,8–53,0% dochodu z tych gospodarstw (tab. 4.10).

Warto również podkreślić, że członkowie rodzin rolników uzyskiwali też dochody spoza gospodarstwa rolnego (m.in. z pracy najemnej, rent i emerytur, zasiłków i darów). Z biegiem lat poziom łącznej kwoty tych dochodów stopniowo wzrastał – z 10 044 zł w 2017 roku do 15 623 zł cztery lata później. Ostatecznie dochód ogółem rodzin objętych analizą gospodarstw rolnych wynosił od 103 745 zł w 2018 roku do 164 209 zł w 2021 roku, a średnio w przyjętym okresie badawczym – 124 321 zł. Zatem dochód spoza gospodarstwa stanowił tylko 9,0–11,9% łącznej kwoty dochodów tych rodzin, średnio w latach badań było to 10,4%. Zarówno pandemia COVID-19, której pojawienie się w Polsce datowane jest na marzec 2020 roku, jak i rozpoczęta w lutym 2022 roku inwazja Rosji na Ukrainę z pewnością wpłynęły na sytuację dochodową polskich rolników. Nie ma jednak jeszcze rzetelnych danych na ten temat.

W skład dopłat do działalności operacyjnej zaliczały się dopłaty: do produkcji roślinnej, do produkcji zwierzęcej, do rozwoju obszarów wiejskich, do zużycia pośredniego (tzn. sumy kosztów bezpośrednich i ogólnogospodarczych), jak i płatności „decoupled”, czyli nie związane z wielkością produkcji. W rozpatrywanym okresie kwota dopłat ogółem do działalności operacyjnej omawianych 6 879 jednostek wynosiła od 47 119 do 53 244 zł, a średnio w latach badań ukształtowała się na poziomie

Tabela 4.10. Dochód ogółem wybranych rodzin rolniczych gromadzących dane rachunkowe dla systemu Polski FADN oraz dopłaty do działalności operacyjnej ich gospodarstw rolnych w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021	
	2017	2018	2019	2020	2021		
Liczba badanych gospodarstw	6 879					6 879	
Dochód z rodzinnego gosp. rolnego (zł)	101 177	92 946	103 834	110 338	148 586	111 376	
Dochód spoza gospodarstwa rolnego (zł)	10 044	10 799	13 953	14 306	15 623	12 945	
Dochód ogółem rodziny rolnika (zł)	111 221	103 745	117 787	124 644	164 209	124 321	
Udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogółem rodziny rolnika (%)	9,0	10,4	11,9	11,5	9,5	10,4	
Dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego (zł)	47 119	49 228	49 798	53 244	50 190	49 916	
z tego:	do produkcji roślinnej	2 206	2 328	2 463	2 581	2 568	2 429
	do produkcji zwierzęcej	4 502	4 220	4 265	4 643	4 605	4 447
	do rozwoju obszarów wiejskich ¹	4 825	4 725	5 516	7 576	6 127	5 754
	do zużycia pośredniego ²	3 018	3 026	3 543	3 549	3 919	3 411
	płatności „decoupled” ³	30 939	29 797	30 260	31 887	31 699	30 916
	pozostałe dopłaty	1 628	5 133	3 752	3 008	1 272	2 958
Udział dopłat do działalności operacyjnej w dochodzie z rodzinnego gosp. rolnego (%)	46,6	53,0	48,0	48,3	33,8	44,8	

¹ Dopłaty rolnośrodowiskowe, dopłaty do obszarów o niekorzystnych warunkach produkcji rolniczej (ONW) i inne.

² Dopłaty do kosztów na działalność operacyjną, bez dopłat do wynagrodzeń pracowników najemnych, podatków i odsetek od kredytów bankowych oraz czynszów za dzierżawę ziemi i wynajem budynków.

³ Jednolita płatność obszarowa oraz dodatkowe płatności.

Źródło: obliczenia własne na podstawie niepublikowanych danych systemu Polski FADN.

49 916 zł. Największy udział (62,1%) w ostatnio podanej kwocie miały płatności „decoupled”, w skład których wchodziła jednolita płatność obszarowa i płatności dodatkowe, a najmniejszy (4,8%) – dopłaty do produkcji roślinnej (tab. 4.11).

Tabela 4.11. Udział poszczególnych dopłat w ich ogólnych kwotach, dane z gospodarstw wybranych rodzin rolniczych gromadzących dane rachunkowe dla systemu Polski FADN w latach 2017–2021

Wyszczególnienie		Lata badań					Średnio w latach 2017–2021
		2017	2018	2019	2020	2021	
Dopłaty do działalności operacyjnej gospodarstwa rolnego (zł)		47 119	49 228	49 798	53 244	50 190	49 916
z tego:	do produkcji roślinnej (%)	4,7	4,7	4,9	4,8	5,1	4,8
	do produkcji zwierzęcej (%)	9,6	8,6	8,6	8,7	9,2	8,9
	do rozwoju obszarów wiejskich (%)	10,2	9,6	11,1	14,2	12,2	11,5
	do zużycia pośredniego (%)	6,4	6,1	7,1	6,7	7,8	6,8
	płatności „decoupled” (%)	65,7	60,5	60,8	59,9	63,2	62,1
	pozostałe dopłaty (%)	3,5	10,4	7,5	5,6	2,5	5,9

Źródło: jak w tabeli 4.10.

Warto też nadmienić, że nie wszystkie z przyjętych do analizy 6 879 obiektów uzyskiwały dopłaty do działalności operacyjnej. Otrzymywała je jednak dominująca ich część (ponad 99%), przy czym, jak należało się spodziewać, corocznie największy odsetek tych gospodarstw (97–99%) korzystał z płatności „decoupled” (tab. 4.12).

Tabela 4.12. Udział gospodarstw uzyskujących dopłaty do działalności operacyjnej, dane z gospodarstw wybranych rodzin rolniczych gromadzących dane rachunkowe dla systemu Polski FADN w latach 2017–2021

Wyszczególnienie	Lata badań					Średnio w latach 2017–2021	
	2017	2018	2019	2020	2021		
Udział gospodarstw uzyskujących dopłaty do działalności operacyjnej (%)	99,2	99,3	99,1	99,4	99,2	99,2	
z tego:	do produkcji roślinnej	40,9	40,0	38,6	39,6	38,9	39,6
	do produkcji zwierzęcej	50,9	50,6	49,0	49,2	46,9	49,3
	do rozwoju obszarów wiejskich	57,7	58,7	63,1	71,6	62,7	62,8
	do zużycia pośredniego	79,2	83,0	83,5	84,1	83,4	82,6
	płatności „decoupled”	97,5	97,8	96,6	98,9	98,3	97,8
	pozostałe dopłaty	37,1	52,9	48,5	51,8	43,6	46,8

Źródło: jak w tabeli 4.10.

Należy przy tym podkreślić, że w rozpatrywanej próbie gospodarstw dopłaty uzyskiwało średnio 99% omawianych obiektów, przy czym prawie 98% gospodarstw otrzymywało płatności „decoupled” (tzn. jednolitą płatność obszarową i dodatkowe płatności), około 83% uzyskiwało dopłaty do zużycia pośredniego, a 63% – dopłaty do rozwoju obszarów wiejskich. Łączny udział płatności „decoupled” w ogólnej kwocie dopłat do działalności operacyjnej wynosił 62%, a kolejnych dwóch z ww. dopłat – odpowiednio: około 7% i 12%.

Jednym z celów WPR jest stabilizacja dochodów rolników i ich rodzin, a narzędziem do tego wykorzystywanym są przede wszystkim płatności bezpośrednie. Niejednokrotnie ich udział w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego bywa stosunkowo wysoki, wynosi 50% a nawet więcej. Dotyczy to zwłaszcza podmiotów małych obszarowo i ekonomicznie.

5.

Sfery aktywności społeczno-gospodarczej mieszkańców wsi

5.1. Rola aktywności społecznej w rozwoju obszarów wiejskich

Sfera aktywności społecznej odgrywa kluczową rolę w rozwoju wsi oraz budowaniu lokalnych społeczności. Zaangażowanie mieszkańców w różne formy aktywności przyczynia się do wzrostu więzi społecznych, tworzenia lokalnej tożsamości i do budowania kapitału społecznego. Poprzez uczestnictwo w organizacjach społecznych i inicjatywach, mieszkańcy mają możliwość aktywnie wpływać na politykę lokalną i podejmowanie decyzji dotyczących ich środowiska. Ważnym aspektem aktywności społecznej mieszkańców wsi jest przynależność do organizacji i stowarzyszeń społecznych. Formalne członkostwo w którymś z oficjalnie istniejących zrzeszeń to jeden z aspektów kapitału społecznego. Często jest ono traktowane jako przydatny barometr zaangażowania społecznego (Kotarski, 2013). Zaangażowanie jest gwarancją poprawy jakości życia na wsi, integracji lokalnej społeczności i szukania nowych pomysłów. Przez ak-

tywność społeczności lokalnej można rozumieć skłonność do włączania się w sprawy uważane za słuszne, umiejętność samoorganizacji dla realizacji celów (które nie przynoszą osobistych korzyści, ale są ważne dla zbiorowości), poczucie, że poprzez działania oddolne uzyskuje się wpływ na rozwój wspólnoty oraz skłonność do podejmowania tych działań” (Stanny i in., 2018). Na wsiach dominują organizacje o zasięgu lokalnym. Organizacje pozarządowe są pewną formą organizacyjną, rodzajem instytucji, dzięki którym obywatele mogą zrzeszać się i współdziałać, realizując ważne dla siebie zadania w celu zaspokojenia różnych potrzeb społecznych, uzupełnienia oferty publicznej o brakujące usługi oraz dla rozwiązania ważnych dla nich problemów (Grobelak, 2022).

Tzw. trzeci sektor na obszarach wiejskich od ponad dwóch dekad wyraźnie się rozwija. Z danych GUS wynika, że w 2020 roku działało w Polsce 95,2 tysiąca rejestrowych organizacji non profit (GUS, 2021). Według ostatniego raportu opublikowanego przez Stowarzyszenie Klon/Jawor około 26% spośród wszystkich organizacji w Polsce jest zarejestrowana w gminach wiejskich. Organizacje wiejskie w relacji do miejskich cechują: mniejsza liczba członków, znacznie mniejsze budżety, a także wyższy poziom zależności od środków finansowych oferowanych przez lokalne samorządy (Charycka, Gumkowska, 2021). Z drugiej strony, organizacje wiejskie częściej niż miejskie deklarują dobrą jakość współpracy z samorządem lokalnym, a intensywność tych relacji jest również wyższa. Z perspektywy ekonomicznej organizacje non profit znajdują się pomiędzy państwem a rynkiem, uzyskując charakter instytucji uzupełniających, jednak nie alternatywnych (Lorentowicz i in., 2018). W realizacji usług publicznych mają one przewagę ekonomiczną, ponieważ swoją działalność opierają na pracy wolontariuszy (niskie koszty pracy) oraz wsparciu darczyńców (Hausner, 2006). W szczególności ważne są insty-

tucje trzeciego sektora na obszarach wiejskich, gdzie zarówno poziom, jak i jakość życia są relatywnie gorsze. I chociaż na wsi zauważalne są procesy gentryfikacyjne, to nadal istnieje znaczna grupa wymagająca pomocy. W tym też zakresie działalność instytucji trzeciego sektora jest niezbędna (Lorentowicz i in., 2020). Kluczową rolę odgrywa efektywne wykorzystanie kapitału ludzkiego. Brak praktycznego zastosowania wiedzy i umiejętności, które posiada dana jednostka, a także bierne postawy i brak zaangażowania w sprawy społeczne, obniżają jego jakość. Szczególnie w dobie globalizacji i gospodarki opartej na wiedzy, ogromną rolę w realizowaniu inteligentnych rozwiązań na wsi w zakresie społecznym mają instytucje, a przede wszystkim lokalni liderzy, którzy mogą zaaktywizować mieszkańców danej społeczności do podejmowania działania wpływającego na jakość ich życia (Kalinowski i in., 2021).

Mieszkańcy wsi angażują się w różnorodne sfery aktywności społecznej, które mają znaczący wpływ na rozwój wsi i jakość życia jej mieszkańców. Udział w organizacjach społecznych, inicjatywach czy wydarzeniach kulturalnych przyczynia się do zaspokojenia potrzeb społecznych, stwarza miejsce do nawiązywania relacji społecznych oraz daje poczucie przynależności do społeczności. Mając złożoność aktywności społecznej na względzie, trudno znaleźć miary, którymi by można opisywać zdolność mieszkańców do współdziałania w interesie społecznym poprzez pomiar aktywności obywatelskiej (postawę obywatelską), aktywności społecznej rozumianej w kontekście społeczeństwa obywatelskiego (aktywnych obywateli i tworzonych przez nich instytucji nieformalnych i formalnych) oraz ich aktywności w podejmowaniu inicjatyw społeczno-gospodarczych na rzecz rozwoju środowiska lokalnego (np. aktywność w aplikacji o zewnętrzne wsparcie finansowe) (Dudzińska, 2016). Liczba organizacji pozarządowych stanowi na ogół jeden z pierwszoplanowych wskaźni-

ków aktywności społecznej mieszkańców – dążenia do zrzeszania się, współdziałania w jakimś konkretnym celu czy wspólnym rozwiązywaniu problemów (Stanny, Czarnecki, 2014).

Wiejski trzeci sektor od dekad był uformowany i zdominowany przez dwa typy organizacji: Koła Gospodyń Wiejskich i Ochotnicze Straże Pożarne. Stanowiły one przez lata – i nadal stanowią – najważniejszy, a przy tym niesłychanie specyficzny element organizujący życie społeczne polskiej wsi. Zauważalny jest jednak w ostatnich latach z jednej strony wzrost aktywności kół gospodyń wiejskich, spowodowany głównie możliwością ubiegania się o dotacje rządowe na działalność statutową, z drugiej zaś – pogłębiające się problemy w naborze nowych członków w szeregi ochotniczych straży pożarnych, wynikające między innymi ze zmiany priorytetów młodzieży wiejskiej, z aspiracji edukacyjnych czy wyboru innych form spędzania czasu wolnego (Marcysiak, 2021). Specyfika społecznej aktywności mieszkańców wsi polega na przedkładaniu niesformalizowanej aktywności na rzecz własnej wspólnoty nad tworzenie nowych organizacji. To dlatego niekorzystny na tle miasta bilans wiejskich organizacji pozarządowych okazuje się pozorny, gdy uzupełniony zostanie o 8 tys. stowarzyszeń związanych z Kościołem i 14 tys. aktywnych, „tradycyjnych” Ochotniczych Straży Pożarnych, w ramach których działa 800 orkiestr, 300 zespołów artystycznych, 600 sportowych drużyn i około 1000 izb tradycji (Fedyszak-Radziejowska, 2020).

Na obszarach wiejskich w Polsce funkcjonuje ponad 15,4 tys. Ochotniczych Straży Pożarnych (OSP) oraz ok. 12,8 tys. Kół Gospodyń Wiejskich (KGW) (tab. 5.1).

Najwięcej tych organizacji odnotowano w województwach: mazowieckim, lubelskim, wielkopolskim i łódzkim, ale są to regiony o większym obszarze i tym samym, stosunkowo większej liczbie mieszkańców. Najmniej KGW i OSP funkcjonuje w wo-

Tabela 5.1. Koła Gospodyń Wiejskich oraz Ochotnicze Straże Pożarne na obszarach wiejskich w Polsce w 2023 roku wg województw

Województwo	KGW		OSP	
	Liczba	(%)	Liczba	(%)
Dolnośląskie	553	4,29	699	4,54
Kujawsko-pomorskie	784	6,09	833	5,41
Lubelskie	1533	11,90	1597	10,36
Lubuskie	222	1,72	335	2,17
Łódzkie	1135	8,81	1415	9,18
Małopolskie	875	6,79	1309	8,50
Mazowieckie	1847	14,34	1856	12,04
Opolskie	196	1,52	526	3,41
Podkarpackie	878	6,82	1155	7,50
Podlaskie	492	3,82	636	4,13
Pomorskie	294	2,28	562	3,65
Śląskie	411	3,19	921	5,98
Świętokrzyskie	773	6,00	852	5,53
Warmińsko-mazurskie	554	4,30	553	3,52
Wielkopolskie	1757	13,64	1720	11,16
Zachodniopomorskie	579	4,49	450	2,92
RAZEM	12 883	100	15 409	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich prowadzonego przez ARiMR oraz Rejestru Ochotniczych Straży Pożarnych prowadzonego przez KRS, stan na dzień 15.09.2023

województwach mniejszych: lubuskim i opolskim. W większości województw liczba organizacji obu rodzajów jest zbliżona. Duże dysproporcje w przypadku OSP występują w województwach: opolskim, pomorskim, śląskim i małopolskim, w których funkcjonuje ich znacznie więcej. Ww. organizacje różnią się nie tylko ze względów wynikających z aktów prawa stosowanego, ale i zwyczajowego (tab. 5.2).

Tabela 5.2. Różnice między najbardziej popularnymi organizacjami na obszarach wiejskich

	Koło Gospodyń Wiejskich	Ochotnicza Straż Pożarna
Akty prawne:	Ustawa o kołach gospodyń wiejskich	Ustawa o ochotniczych strażach pożarnych
Cel i misja:	Integracja i rozwój społeczności wiejskiej oraz promocja tradycji i kultury wiejskiej.	Ochrona życia, zdrowia oraz mienia przed zagrożeniami pożarowymi i in. sytuacjami awaryjnymi.
Zakres działalności:	Organizacja imprez kulturalnych, edukacyjnych, kursów, warsztatów, które mają na celu rozwijanie umiejętności i wiedzy związanej z prowadzeniem gospodarstw domowych oraz tradycjami wiejskimi.	Działa głównie w celu ochrony przeciwpożarowej, prowadzi szkolenia z zakresu udzielania pierwszej pomocy oraz uczestniczy w akcjach ratunkowych.
Skład osobowy:	Głównie kobiety	Głównie mężczyźni
Struktura organizacyjna:	Jest zazwyczaj organizacją lokalną, która działa na poziomie wsi lub małego miasteczka.	Ma zazwyczaj bardziej rozbudowaną strukturę, z jednostką nadrzędną na poziomie gminy, powiatu czy województwa.
Finansowanie:	Zazwyczaj z członkowskich składek, dotacji samorządowych oraz dochodów z organizowanych imprez.	Z budżetu państwa oraz samorządów lokalnych.
Tryb naboru:	Członkowie często dołączają na zasadzie dobrowolności, poprzez złożenie deklaracji członkowskiej.	Zazwyczaj istnieje proces rekrutacji, który obejmuje m.in. zdanie odpowiednich egzaminów oraz spełnienie określonych warunków fizycznych i zdrowotnych.
Wyposażenie:	Zazwyczaj nie posiadają specjalistycznego wyposażenia oprócz niezbędnych narzędzi do prac gospodarskich czy dekoracyjnych.	Posiada specjalistyczny sprzęt ratowniczo-gaśniczy, włącznie z wozami strażackimi, sprzętem do walki z pożarami oraz do udzielania pierwszej pomocy.
Częstotliwość spotkań:	Najczęściej funkcjonują akcyjnie, od wydarzenia do wydarzenia	Działają na co dzień i z tego tytułu są podmiotami, z którymi można podjąć długofalową i systematyczną współpracę.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ustawy o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. 2023, poz. 1179) oraz Ustawy o ochotniczych strażach pożarnych (Dz.U. 2023, poz.194).

Chociaż z badań wynika, że udział ludności rolniczej w wielu organizacjach jest wciąż znaczący, to ze względu na zmianę funkcji wielu wsi z rolniczej na turystyczną bądź rezydencjalną, pojawia się znaczna grupa tzw. nowych mieszkańców. O ile rzadko przybysze zapisują się do straży pożarnych i kół gospodyń wiejskich lub kółek rolniczych, o tyle wielu z nich daje impuls do większej aktywności stowarzyszeń, ubiegania się o granty, realizacji projektów oraz szeroko rozumianej profesjonalizacji sektora wiejskiego. Zdarza się, że organizacje powstające z inicjatywy ludności napływowej z założenia mają charakter elitarnego klubu, który ma zrzeszać nieliczną grupę nowoczesnych mieszkańców. Na wsi pojawiają się też nowe inicjatywy związane głównie ze stowarzyszeniami rozwoju, programami odnowy wsi i tzw. wioskami tematycznymi (Brodziński, Brodzińska, 2016). Przykładem aktywności wśród mieszkańców obszarów wiejskich są również Lokalne Grupy Działania (LGD). Jest to rodzaj partnerstwa terytorialnego zrzeszającego różne organizacje sektora publicznego, ale również prywatnego i pozarządowego, w tym mieszkańców chcących działać na rzecz dobra wspólnego. Ogólna liczba LGD, które opracowały lokalne strategie rozwoju i pozyskały środki finansowe w ramach PROW wynosi obecnie ok. 330 (Kania i in., 2023). Na uwagę zasługuje zaangażowanie lokalnych społeczności w budowanie lokalnych strategii rozwoju (strategie gminne, strategie lokalnych grup działania) z wykorzystaniem uspołecznionych metod pracy nad tymi dokumentami. W takich metodach mieszkańcy zarówno identyfikują swoje problemy, identyfikują czynniki je warunkujące, wyznaczają cele rozwoju i są potem ich realizatorami. Jest to jedna ze skuteczniejszych form aktywizacji społeczności lokalnych, budowy obywatelskiego społeczeństwa, sprawdzona w wielu krajach i w wielu gminach w Polsce. Wymienione organizacje różnią się między innymi poziomem zasobów ludzkich i ekonomicznych, ale

też odpowiadają na różne problemy społeczne mieszkańców wsi (jeśli oczywiście w ogóle podejmują aktywność na rzecz ich rozwiązywania). Potencjał ich działania jest warunkowany przez strukturę społeczną, w której przyszło im funkcjonować (Zajda, 2022).

Z doświadczeń badaczy zajmujących się funkcjonowaniem organizacji non profit wynika, że stabilność trzeciego sektora uzależniona jest między innymi od takich czynników jak: dywersyfikacja źródeł finansowania; rekrutacji wolontariuszy i problem luki pokoleniowej; problem kadr organizacji pozarządowych; współpraca ze środowiskiem biznesu, z administracją publiczną i wewnątrz trzeciego sektora a także umiejętności komunikacji i promocji w mediach społecznościowych (Piszczek i in., 2021). Aktywność społeczna na obszarach wiejskich znajduje odzwierciedlenie nie tylko w działaniach związanych ze sferą społeczną, ale również w aktywnościach gospodarczych, które przejawiają się w procesach integracyjnych związanych z tworzeniem grup producentów oraz ze spółdzielczością. Wszystkie te rodzaje działalności przyczyniają się do poprawy jakości życia mieszkańców wsi i ich obecność na obszarach wiejskich powinna się stale zwiększać.

5.2. Integracja pozioma – analiza szans i możliwości rozwoju

Integracja pozioma w rolnictwie to proces, w którym różne podmioty rolnicze łączą swoje działania w celu osiągnięcia większej skali produkcji, lepszej efektywności i większego udziału w rynku. Dzięki wspólnemu wykorzystaniu zasobów oraz rozwojowi technologicznemu podmioty te mogą zwiększyć swoją konkurencyjność i zdolność do przetrwania na rynku. Jednak integracja wymaga również uwzględnienia wyzwań i ograniczeń,

takich jak: konieczność współpracy, zmiany w strukturach organizacyjnych i w zakresie regulacji prawnych. Obecnie w Polsce najbardziej popularną formą wspólnego gospodarczego działania rolników są grupy producentów rolnych. Podstawą prawną funkcjonowania grup producenckich jest Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. 2023 poz. 412). Zgodnie z treścią art. 2. ustawy celem organizowania się w grupy producentów rolnych może być:

- dostosowanie produktów rolnych i procesu produkcyjnego do wymogów rynkowych;
- wspólne wprowadzanie towarów do obrotu, w tym przygotowanie do sprzedaży, centralizacja sprzedaży i dostawy do odbiorców hurtowych;
- optymalizacja kosztów produkcji oraz stabilizowanie cen producentów.

Grupy producentów rolnych mogą także realizować inne cele, w szczególności takie jak:

- ustanowienie wspólnych zasad dotyczących informacji o produkcji ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów i dostępności produktów rolnych;
- rozwijanie umiejętności biznesowych i marketingowych;
- organizowanie i ułatwianie wprowadzania innowacji;
- prowadzenie procesu produkcyjnego z uwzględnieniem zasad ochrony środowiska naturalnego.

Grupy producenckie prowadzą działalność jako przedsiębiorcy posiadający osobowość prawną w kilku formach prawnych. Są to organizacje hybrydowe, gdyż są to podmioty gospodarcze działające na rynku, które nie mogą korzystać z pełnej swobody, ponieważ ich działalność została obwarowana wieloma warunkami wynikającymi z ustawy. Grupa może zostać utworzona przez producentów jednego produktu rolnego, lub grupy produktów

do realizacji co najmniej jednego celu, o których mowa powyżej. Członkowie grupy są zobligowani do działania na podstawie statutu lub umowy – tzw. „aktu założycielskiego”. Żaden z nich nie może mieć więcej niż 20 głosów na walnym zgromadzeniu, zgromadzeniu wspólników lub walnym zebraniu członków (w zależności od wybranej formy prawnej). Według ustawy coroczne przychody ze sprzedaży produktów lub grup produktów wytworzonych w gospodarstwach lub działach specjalnych produkcji rolnej członków grupy powinny stanowić więcej niż połowę przychodów grupy ze sprzedaży tych produktów, ze względu na które grupa została utworzona. Członkowie grupy muszą się stosować do zasad produkcji, w tym dotyczących jakości i ilości produktów oraz sposobów przygotowania ich do sprzedaży. Istotnym warunkiem jest również to, że każdy z członków organizacji w każdym roku działalności grupy produkuje oraz sprzedaje do grupy co najmniej 70% wyprodukowanych przez siebie produktów, ze względu na które grupa została utworzona. W grupach producenckich istnieje również obowiązek lojalności. Każdy z członków organizacji może przynależeć tylko do jednej grupy w zakresie danego produktu lub grupy produktów, ze względu na które zrzeczenie producentów zostało utworzone. Nie można również przynależeć do innych organizacji producentów. Aktem wykonawczym do ustawy jest Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 kwietnia 2016 roku w sprawie wykazu produktów i grup produktów ze względu na które mogą być tworzone grupy producentów rolnych, minimalnej rocznej wielkości produkcji towarowej oraz minimalnej liczby członków grupy producentów rolnych (Dz.U. 2020, poz. 417). Zgodnie z treścią tego aktu prawnego minimalna liczba członków grupy producentów rolnych wynosi 5, za wyjątkiem producentów suszonych liści tytoniu (25 członków) i szyszek chmielowych (7 członków). W przypadku minimalnej rocznej wielkości produk-

cji towarowej ustawodawca podzielił producentów na trzy grupy. Najmniejsze wymogi stawia producentom zrzeszonym w województwach: małopolskim, podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim. Dla przykładu, dla bydła minimalna roczna ilość wynosi 50 sztuk, dla świń 2000 sztuk, dla owiec 200 sztuk, dla lisów 2000 sztuk. W przypadku produkcji roślinnej jest to odpowiednio: dla ziemniaków 250 ton, dla ziaren zbóż 200 ton, dla nasion oleistych 300 ton a dla buraków cukrowych 2000 ton. Największe wymogi ustawodawca stawia grupom producenckim ulokowanym w województwach: dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim. Dla przykładu minimalna produkcja towarowa w ciągu roku wynosi: dla owiec 600 sztuk, lisów 5000 sztuk, ziemniaków 750 ton, ziaren zbóż 600 ton, nasion zbóż oleistych 900 ton, buraków cukrowych 6000 ton. Warunkiem uzyskania statusu grupy jest nie tylko rejestracja odpowiedniej formy prawnej w KRS i uzyskanie osobowości prawnej, ale także przejście przez procedurę uznania i wpis do rejestru prowadzonego przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR).

W Polsce na dzień 1.09.2023 funkcjonowało 878 grup producentów rolnych. Prawie połowa (48%) działała w województwie wielkopolskim, 12% w województwie łódzkim, 9% w województwie dolnośląskim i po 7% w województwach: mazowieckim i opolskim (tab. 5.3).

Tabela 5.3. Grupy producenckie w Polsce w 2023 roku wg województw

Województwo	Liczba grup aktywnych	Udział produktów	Liczba i odsetek grup wykreślonych z rejestru
Dolnośląskie	76	76% ziarna, 8% ziemniaki, 7% buraki cukrowe, 3% rol. ekol., 3% wołowina, 1% nasiona, 1% mleko, 1% wieprzowina	155 (67%)

Kujawsko-pomorskie	56	32% wieprzowina, 32% zboża, 12% wołowina, 11% mleko, 7% ziemniaki, 2% drób, 2% buraki cukrowe, 2% nasiona	151 (73%)
Lubelskie	8	38% tytoń, 38% wieprzowina, 24% ziarna	48 (86%)
Lubuskie	12	58% ziarna, 16% drób, 8% wieprzowina, 8% wołowina, 8% prod. ekologiczne	76 (86%)
Łódzkie	103	83% wieprzowina, 11% mleko, 3% zboża, 2% wołowina, 1% ziemniaki	49 (32%)
Małopolskie	8	25% wieprzowina, tytoń 25%, zboża 12,5%, drób 12,5%, jaja 12,5%, owoce i warzywa 12,5%	17 (63%)
Mazowieckie	60	62% wieprzowina, 13% mleko, 7% drób, 7% zboża, 7% wołowina, 2% owoce, 2% tytoń	75 (56%)
Opolskie	61	59% zboża, 33% wieprzowina, 3% wołowina, 3% nasiona, 3% jaja, 2% drób, 2% ziemniaki, 2% ślimaki	143 (70%)
Podkarpackie	14	58% zboża, 14% wieprzowina, 7% tytoń, 7% drób, 7% wołowina, 7% ziemniaki	48 (77%)
Podlaskie	6	67% drób, 33% wieprzowina	46 (88%)
Pomorskie	21	33% wieprzowina, 29% zboża, 19% wołowina, 9% mleko, 5% nasiona, 5% ziemniaki	92 (81%)
Śląskie	7	29% mleko, 29% zboża, 14% drób, 14% jaja, 14% wieprzowina	30 (81%)
Świętokrzyskie	1	100% liście tytoniu	20 (95%)
Warmińsko-mazurskie	14	50% zboża, 22% wieprzowina, 14% wołowina, 7% drób, 7% mleko	109 (89%)
Wielkopolskie	422	39% wieprzowina, 25% mleko, 16% wołowina, 13% zboża, 4% buraki cukrowe, 1% ziemniaki, inne 1% (jaja, króliki, nasiona, ekol.)	478 (53%)
Zachodniopomorskie	9	89% zboża, 11% wieprzowina	93 (90%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru grup producentów rolnych ARiMR, stan na dzień 01.09.2023 www.gov.pl/rejestr-grup-producentow-rolnych.

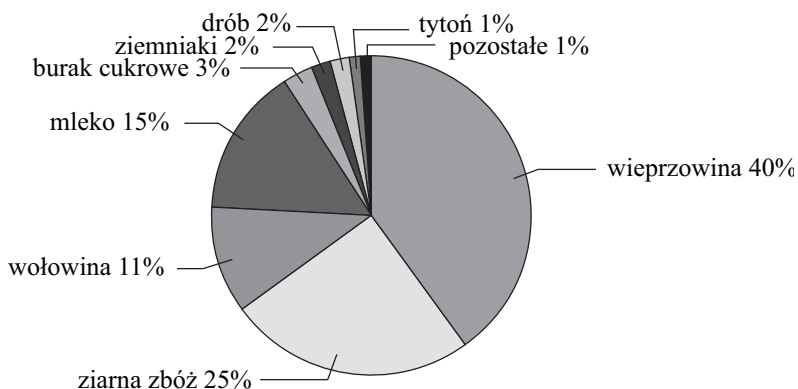
Fakt funkcjonowania dużej liczby podmiotów w Polsce centralnej i zachodniej wynika z korzystnej struktury agrarnej na tych terenach i uwarunkowań historycznych związanych z tradycjami spółdzielczymi. Województwo wielkopolskie charakteryzuje się wysokim poziomem przedsiębiorczości, aktywności i absorpcji środków unijnych, poza tym należy pamiętać, że w przeszłości była tam ulokowana największa liczba spółdzielni wiejskich w Polsce. Tylko jedna grupa producentów rolnych obecnie działa w województwie świętokrzyskim. W województwie podlaskim odnotowano 6 grup a w śląskim 7. Wiele grup zostało zlikwidowanych – aż 95% w województwie świętokrzyskim, 90% w województwie zachodniopomorskim i 89% na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego. Najbardziej trwałymi okazały się grupy założone w województwach: łódzkim (68% grup zostało utrzymanych), wielkopolskim (47% utrzymanych) i mazowieckim (44% utrzymanych).

Podkreślić należy, że o ile w latach 2000–2006 organizowanie się rolników w grupy producentów nie cieszyło się zbyt dużym zainteresowaniem (115 utworzonych grup), o tyle w okresie 2007–2013 dynamika ich tworzenia wzrosła – wobec tamtego okresu – ponad 13-krotnie (1 510 utworzonych grup). Przyczyniły się do tego działania ze strony organizacji otoczenia rolników, np. ODR-y i ARiMR, a przede wszystkim wsparcie finansowe udzielane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej, które okazało się istotnym czynnikiem pobudzającym procesy integracyjne w sektorze rolno-spożywczym (Korczak, Tomaszewski, 2016). Ważną przyczyną likwidacji tak dużej liczby grup były również zmiany legislacyjne w 2013 roku, dokonane po kontroli ze strony UE wydatkowania środków i wykryciu wielu nieprawidłowości. Przeprowadzone badania (Kozłowska-Burdziak, Przygodzka, 2019) wykazały, że najważniejszym problemem istniejących grup stała się konieczność ich dostosowania do nowych regulacji prawnych a zwłaszcza

ponownego przejścia procedury uznania. Związane to było z koniecznością ponownego złożenia wniosku, wraz z licznymi załącznikami. Najwięcej kontrowersji wzbudzał plan biznesowy, który precyzyjnie wyznaczał ścieżkę rozwoju grupy na co najmniej 5 lat. Zasady dokonywania w nich zmian były bardzo restrykcyjne i wymagały akceptacji instytucji nadzorującej. Nieosiągnięcie założonych celów skutkowało likwidacją grupy poprzez administracyjne cofnięcie uznania i wiązało się z koniecznością zwrotu wydatkowanych środków publicznych. Wobec zaistniałej sytuacji wiele grup podjęło z własnej inicjatywy decyzję o likwidacji, składając wniosek o cofnięcie uznania i wykreślenie z rejestru. Część organizacji została zlikwidowana w procedurze cofnięcia uznania w trybie decyzji administracyjnej, np. z powodu: nie przestrzegania obowiązku składania rocznego sprawozdania z prowadzonej działalności, zmniejszenia liczby członków poniżej minimum, sprzedaży produktów niezgodnie z warunkami umowy założycielskiej, nie przestrzegania przez rolników przyjętych porozumień, np. w kwestii ilości dostarczonych produktów. Przyczyną takiego stanu rzeczy były nadużycia wykryte przez unijne kontrole w zakresie wydatkowania środków skierowanych do organizacji producentów owoców i warzyw. Konieczność zwrotu około 7 mld zł, dziesiątki postępowań prokuratorskich wobec urzędników oraz członków grup, wyraźnie zdystansowały instytucje otoczenia rolnictwa do procesu tworzenia nowych grup czy nadzorowania istniejących (Kozłowska-Burdziak, Przygodzka, 2019). Kolejnym powodem braku rozwoju liczby grup producenckich może być również niska świadomość wśród rolników. Pomimo wielu korzyści, jakie niesie ze sobą grupowe gospodarowanie, znaczna część rolników jednak nie podejmuje takiej współpracy ze względu na obawy, które jej towarzyszą. Jak wykazały badania Nowak i Gąsiora (2017) są to głównie obawy przed konfliktami, brak przygotowania do funkcjonowania w większej organizacji i lęk przed utratą samodzielno-

ści decyzyjnej. Część z nich można usunąć bądź zminimalizować ich niekorzystne oddziaływanie na proces integracji przez działania promujące kooperację, w tym prezentowanie dobrych praktyk związanych z działalnością grupową. Wszak do tej pory funkcjonują grupy producenckie, które powstały 20 lat temu, odnoszące sukcesy finansowe. Z przeprowadzonych analiz wynika, że rolnicy zrzeszeni w grupach producenckich, niezależnie od branży, w której działają, osiągnęli średnio wyższe ceny za swoje produkty od pozostałych uczestników rynku. Pozwala to stwierdzić, że przy założeniu identycznych wolumenów sprzedaży przychody zrzeszonych rolników były wyższe (Bajan, Czubak, 2018).

Działalność grup producentów rolnych jest zróżnicowana również ze względu na rodzaj branży w jakiej działają (rys. 5.1). Najwięcej grup – 216 (40%) utworzyli producenci trzody chlewnej. Stosunkowo dobrze zorganizowani byli też producenci ziarna zbóż (25% ogółu grup) oraz producenci mleka (15%) i wołowiny (11%).

Rysunek 5.1. Struktura grup producentów rolnych w Polsce w 2023 roku według rynków

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR. Pobrane z: www.gov.pl/rejestr-grup-producentow-rolnych [dostęp: 18.11.2023].

Grupy producenckie zajmujące się produkcją wieprzowiny dominują w województwach: łódzkim (83%), mazowieckim (62%) i wielkopolskim (39%). Zrzeszenia producentów zbóż najliczniej występują w województwach: zachodniopomorskim (89%), dolnośląskim (76%), opolskim (59%), lubuskim i podkarpackim (po 58%) oraz warmińsko-mazurskim (50%), co pokrywa się z większym udziałem zbóż w produkcji rolniczej ogółem tych regionów. Rolnicy funkcjonujący w pozostałych branżach znacznie mniej chętnie podejmują działania w ramach grup producenckich, co częściowo jest też związane ze specyfiką oraz skalą prowadzonej produkcji. W rejestrze obecne są również pojedyncze grupy zajmujące się wytwarzaniem produktów ekologicznych, produkcją nasion, jaj, królików czy ślimaków.

Zgodnie z art. 14. ustawy o grupach producentów rolnych i ich związkach, zrzeszenia producentów w celu reprezentowania swoich interesów, mogą organizować się w związki grup, zwane dalej „związkami”, do realizacji w szczególności co najmniej dwóch spośród następujących celów:

- organizowania i koordynowania zaopatrzenia w środki produkcji;
- organizowania i koordynowania zbywania produktów lub grupy produktów, ze względu na które grupy zostały utworzone;
- przechowywania i przygotowywania do obrotu produktów lub grupy produktów oraz ich przetwarzania;
- reprezentowania zrzeszonych grup wobec organów samorządowych i organów administracji państwowej;
- promowania efektywnych metod produkcji i jakości oraz dostosowania produkcji do wymogów rynku przez informowanie oraz doradzanie grupom i ich członkom;
- promowania technologii produkcji korzystnych dla środowiska;
- prowadzenia analiz rynku oraz szkolenia producentów rolnych;
- prowadzenia obsługi prawnej i księgowej grup.

Związek prowadzi działalność jako przedsiębiorca mający osobowość prawną, pod warunkiem, że zrzesza co najmniej 5 grup. Grupy będące członkami danego związku nie mogą być członkami innego związku. Dotychczas w rejestrze związków grup producenckich prowadzonym przez Prezesa ARiMR były zarejestrowane cztery związki, aktualnie funkcjonują tylko dwa – Podlaski Związek Rolniczych Zrzeszeń Branżowych Producentów Trzody Chlewnej, który został założony w 2016 roku i skupia 6 grup oraz działający od 2017 roku, skupiający 5 grup producenckich Lazur – Spółdzielczy Związek Grup Producentów Rolnych, funkcjonujący w branży mleczarskiej i na rynku wołowiny w Wielkopolsce.

Odrębną regulacją zostali objęci producenci funkcjonujący na rynku owoców, warzyw i chmielu. Ich działalność reguluje Ustawa z dnia 19 grudnia 2003 r. o organizacji rynków owoców i warzyw oraz rynku chmielu (Dz. U. 2022, poz. 2101). Aktem wykonawczym jest Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 września 2013 r. w sprawie warunków wstępnego uznawania grup producentów owoców i warzyw, uznawania organizacji producentów owoców i warzyw i ich zrzeszeń oraz warunków i wymagań, jakie powinny spełniać plany dochodzenia do uznania (Dz.U. 2017, poz. 1823). Zasady działania tych organizacji są podobne do grup producenckich i zawierają analogiczne ograniczenia, np.: wymóg przynależności producenta tylko do jednej grupy, wytwarzanie produktów na terytorium Polski, obowiązek lojalności, wykonywanie zobowiązań wynikających ze statutu. Podmiot zrzeszający producentów owoców i warzyw może zostać uznany za organizację producentów owoców i warzyw, jeżeli jest utworzony przez co najmniej 5 producentów, z których każdy wytwarza przynajmniej jeden z produktów wymienionych w grupach produktów. Łączna wartość produktów wytworzonych przez producentów w ciągu roku powinna

wynosić co najmniej 500 000 złotych. W przypadku wstępnie uznanych grup łączna wartość produktów wytworzonych przez producentów i sprzedanych w roku poprzedzającym rok złożenia wniosku o wstępne uznanie grupy producentów owoców i warzyw, powinna wynosić co najmniej 250 000 złotych. Wstępnie uznana grupa producentów owoców i warzyw może być uznana za organizację producentów owoców i warzyw, jeżeli spełnia wymagane warunki oraz zrealizuje plan dochodzenia do uznania w zakresie ustalonym przepisami prawa.

Z analizy danych ARiMR wynika, że obecnie funkcjonuje na rynku 158 związków grup producentów owoców i warzyw (tab. 5.4). Tak, jak w przypadku grup producenckich – z analogicznych powodów uległa likwidacji ponad połowa organizacji (53%).

W województwie mazowieckim zlikwidowano 51 związków grup (47%), w województwie wielkopolskim 31 (67%), w województwie kujawsko-pomorskim 28 (66%) i w województwie lubelskim 20 (58%). W pozostałych województwach, w których związków tych działało znacznie mniej, wykreślono z rejestru zdecydowaną większość, np. w województwach: lubuskim 100%, w podlaskim 75%, a w pomorskim 70%. Obecnie największą aktywność w tym zakresie wykazują rolnicy w województwie mazowieckim, w którym działa aż 57 związków grup owoców i warzyw, skupiających 1571 członków, co jednak nie dziwi z uwagi na dobrze rozwiniętą produkcję owocowo-warzywną na tym obszarze. Uprawa owoców (m.in. owoców miękkich) ma też miejsce w województwie lubelskim, w którym zarejestrowano 17 związków producenckich, skupiających łącznie 541 producentów. Kolejnych 15 związków producentów owoców i warzyw zarejestrowano w województwie wielkopolskim (366 członków) oraz w województwie łódzkim (307 udziałowców). W województwie kujawsko-pomorskim działa 14 związków grup

Tabela 5.4. Związki grup producentów owoców i warzyw w Polsce w 2023 roku wg województw

Województwo	Liczba aktywnych związków	Liczba członków	Liczba i odsetek związków wykreślonych z rejestru
Dolnośląskie	6	41	5 (45%)
Kujawsko-pomorskie	14	143	28 (66%)
Lubelskie	17	541	20 (54%)
Lubuskie	0	0	5 (100%)
Łódzkie	15	307	6 (29%)
Małopolskie	7	151	5 (38%)
Mazowieckie	57	1571	51 (47%)
Opolskie	5	27	1 (17%)
Podkarpackie	3	97	5 (63%)
Podlaskie	1	7	3 (75%)
Pomorskie	3	66	7 (70%)
Śląskie	3	18	2 (40%)
Świętokrzyskie	10	409	5 (33%)
Warmińsko-mazurskie	1	5	2 (29%)
Wielkopolskie	15	366	31 (67%)
Zachodniopomorskie	1	5	1 (50)

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru uznanych organizacji producentów i ich zrzeszeń prowadzonego przez ARiMR, stan na dzień 01.09.2023.
Pobrane z: <https://rpu.arimr.gov.pl/>.

(143 członków) a 10 odnotowano w województwie świętokrzyskim (409 producentów) i 7 w województwie małopolskim (151 uczestników). W pozostałych województwach funkcjonuje tylko kilka grup, ze stosunkowo niewielką liczbą uczestników.

W świetle prawa związki grup producentów rolnych mogą funkcjonować w kilku formach prawnych posiadających osobowość prawną, tj. w formie spółdzielni, stowarzyszenia rejestrowego, spółki z o.o. oraz spółki akcyjnej. Spośród 878 grup

działających w Polsce na dzień 01.09.2023 roku, zdecydowana większość, bo 630 (72%) działała w formie spółdzielni, 228 (26%) w formie spółki z o.o., oraz 20 (2%) w formie stowarzyszenia rejestrowego. Podczas całego okresu tworzenia się grup nie powstała żadna grupa w formie spółki akcyjnej. W celu jej utworzenia wymagana jest minimalna wielkość kapitału założycielskiego w kwocie 100 tys. zł i to zapewne było – w tym przypadku – przeszkodą. Różnice pomiędzy prowadzeniem działalności gospodarczej w formie spółdzielni a spółki z o.o. zestawiono w tabeli 5.5.

Zauważalna przewaga funkcjonowania grup producenckich w formie spółdzielni wynika z tego, że wobec spółdzielczych grup producentów rolnych zastosowano preferencje w procedurze ubiegania się o wsparcie finansowe (zapisy PROW 2014–2020). Z przeprowadzonej analizy wynika, że najczęściej grup producentów rolnych w formie spółdzielni prowadziło działalność na terenie województwa łódzkiego (100%), wielkopolskiego (94,5%), warmińsko-mazurskiego (71%), opolskiego i podkarpackiego (po 64%). W przypadku spółek z ograniczoną odpowiedzialnością największa ich liczba funkcjonowała w województwie dolnośląskim (71%), lubuskim (58%), śląskim (57%) oraz kujawsko-pomorskim i lubelskim (po 50%). Spółdzielnie umożliwiają producentom rolnym zwiększenie udziału w całym systemie wartości i to nie tylko na etapie produkcji, ale również w ogniwach przetwórstwa i obrotu własnymi produktami. Polscy rolnicy coraz częściej doceniają członkostwo w spółdzielczych grupach producentów rolnych, ponieważ łatwiej mogą znaleźć rynek zbytu dla większej partii jednorodnych produktów i otrzymywać za nie wyższą cenę, a także taniej kupić środki do produkcji rolnej oraz efektywniej funkcjonować na rynku unijnym (Trajer, Trajer 2015). W przypadku spółek z ograniczoną odpowiedzialnością największa ich liczba funkcjonowała w województwie dolno-

Tabela 5.5. Różnice między spółdzielnią a spółką z o.o. jako formą prowadzenia działalności gospodarczej

Wyszczególnienie	Spółdzielnia	Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością
Akt prawny:	Ustawa Prawo Spółdzielcze.	Kodeks spółek handlowych.
Cel działalności:	Ma na celu zaspokajanie potrzeb i interesów członków oraz promowanie ich ekonomicznego, społecznego i kulturowego rozwoju.	Powstaje w celu osiągnięcia zysku dla jej udziałowców.
Zarządzanie:	Funkcjonuje na zasadzie samorządu członków, gdzie podejmowanie decyzji jest sprawą wspólną	Odbywa się na podstawie umowy spółki, gdzie zarząd podejmuje decyzje w imieniu spółki.
Struktura własnościowa:	Spółdzielnia jest organizacją o charakterze zbiorowym, gdzie członkowie wspólnie posiadają udziały i mają prawo do współdecydowania.	Jest formą biznesową, gdzie udziały posiadać mogą jedynie osoby fizyczne lub prawne, a jednostka podejmuje decyzje na podstawie umowy spółki.
Odpowiedzialność:	Członkowie odpowiadają solidarnie za zobowiązania spółdzielni, a w przypadku jej likwidacji nie są zobowiązani do pokrywania straty.	Udziałowcy ponoszą odpowiedzialność w granicach wartości wniesionego kapitału, a ich prywatne majątki nie podlegają zagrożeniu.
Udziały:	Udziały posiadają członkowie i zazwyczaj są one równoliczne i niezbywalne.	Udziały mogą być posiadane przez osoby fizyczne lub prawne, a ich ilość i właściciele mogą się różnić.
Zyski:	Członkowie dzielą się zyskami proporcjonalnie do ich udziałów w spółdzielni.	Podział zysków jest ustalany na podstawie umowy spółki.
Prawo do głosowania:	Każdy członek ma prawo do jednego głosu, niezależnie od ilości posiadanych udziałów.	Można rozdzielać w sposób inny niż proporcjonalny do ilości udziałów
Zasady przystępowania:	Można przystąpić na podstawie wniosku i zgody zarządu, ale zazwyczaj wymagałoby to spełnienia pewnych kryteriów (np. płacenie składki członkowskiej).	Udziałowcem można zostać na podstawie zakupu udziałów lub wkładu do spółki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy Prawo spółdzielcze (Dz.U. 2021, poz. 648 ze zm.) oraz ustawy Kodeks spółek handlowych (Dz.U. z 2022 poz.1461 ze zm.).

śląskim (71%), lubuskim (58%), śląskim (57%) oraz kujawsko-pomorskim i lubelskim (po 50%). Odwrotna sytuacja występuje w przypadku grup producentów owoców i warzyw, gdzie aż 81% (128 podmiotów) funkcjonuje w formie spółki z o.o., tylko 10% stanowią spółdzielnie a 9% jest rejestrowanych jako stowarzyszenia. Jest to uzasadnione zakresem odpowiedzialności za zobowiązania. Grupy producentów owoców i warzyw są zobligowane do sprzedaży produktów na określoną w drodze rozporządzenia kwotę (co najmniej 500 tys. zł rocznie). Niespełnienie tego obowiązku pociąga za sobą daleko idące konsekwencje. Udziałowcy spółki z o. o. ponoszą odpowiedzialność majątkową za zobowiązania tylko do wysokości wniesionych wkładów. Ich majątek osobisty, zarówno teraźniejszy, jak i przyszły nie podlega egzekucji. Zgodnie z rozporządzeniem, członkowie grup producentów rolnych są zobligowani do rocznej sprzedaży określonej ilości produkcji. Nie muszą natomiast wykazywać uzyskanej ze sprzedaży kwoty, dlatego w tym przypadku ryzyko jest mniejsze i swobodnie mogą funkcjonować w formie spółdzielni, tym bardziej, że ją zakładając mogli liczyć na dodatkowe korzyści. Oprócz integracji poziomej występuje jeszcze wyższa i bardziej konkurencyjna forma integracji a mianowicie integracja pionowa, w ramach której cała wartość dodana tworzona w łańcuchu dostaw powstaje w gospodarstwach (Kania i Musiał, 2018). Ma ona na celu ograniczenie kosztów transakcyjnych i produkcyjnych. Obie formy integracji wpływają z korzyścią na rozwój obszarów wiejskich i przyczyniają się do osiągnięcia przewagi konkurencyjnej.

5.3. Spółdzielnie energetyczne

Ważnym wyzwaniem dla rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich jest proces transformacji energetycznej, który ma na celu zwiększenie efektywności energetycznej w oparciu o odnawialne źródła lokalne. Spółdzielnie energetyczne są

niewątpliwie jednym z elementów takiej transformacji nie tylko z punktu widzenia wytwarzania energii, zapewniania bezpieczeństwa energetycznego, ograniczania kosztów jej przesyłu, ograniczania kosztów energii, ale również potrzeby magazynowania wytworzonej energii, który to cel jest trudny do realizacji przez pojedynczych prosumentów. Zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem spółdzielnie energetyczne mogą funkcjonować tylko i wyłącznie na obszarze gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Nie są one niczym nowym na rynku energii, szczególnie w Europie Zachodniej, w której funkcjonują od lat 70-tych XX wieku. Spółdzielnie energetyczne to bardzo powszechna praktyka w Niemczech, Danii, Austrii, Szwecji i Holandii. W ostatnich latach zajmują one pierwsze miejsce wśród nowo tworzonych spółdzielni (Błażejowska, Gostomczyk, 2018). Podmioty te wpisują się w ruch energetyki obywatelskiej, której celem jest partycypacja społeczna, w wyniku której lokalne społeczności odniosą korzyść z transformacji energetycznej. Zgodnie z treścią art. 2 pkt 33a ustawy o odnawialnych źródłach energii (OZE) przez spółdzielnię energetyczną rozumie się spółdzielnię w rozumieniu art. 1 § 1 ustawy z dnia 16 września 1982 r. – Prawo spółdzielcze (Dz. U. 2021, poz. 648 oraz Dz. U. 2023, poz. 1450) albo spółdzielnię rolników w rozumieniu art. 4 ust. 1 ustawy z dnia 4 października 2018 r. o spółdzielniach rolników (Dz. U. 2018, poz. 2073 oraz Dz. U. 2023, poz. 1681 i 1762), których przedmiotem działalności jest wytwarzanie energii elektrycznej lub biogazu, lub biometanu, lub ciepła w instalacjach odnawialnego źródła energii, obrót nimi lub ich magazynowanie, dokonywane w ramach działalności prowadzonej wyłącznie na rzecz tych spółdzielni oraz ich członków. Przepisy ustawy o spółdzielniach rolników należy uznać za *lex specialis* w odniesieniu do ustawy Prawo spółdzielcze będącej *lex generalis*. Zasada taka wprost została wyrażona w art. 3 ustawy z dnia 4 października 2018 r. o spółdzielniach rol-

ników, zgodnie z którym w sprawach nieuregulowanych przepisami ustawy do spółdzielni rolników stosuje się przepisy ustawy Prawo spółdzielcze. Tym samym definiując pojęcie spółdzielni energetycznej na gruncie Ustawy OZE (Ustawy o odnawialnych źródłach energii z 20 lutego 2015 r.) – ustalenia może wymagać charakter spółdzielni, gdyż pewne wymagania względem spółdzielni rolników mogą być inne niż w przypadku ogólnie rozumianych spółdzielni. Co istotne, ustawa nie wskazuje, że spółdzielnia energetyczna ma prowadzić wyłącznie działalność określoną w art. 2 pkt 33a ustawy o OZE. Stąd, podkreślić należy, że obok działalności wskazanej w ustawie, spółdzielnia może prowadzić dowolną działalność gospodarczą w interesie swoich członków (Marzec, 2021). W związku z tym każda spółdzielnia, np. mleczarska, kółek rolniczych czy socjalna może jednocześnie produkować energię na własne potrzeby i być spółdzielnią energetyczną.

Rejestr spółdzielni energetycznych prowadzi Dyrektor Generalny Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa. Zanim jednak spółdzielnia zostanie wpisana do rejestru musi spełnić szereg wymogów (tab.5.6) wynikających z kilku aktów prawnych.

Spółdzielnia może produkować energię tylko i wyłącznie na własne potrzeby swoich członków i to zgodnie z wymogami, nie może jej sprzedawać. Ideą spółdzielni jest zapewnienie korzyści jej członkom, w tym energii tańszej niż na rynku poprzez wykorzystanie lokalnych zasobów. Tym samym, zwiększa się bezpieczeństwo energetyczne dla jej członków gdyż energia zużywana i bilansowana jest lokalnie, na małym obszarze. Organizacja może wykorzystywać do produkcji energii kilka źródeł OZE. Przykładowo jeżeli jednym ze źródeł OZE wykorzystywanym w ramach spółdzielni będzie biogazownia rolnicza, to jej członkowie będą mieli zbyt na ulegającą biodegradacji część produktów, odpadów lub pozostałości pochodzenia biologicznego z rolnictwa jednocze-

Tabela 5.6. Prawne wymogi ustanowione dla spółdzielni energetycznych

Liczba członków	max. 999 – co najmniej 10 członków, będących osobami fizycznymi, lub co najmniej 3 członków będących osobami prawnymi.
Obszar działalności	tylko na obszarze gminy wiejskiej lub miejsko-wiejskiej albo na obszarze nie więcej niż 3 tego rodzaju gmin bezpośrednio sąsiadujących ze sobą.
Max. wytwarzanie energii elektrycznej	łącna moc zainstalowana elektryczna wszystkich instalacji odnawialnego źródła energii umożliwia pokrycie w ciągu roku nie mniej niż 70% potrzeb własnych spółdzielni energetycznej oraz jej członków i nie przekracza 10 MW.
Max. wytwarzanie ciepła	łącna moc osiągalna ciepła nie przekracza 30 MW
Max. wytwarzanie biogazu	roczna wydajność wszystkich instalacji nie przekracza 40 mln m ³
Wymogi formalne	rejestracja w KRS a po spełnieniu wymogów ustawowych rejestracja w KOWR
Przyłączenie do sieci	członkowie spółdzielni powinni być przyłączeni do sieci dystrybucyjnej elektroenergetycznej o napięciu znamionowym niższym niż 110 kV lub sieci dystrybucyjnej gazowej lub sieci ciepłowniczej
Obszar przyłączenia do sieci	członkowie spółdzielni powinni być przyłączeni do sieci na obszarze jednego operatora systemu dystrybucyjnego
Własność instalacji OZE	spółdzielnia powinna wytwarzać energię elektryczną lub ciepło, lub biogaz wyłącznie w instalacjach odnawialnego źródła energii stanowiących własność spółdzielni energetycznej lub jej członków

Źródło: Opracowanie własne na podstawie aktów prawnych: ustawy o OZE (Dz.U. 2022, poz. 1378 ze zm.), ustawy Prawo spółdzielcze (Dz.U. 2021, poz. 648 ze zm.) oraz ustawy Prawo energetyczne (Dz.U. 2022, poz. 1385 ze zm.).

śnie zapewniając sobie dostawy energii (elektrycznej, ciepła lub biogazu) i realizując jednocześnie strategię gospodarki obiegu zamkniętego (Banaszuk i in., 2023). Zgodnie z przepisami ustawy od ilości energii elektrycznej wytworzonej we wszystkich instalacjach odnawialnych źródeł energii spółdzielni energetycznej, a następnie zużytej przez wszystkich odbiorców energii elektrycznej spółdzielni energetycznej, wytwórca i odbiorca energii elektrycz-

nej, będący członkami tej spółdzielni energetycznej nie uiszczają na rzecz sprzedawcy: opłaty z tytułu jej rozliczenia; opłaty za świadczenie usług dystrybucji, których wysokość zależy od ilości energii elektrycznej wytworzonej we wszystkich instalacjach odnawialnego źródła energii spółdzielni energetycznej i wprowadzonej do sieci, a następnie pobranej przez wszystkich wytwórców i odbiorców, będących członkami tej spółdzielni energetycznej. Rozliczeniu podlega energia elektryczna wprowadzona do sieci dystrybucyjnej elektroenergetycznej nie wcześniej niż na 12 miesięcy przed datą wprowadzenia tej energii do sieci. W odniesieniu do ilości energii elektrycznej wytworzonej we wszystkich instalacjach odnawialnych źródeł energii spółdzielni energetycznej, a następnie zużytej przez wszystkich odbiorców energii elektrycznej spółdzielni energetycznej, nie nalicza się i nie pobiera: opłaty OZE, opłaty mocowej i opłaty kogeneracyjnej. Uznaje się, że jest ona zużyciem energii elektrycznej wyprodukowanej przez dany podmiot w rozumieniu przepisów ustawy z dnia 6 grudnia 2008 r. o podatku akcyzowym i z tego tytułu podlega zwolnieniu od podatku akcyzowego, pod warunkiem że łączna moc zainstalowana elektryczna wszystkich instalacji odnawialnego źródła energii spółdzielni energetycznej nie przekracza 1 MW. Zgodnie z § 6 Rozporządzenia Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 23 marca 2022 r. w sprawie dokonywania rejestracji, bilansowania i udostępniania danych pomiarowych oraz rozliczeń spółdzielni energetycznych (Dz. U. 2022, poz.703) – podmiotowy zakres spółdzielni energetycznej prowadzącej działalność w zakresie wytwarzania energii elektrycznej lub ciepła, lub biogazu obejmuje: spółdzielnię energetyczną będącą wytwórcą lub odbiorcą energii elektrycznej oraz wszystkich wytwórców i odbiorców energii elektrycznej będących członkami danej spółdzielni energetycznej. Chociaż w definicji wskazano, że przedmiotem działalności spółdzielni energetycznej jest wytwarzanie energii, to jednak spółdzielnia może także wystę-

pować wyłącznie w charakterze odbiorcy energii. Przepisy ustawy o OZE pozwalają na tworzenie różnych modeli współpracy w ramach spółdzielni energetycznych. Z punktu widzenia tego, kto jest właścicielem instalacji OZE, w której będzie wytwarzana energia na rzecz spółdzielni, wyróżnić można w zasadzie dwa podstawowe modele działania spółdzielni energetycznej: wytwarzanie energii w instalacjach OZE stanowiących majątek wspólny spółdzielni i rozliczenie się za energię wg kosztów jej wytworzenia i posiadanych udziałów oraz wytwarzanie energii w instalacjach OZE należących do członków tej spółdzielni i obrót energią wewnątrz spółdzielni (Banaszuk i in., 2023).

Na dzień 10.11.2023 w rejestrze Dyrektora Generalnego KOWR figurowało 21 spółdzielni energetycznych (tab. 5.7). Wszystkie z nich wytwarzają energię opartą na fotowoltaice, gdyż jest obecnie to najtańsza forma pozyskiwania energii z OZE.

Tab. 5.7. Wykaz spółdzielni energetycznych w Polsce

l.p.	Nazwa	Obszar działania	Liczba członków	Liczba instalacji	Moc zainstalowana (MWe)
1	Spółdzielnia Energetyczna EISALL	gmina Raszyn, Michałowice, Nadarzyn woj. mazowieckie	4	2	0,020
2	Spółdzielnia Energetyczna Zielona Gmina	gmina Prażmów woj. mazowieckie	3	5	0,1277
3	„Spółdzielnia Energetyczna – Nasza Energia”	gmina Mszana, Godów, Świerklany woj. śląskie	13	15	0,112
4	Pawłowska Spółdzielnia Energetyczna	gmina Pawłowice woj. śląskie	3	2	0,07287
5	Spółdzielnia Energetyczna Gminy Wiejskiej Hrubieszów, Trzeszczany, Werbkowice	gmina Hrubieszów, Trzeszczany, Werbkowice woj. lubelskie	1	11	0,0396

6	Spółdzielnia Energetyczna Gminy Wiejskiej Dołhobyczów, Mircze i Gminy Miejsko-wiejskiej Tyszowce	gmina Dołhobyczów, Mircze, Tyszowce woj. lubelskie	1	9	0,0324
7	Spółdzielnia Energetyczna Gminy Wiejskiej Białopole, Horodło, Uchanie	gmina Białopole, Horodło, Uchanie woj. lubelskie	1	5	0,018
8	Żerkowska Spółdzielnia Energetyczna	gmina Żerków woj. wielkopolskie	3	1	0,999
9	Spółdzielnia Energetyczna Czerwonak	gmina Czerwonak woj. wielkopolskie	3	3	0,0261
10	Spółdzielnia Energetyczna Stawiski	gmina Stawiski, Kolno woj. podlaskie	3	7	0,15902
11	Spółdzielnia Energetyczna Michałowo	gmina Michałowo powiat białostocki woj. podlaskie	3	9	0,20056
12	Niepołomska Spółdzielnia Energetyczna	gmina Niepołomice woj. małopolskie	3	4	0,037942
13	Spółdzielnia Energetyczna EKO WIELPLAST	gmina Wieliczka, Niepołomice, Biskupice woj. małopolskie	4	2	0,051
14	Wierzchosławicka Spółdzielnia Energetyczna	gmina Wierzchosławice woj. małopolskie	3	2	0,02434
15	Spółdzielnia Energetyczna Skawina – SES	gmina Skawina woj. małopolskie	3	4	0,059535
16	Spółdzielnia Energetyczna „Energia Optymalna”	gmina Zielonki woj. małopolskie	1	1	0,004125
17	Spółdzielnia Socjalna Sąsiedzi	gmina Pieniężno, Lelkowo woj. warmińsko-mazurskie	2	1	0,00376

18	Spółdzielnia Energetyczna BIODAR w Ustroniu Morskim	gmina Ustronie Morskie woj. zachodniopomorskie	3	4	1,07253
19	Spółdzielnia Nyska Elektrownia Społeczna z siedzibą w Nysie	gmina Nysa powiat nyski woj. opolskie	1	1	0,0495
20	Spółdzielnia Energetyczna Sudecka Energia	gmina Kamienna Góra, Czarny Bór, Lubawka woj. dolnośląskie	3	1	0,0175
21	Lądecka Spółdzielnia Energetyczna	gmina Lądek-Zdrój woj. dolnośląskie	3	1	0,99954

Źródło: opracowanie własne na podstawie rejestru Dyrektora Generalnego KOWR, stan na dzień 10.11.2023 Pobrane z: <https://www.gov.pl/web/kowr/wykaz-spoldzielni-energetycznych>.

Farmy wiatrowe i biogazownie wymagają większych nakładów finansowych i ich powstanie jest bardziej czasochłonne. Z rejestru wynika, że pierwsze dwie spółdzielnie energetyczne (EIBALL z siedzibą w Raszynie i Nasza Energia z siedzibą w Mszanie) powstały w 2021 roku. W 2022 roku nie zarejestrowano ani jednej a zdecydowana większość funkcjonuje na rynku dopiero od 2023 roku. Choć formalnie spółdzielnie energetyczne istnieją w polskim porządku prawnym od 2016 roku, to jednak nie cieszyły się szczególnym zainteresowaniem. Taki stan rzeczy mógł wynikać z niejasnego i skomplikowanego charakteru regulacji prawnych, a także niewystarczającego efektu zachęty przez wprowadzone benefity dla spółdzielni (Nowakowska, Leśniak 2022). Należy również podkreślić, że akt wykonawczy do ustawy o OZE, dotyczący rozliczeń spółdzielni w systemie opustu wraz z wzorami został ustanowiony dopiero po trzech latach. Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 23 marca 2022 r. w sprawie dokonywania rejestracji, bilansowania i udostępniania danych pomiarowych oraz rozliczeń spółdzielni energetycznych (Dz. U. z 2022 poz.703) obowiązuje od 1.04.2022 roku.

Członkami spółdzielni energetycznych mogą być gospodarstwa domowe, rolne, przedsiębiorstwa i samorządy terytorialne i ich jednostki. Spółdzielnie energetyczne działają w interesie swoich członków a istnieje możliwość jednoczesnego włączania różnych podmiotów zarówno osób fizycznych, osób prawnych, jak i jednostek organizacyjnych nie posiadających osobowości prawnej. Organizacja działa zgodnie ze statutem, w którym zawarte są przejrzyste i demokratyczne zasady zarządzania. Nie ma żadnych ograniczeń – na terenie jednej gminy może funkcjonować kilka spółdzielni energetycznych jednocześnie. Kluczową korzyścią dla członków spółdzielni energetycznej, jak i prosumentów jest zmniejszenie kosztów energii, jednakże działanie w formie zbiorowej jest bardziej efektywne (tab. 5.8).

Tab.5.8. Różnice między spółdzielnią energetyczną a prosumentem

Spółdzielnia energetyczna	Prosumenci
Działanie w formie grupowej (max.999 osób)	Działanie w formie indywidualnej
Aktywny podmiot na rynku (możliwość włączania różnych podmiotów)	Pasywny podmiot na rynku
Bezterminowy okres opustów	15 letni okres opustów
Opusty 60%	Były opusty 70% (pow. 10 kW) lub 80% (do 10 kW) obecnie od 1.04.2022 roku jest cena Rynku Dnia Następnego
Dodatkowe możliwości działania	Brak możliwości dodatkowej działalności
Niższe koszty inwestycyjne i eksploatacyjne	Wyższe koszty inwestycyjne i eksploatacyjne
Osobowość prawna	Brak osobowości prawnej (osoby fizyczne)
Bezwarunkowy obowiązek przyłączenia do sieci przez operatora	Warunkowy obowiązek przyłączenia do sieci przez operatora

Źródło: Opracowanie na podstawie ustawy o OZE (Dz.U. 2022, poz.1378 ze zm.) oraz ustawy Prawo energetyczne (Dz.U. 2022, poz.703) stan prawny na dzień: 10.11.2023.

System wsparcia spółdzielni opiera się na ilościowych rozliczeniach energii wprowadzonej do sieci oraz energii z sieci pobranej. Zgodnie z treścią art. 38 c ustawy o OZE sprzedawca, dokonuje ze spółdzielnią energetyczną, w tym również z poszczególnymi jej członkami, rozliczenia ilości energii elektrycznej wprowadzonej do sieci dystrybucyjnej elektroenergetycznej wobec ilości energii elektrycznej pobranej z tej sieci w celu jej zużycia na potrzeby własne przez spółdzielnię energetyczną i jej członków w stosunku ilościowym 1:0,6. W przypadku prosumentów było to w stosunku 1:0,8 w przypadku instalacji do 10 kW i 1:0,7 w przypadku instalacji pow. 10 kW. Obecnie (od 1.04.2022 roku) na mocy ustawy o OZE podstawą rozliczenia jest cena Rynku Dnia Następnego (RDN). Spółdzielnia energetyczna wprowadzając nadwyżkę energii elektrycznej do sieci dystrybucyjnej może „odebrać” w przyszłości 60% wprowadzonej energii – sieć dystrybucyjna jest traktowana jak swego rodzaju magazyn energii. Reszta wprowadzonej energii (40%), podobnie jak w przypadku prosumentów energii elektrycznej rozliczanych na podstawie art. 4 ust. 1 Ustawy OZE, pozostaje do dyspozycji sprzedawcy i powinna pokryć koszt opłat dystrybucyjnych (Nowakowska, Leśniak 2022). Rozliczenia ilości energii w systemie „opustu” dokonuje się na podstawie wskazań urządzeń pomiarowo-rozliczeniowych przyłączonych do sieci dystrybucyjnej elektroenergetycznej wszystkich wytwórców i odbiorców energii elektrycznej. Działalność zbiorowa w ogólnym rozrachunku jest korzystniejsza od indywidualnej. Dzięki wspólnotowej przedsiębiorczości opartej na lokalnym kapitale można z korzyścią realizować te cele, których w pojedynkę zrealizować nie można lub jest znacznie trudniej oraz skuteczniej chronić własne interesy.

Podsumowanie

Założenia nowej, wspólnej polityki rolnej koncentrują się na realizacji trzech głównych celów długoterminowych, dotyczących zwiększenia konkurencyjności rolnictwa, zapewnienia zrównoważonego zarządzania zasobami naturalnymi, w tym przeciwdziałania zmianom klimatu oraz osiągnięcia zrównoważonego rozwoju terytorialnego wiejskich gospodarek i społeczności. Realizacji tych celów ma służyć zarówno wdrażanie koncepcji inteligentnych specjalizacji, jak i Europejskiego Zielonego Ładu. W związku z powyższym w tym kontekście analizowano zmiany zachodzące na obszarach wiejskich w Polsce w obszarze pozarolniczej działalności gospodarczej, rolnictwa i wybranych sfer aktywności społeczno-gospodarczej.

Wyniki przeprowadzonych badań wykazały duże zróżnicowanie potencjału rozwojowego obszarów wiejskich w Polsce na poziomie regionalnym, zarówno w odniesieniu do kierunków wykorzystania powierzchni, sytuacji demograficznej, jak i poziomu rozwoju gospodarczego. Zaobserwowano, że chociaż zwiększył się w Polsce udział ludności zamieszkującej obszary wiejskie (o 1,9 pkt. proc. w latach 2004–2022) oraz wzrósł wskaźnik zatrudnienia (o 8,4 pkt. proc. w latach 2004–2020), to współczynnik aktywności zawodowej w tym okresie wzrósł zaledwie o 0,3 pkt. proc., przy czym w pięciu województwach odnotowano spadek tego współczynnika (największy spadek odnotowano w województwach: małopolskim, lubelskim i podlaskim). War-

to również zauważyć, że chociaż ludność zamieszkująca obszary wiejskie w Polsce charakteryzuje się korzystniejszą strukturą wiekową w porównaniu do mieszkańców miast, to jest widoczny postępujący proces starzenia się społeczeństwa, szczególnie we wschodniej części kraju. W wymiarze lokalnym zróżnicowanie zmian demograficznych jest jeszcze bardziej widoczne, co może się pogłębiać, jeśli nie zostaną podjęte odpowiednie działania. Realizowana w Polsce polityka spójności nie rozwiązuje tego problemu, ponieważ oddziałuje w sposób dwutorowy. A mianowicie w gminach wiejskich o wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego wsparcie w ramach UE stanowi dodatkowy zasób pieniężny i ma charakter prorozwojowy (np. jest kierowane na urządzanie stref gospodarczych), natomiast w gminach słabo rozwiniętych fundusze z UE są zwykle przeznaczane na inwestycje poprawiające stan infrastruktury technicznej. Ponadto naj-słabiej rozwiniętym gminom brakuje zasobów kadrowych i kompetencyjnych, co skutkuje niskim poziomem absorpcji środków w ramach polityki spójności. Istnieje zatem realne zagrożenie, że niska jakość kapitału ludzkiego, społecznego, może ograniczać potencjalne możliwości wykorzystania szans związanych z realizacją założeń Europejskiego Zielonego Ładu, czy koncepcji inteligentnych specjalizacji. Wykorzystanie szans rozwojowych, dzięki koncentracji działań na inteligentnych specjalizacjach, zależy od współpracy kluczowych partnerów, jakimi są władze samorządowe, przedstawiciele reprezentujący sektor gospodarczy oraz instytucje sektora badawczo-rozwojowego.

Z przeprowadzonych studiów i analiz wynika, że wskazane przez poszczególne województwa inteligentne specjalizacje trudno uznać za oryginalne i inteligentne, a ponadto duża ich liczba (nawet 8–9 w niektórych województwach) budzi zastrzeżenia. Wiele wskazuje na brak zrozumienia istoty tej koncepcji przez regionalną administrację, naukę i biznes oraz społeczeństwo.

Rozproszenie obszarów wsparcia i środków finansowych, niecelnie zaadresowane działania (dominacja horyzontalnego wsparcia) wraz z niskim potencjałem bazy instytucjonalnej utrudniają wręcz zbudowanie konkurencyjnych specjalizacji regionalnych, podnoszących zdolności innowacyjne na tle innych regionów UE. Jednocześnie pragmatyka gospodarcza wskazuje, że odpowiednie wsparcie funkcjonujących na obszarach wiejskich sfer aktywności gospodarczej, w ramach inteligentnych specjalizacji, może przyczynić się do ożywienia gospodarczego terenów wiejskich. Nawet pozornie niezwiązane z rolnictwem specjalizacje obejmujące branże powiązane, w tym np. produkcję nawozów i opakowań czy procesy logistyczne (np. magazynowanie, sprzedaż itp.) mogą wpływać na rozwój agrobiznesu.

Badania potwierdzają, że w ostatnich latach na obszarach wiejskich w Polsce rozwija się pozarolnicza działalność gospodarcza. W latach 2010–2022 zaobserwowano rosnącą tendencję zarówno liczby przedsiębiorstw na obszarach wiejskich, jak i wskaźnika przedsiębiorczości, uwzględniającego liczbę mieszkańców (ogółem oraz w poszczególnych województwach). Przeciętnie aż o blisko 47% zwiększyła się liczba podmiotów na 1 tys. mieszkańców na terenach wiejskich. Odnosząc ten wskaźnik do zmian demograficznych można stwierdzić, że wzrasta atrakcyjność obszarów wiejskich jako miejsca zamieszkania oraz poprawia się sytuacja ekonomiczna mieszkańców wsi, co z kolei wpływa na wzrost liczby przedsięwzięć gospodarczych lokowanych na wsi. W 2022 roku na obszarach wiejskich w Polsce zarejestrowanych było 22,3% ogółu wszystkich podmiotów prowadzących nierolniczą działalność gospodarczą w oraz 25,3% ogółu przedsiębiorstw osób fizycznych w kraju. W strukturze podmiotów na wsi dominował sektor prywatny, a jego udział (97%) był większy niż ogółem w Polsce (95,5%). Większy był też odsetek podmiotów osób fizycznych (ok. 81%, wobec 71,2% dla całego kraju),

głównie zatrudniających do 9 osób (97,2%). W przeciwieństwie do miast, gdzie dominowała działalność handlowa, na obszarach wiejskich w 2022 roku przeważały podmioty zajmujące się budownictwem (20,9% w 2022 r., przy średniej dla całego kraju wynoszącej 14%) a następnie handlem i naprawą pojazdów (20,7% – o 0,5pkt. proc. więcej niż przeciętnie w Polsce). Większy był też (o 2,5 pkt. proc. w 2022 r.) udział firm z zakresu przetwórstwa przemysłowego, dla których bazę surowcową stanowiła lokalna produkcja rolna. Mieszkańcy obszarów wiejskich w mniejszym stopniu niż w miastach podejmowali się natomiast prowadzenia działalności w zakresie obsługi rynku nieruchomości, opieki zdrowotnej, edukacji czy informacji i komunikacji oraz działalności profesjonalnej i technicznej.

Jednocześnie, jak wynika z badań, rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej jest bardziej zróżnicowany w ujęciu lokalnym niż regionalnym. I chociaż odnotowano wiele gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, gdzie poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich jest wysoki, to są też gminy o znacznie mniejszym natężeniu przedsiębiorczości (prawie 10-krotne różnice liczby firm na 10 tys. osób w wieku produkcyjnym). Przyczyn takiej sytuacji jest bardzo wiele, począwszy od utrwalających się w czasie „zaszłości” historycznych. Na wyższe wskaźniki pozytywnie wpływa większy potencjał ekonomiczno-społeczny i przyrodniczy, bliskość większych ośrodków miejskich i większy potencjalny popyt czy dostępność surowców w przypadku przetwórstwa rolno-spożywczego. Jednak z uwagi na zmiany strukturalne w rolnictwie oraz potrzebę poprawy sytuacji ekonomicznej, nierolniczą działalność dodatkową prowadzili również członkowie rodzin związanych z gospodarstwami rolnymi, gdzie w przypadku 1,8% gospodarstw działalność ta była bezpośrednio związana z gospodarstwem rolnym. Dotyczyło to głównie agroturystyki (25% podmiotów), a następnie usług z zakresu akwa-

kultury (24,4%), rolniczych prac kontraktowych (11,6%) oraz rękodzieła (10,7%). Nierolnicza działalność była dodatkowym źródłem ponad 50% dochodów ok. 8% rodzin związanych z indywidualnymi gospodarstwami rolnymi w Polsce. Nie tylko umożliwiała poprawę sytuacji ekonomicznej, ale pozwalała również na bardziej efektywne wykorzystanie posiadanych zasobów.

Przeprowadzone analizy potwierdzają wyższy poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w zachodniej oraz południowo-zachodniej Polsce (a nie na Mazowszu, jak w przypadku miast), natomiast znacznie mniejszy dla gmin położonych na wschodzie kraju, szczególnie w przypadku województw: podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego. Można zatem stwierdzić, że pogłębia to procesy polaryzacji i zróżnicowania jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce.

Z kolei regionalne zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w kraju jest w głównej mierze determinowane poziomem i relacjami czynników produkcji (ziemi, pracy i kapitału) oraz wyborem technik wytwarzania produktów rolnych. Ważne są zatem zasoby ziemi, jej areał, położenie i jakość oraz zasoby ludzkie i aktywa gospodarstw, w tym środki do produkcji bieżącej. Możliwości rozwoju gospodarstw są też uwarunkowane stopniem ich powiązania z rynkiem, a także zdolnością do odtwarzania majątku trwałego, co wiąże się często z możliwością uzyskania kredytów bankowych, czy pozyskania środków z funduszy unijnych.

W Polsce nasiliło się zjawisko polaryzacji gospodarstw rolnych. Wyodrębniły się w szczególności dwie główne ich grupy, tj. gospodarstwa towarowe i socjalne (nietowarowe, samozaopatrzeniowe). Wśród gospodarstw towarowych wyróżniane są zazwyczaj jednostki małotowarowe, często nazywane drobnotowarowymi oraz gospodarstwa wielkotowarowe (wysokotowarowe). Różnią się one przede wszystkim powierzchnią użytków rolnych

(UR) i skalą prowadzonej działalności oraz rodzajem problemów, z którymi muszą się mierzyć.

Gospodarstwa wielkotowarowe są to z zasady podmioty duże i bardzo duże ekonomicznie, co więcej znajdują się wśród nich zarówno gospodarstwa wielkoobszarowe (posiadające ponad 100 ha UR), jak i kilkuhektarowe, specjalizujące się w produkcji trzody chlewnej, czy drobiu. Gospodarstwa te są zazwyczaj konkurencyjne, a ich dochody bywają bardzo wysokie, choć zdarzają się przypadki, że koszty prowadzonej działalności znacznie przekraczają wartość uzyskanej produkcji i wtedy gospodarstwa te generują straty ekonomiczne. Ponadto mają one trudności z dodzierżawą gruntów rolnych albo z ich zakupem. W przypadku, gdy są to jednostki osób prawnych nie przysługują im przywileje, które posiadają gospodarstwa osób fizycznych. Muszą ubezpieczać pracujące w tych gospodarstwach osoby w ZUS, a nie w KRUS, nie podlegają też zwolnieniom z podatków od dochodów osobistych, muszą natomiast prowadzić księgowość i przygotowywać sprawozdania okresowe. Mają też ograniczenia w dostępie do preferencyjnych kredytów i niektórych dotacji. Gospodarstwa te są jednak cenione za możliwość jednorazowego dostarczenia na rynek dużej ilości podobnych jakościowo produktów rolnych.

Z kolei posiadacze gospodarstw drobnotowarowych z powodu niewysokich dochodów z tych gospodarstw (a nieraz ich braku) często uzyskują dochody spoza gospodarstwa. Są to dochody z najemnej pracy zarobkowej, ale także relatywnie często ze świadczeń społecznych, takich jak: renty, emerytury czy zasiłki lub odszkodowania, natomiast sporadycznie, z pozarolniczej działalności gospodarczej. Za najważniejszy problem rozwoju gospodarstw drobnotowarowych należy uznać zarówno ich niską dochodowość, jak i podeszły wiek i niski poziom kwalifikacji kierowników gospodarstw oraz także brak ich następców. Nienajlepsze produkcyjno-ekonomiczne wyniki gospodarowania sprawiają, że rolnicy ci

nie odtwarzają posiadanego majątku trwałego, a w rezultacie ich gospodarstwa mają małe szanse na rozwój i nie są też konkurencyjne na rynku. W ich przypadku funkcjonowanie w dużym stopniu zależy od wsparcia otrzymywanego w ramach płatności bezpośrednich. Badania wykazały, że średnio w latach 2017–2021 udział dopłat w dochodzie z rodzinnego gospodarstwa rolnego wynosił ponad 61,4% i był zróżnicowany od 77,8% w 2018 roku do 45,8% w 2021 roku. Ważnym czynnikiem stabilizującym dochody posiadaczy gospodarstw rolnych jest też dostęp do preferencyjnych kredytów oraz możliwość uzyskania funduszy w ramach Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich, np. na modernizację czy restrukturyzację gospodarstwa.

Kluczową rolę w rozwoju obszarów wiejskich oraz budowaniu potencjału lokalnych społeczności odgrywa również aktywność społeczna mieszkańców wsi. Ich zaangażowanie w różne formy aktywności przyczynia się do wzrostu więzi społecznych, tworzenia lokalnej tożsamości i do budowania kapitału społecznego oraz pozwala aktywnie wpływać na politykę lokalną. Aktywność społeczna na obszarach wiejskich znajduje odzwierciedlenie nie tylko w działaniach związanych ze sferą społeczną, ale również w aktywnościach gospodarczych, które przejawiają się w procesach integracyjnych związanych z tworzeniem grup producentów oraz ze spółdzielczością. W Polsce w 2023 roku funkcjonowało 878 grup producentów rolnych, przy czym prawie połowa (48%) działała w województwie wielkopolskim, które charakteryzuje się również wysokim poziomem przedsiębiorczości, aktywności i absorpcji środków unijnych. Nową formą współdziałania są spółdzielnie energetyczne, które mogą funkcjonować tylko i wyłącznie na obszarze gmin wiejskich i miejsko-wiejskich i mają na celu wytwarzanie energii na własne potrzeby swoich członków.

Reasumując, wsparcie rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa, które będzie się opierało na wdrażaniu inteligentnych specja-

lizacji i założeń strategii Europejskiego Zielonego Ładu wymaga stworzenia elastycznego systemu, łatwego do administrowania i adaptacji w miarę zmieniających się warunków, a zarazem pozostawiającego duży margines swobody poszczególnym regionom w kraju. Chodzi przede wszystkim o to, by stworzyć sprawny system wspierający wszelkie działania zmierzające do tworzenia konkurencyjnych rynkowo podmiotów gospodarczych, gdyż one będą w przyszłości siłą napędową rozwoju obszarów wiejskich.

Bibliografia

- Adamowicz, M. (2005). Zrównoważony i wielofunkcyjny rozwój rolnictwa a agronomia. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio E. Agricultura*, s. 71–91.
- Adamowicz, M., Nowak, A. (2004). Znaczenie wiedzy i edukacji dla wiejskich gospodarstw domowych. W: M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji. Prace Naukowe KPaiM SGGW*, 33, 297–305.
- Adamowski, Z., Dyka, S., Grochowski, Z., Ignar, S., Kamiński, W., Mantuffel, R., Rychlik, T., Tomczak, F., Turowski, J., Woś, A. i Zaremba, W. (red.). (1984). *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza. PWRiL*.
- Augustyńska, I., Czułowska, M. (red.). (2022). *Produkcja, koszty i dochody wybranych produktów rolniczych w latach 2020–2021*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Babatunde, R.O. (2013). On farm and off-farm works: complement or substitute? Evidence from rural Nigeria. Invited paper presented at the 4th International Conference of the African Association of Agricultural Economists, September 22–25. Pobrane z: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/160437/2/OnFarm20and20OffFarm20Works20complement20or20substitutue.pdf>.
- Bajan, B., Czubak, W. (2018). Korzyści płynące z integracji poziomej w polskim rolnictwie na przykładzie grup producentów rolnych. *Więś i Rolnictwo*, 3 (180), 229–241.
- Banaszuk, P., Gryk, L., Perkowski, I. (2023). *Jak założyć i prowadzić spółdzielnię energetyczną*. Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Bański, J. (2014). Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce – przegląd podejść metodologicznych. *Przegląd Geograficzny*, 86(4), 441–470.

- Bański, J. (2011). Wieś w badaniach geograficznych – ewolucja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego. W: M. Hałamska (red.), *Wieś jako przedmiot badań naukowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bański, J. (2004). Wybrane problemy rozwoju gospodarstw rolnych w opinii ich właścicieli – wyniki badań ankietowych. W: J.J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 247–261.
- Baran, A., Hajduk, S. (2014). Wybrane aspekty wdrażania inteligentnych specjalizacji w polskich regionach. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, t. XV, 8 (1), 7–16.
- Bathelt, H., Glückler J. (2012). *Wirtschafts geographie. Ökonomische Beziehungen in räumlicher Perspektive*. Stuttgart: UTB.
- Benner, M. (2013). From smart specialisation to smart experimentation: Towards a new theoretical framework for EU regional policy, SPACES online, 11, Issue 04, Toronto and Heidelberg.
- Bennetzen E.H., Smith P., Porter J.R. (2016). Decoupling of greenhouse gas emissions from global agricultural production: 1970–2050, „*Global Change Biology*”, 22, 763–781.
- Biuletyn Informacyjny Gminy Lesznówola, (2023), 5(84), 12. Pobrane z: <https://lesznowola.pl/wp-content/uploads/2023/10/Biuletyn-Informacyjny-nr-84-2023.pdf>.
- Błażejowska, M., Brodzińska, K., Parlińska, M., Stolarska, A. (2022). Działania przedsiębiorcze na obszarach wiejskich Mazowsza. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Błażejowska, M., Gostomczyk, W. (2018). Warunki tworzenia i stan rozwoju spółdzielni i klastrów energetycznych w Polsce na tle doświadczeń niemieckich. *Problems of World Agriculture/Problemy Rolnictwa Światowego*, 18(1827-2018-3506), 20–32.
- Borowska, A., Stolarska, A. (2021). Zmiany na rynku pracy w Polsce po 2019 roku w ujęciu sektorowym. W: A. Siedlecka i D. Guzał-Dec (red.), *Rynek pracy wobec wyzwań przyszłości – ujęcie interdyscyplinarne*. Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, 78–95.
- Brodziński, Z., Brodzińska, K. (2014). Sektor społeczny i jego rola w stylizowaniu rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki (Annals)*, 2014(1230-2016-99422), 52–56.

- Charycka, B., Gumkowska, M. (2021). *Oblicza lokalności. Organizacje pozarządowe na wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenie Klon/Jawor.
- Chmielewska, B., Zegar, J. (2018). Podstawowe determinanty jakości życia mieszkańców wsi i miast po akcesji Polski do Unii Europejskiej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 52, 23–38. DOI: 10.7163/SOW.52.2.
- Ciura, G. (2010). Warunki życia ludności wiejskiej. *Studia BAS*, (4), 159–178.
- Cybura, W., Swacha, Cz. (1985). Dochód rolniczy a struktura i efektywność zasobów wytwórczych w gospodarstwach indywidualnych. W: *Zmiany w czynnikach wytwórczych indywidualnej gospodarki chłopskiej w Polsce a efektywność gospodarowania. Konferencja naukowa. Wydawnictwo SGGW*, 145–164.
- Czapiewska, G. (2021). Zmienność funkcji w przestrzeni wiejskiej. *Rozwój Regionalny I Polityka Regionalna*, 14(55), 21–43. DOI: 10.14746/rrpr.2021.55.04.
- Czekaj, M., Szafrąńska, M., Żmija, K., Satoła, Ł., Płonka, A., Żmija, D., Tyran, E., Puchała, J. (2020). Rola małych gospodarstw rolnych. Diagnoza i perspektywy na przyszłość. Na przykładzie podregionu rzeszowskiego. Warszawa: Difin SA.
- Derehajło, B. (2018). Zarządzanie gospodarstwem rolnym w warunkach gospodarki rynkowej. W: *E. Czernyszewicz, E. Kołodziej, Jakość i zarządzanie w agrobiznesie. Wybrane aspekty*, 66–68.
- Domański, B. (2012). Dylematy polityki rozwoju polskich regionów. W: *A. Kukliński, J. Woźniak (red.), Transformacja sceny europejskiej i globalnej XXI wieku. Strategie dla Polski*, Kraków: Biblioteka Małopolskiego Obserwatorium Polityki Rozwoju, 5.
- Drücker, P.F. (1992). *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Drzazga, A. (2023). Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w formie pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich w Polsce. Rozprawa doktorska. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Dudzińska, M. (2016). Aktywność społeczna mieszkańców gmin województwa lubelskiego, w których realizowano prace scaleniowe gruntów rolnych – studium przypadku. *Acta Scientiarum Polonorum Administratio Locorum*, 15(4), 47–58.

- Dziemianowicz, W., Szlachta J., Peszat K. (2014). Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich województw. Warszawa: Geoprofit.
- Dzierżanowski, M. (2013). Definiowanie i rozwijanie inteligentnych specjalizacji – wnioski z dobrych praktyk w zakresie polityk klastrowych. Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Dzun, W. (2009). Przedsiębiorstwa rolne przed i po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Monografie Programu Wieloletniego 2005–2009, 154. Warszawa: IERiGŻ-PIB. Pobrane z: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4007/154.pdf?sequence=1>.
- Europejski Trybunał Obrachunkowy. (2021). Wspólna polityka rolna i klimat – przeznaczenie na WPR połowy wydatków UE na rzecz klimatu nie zmniejszyło emisji z gospodarstw rolnych. Luksemburg.
- Fedyszak-Radziejowska, B. (2020). Sytuacja społeczno-ekonomiczna, postawy i wartości mieszkańców wsi. W: J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red), Polska Wieś 2020. Raport o stanie wsi. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Floriańczyk, Z., Osuch D., Płonka R. (2019). Wyniki Standardowe 2018 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Floriańczyk, Z., Osuch D., Płonka R. (2018). Wyniki Standardowe 2017 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Foray, D. (2009). Understanding Smart Specialization. W: *The Questions of R&D Specialization: Perspectives and Policy Implications*. Institute for Perspective Technological Studies – Joint Research Centre. Seville, 19–22.
- Frenkel, I. (2013). Zatrudnienie i struktura dochodów w gospodarstwach rolnych w latach 2005–2010. Warszawa: IRWiR PAN.
- Gianelle C., Kyriakou D., Cohen C., Przeor M. (ed). (2016). Implementing smart specialisation strategies. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Godlewska-Majkowska, H. (2016). Powiązania strukturalne a podejmowanie decyzji lokalizacyjnych w małych przedsiębiorstwach. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30(1), 47–61.
- Golej, R. (2015). Inteligentna specjalizacja – szansa czy zagrożenie dla rozwoju klastrów branży turystycznej. *Europa Regionów*, 23, 311–324.

- Goraj, L. (2010). Towarowa produkcja rolnicza gospodarstw rolnych w układzie regionalnym Polski. W: M. Stanny i M. Drygas (red.). *Prze-strzenne społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*. Warszawa: IRWiR PAN.
- Goraj, L. (2000). Rachunkowość rolna w Polsce. *Warszawa: FAPA*.
- Gorzela, E. (2003). Sytuacja ekonomiczna gospodarstw rolnych w ujęciu przestrzennym przed i po zjednoczeniu Polski z Unią Europejską, Materiały z konferencji w dn. 7–8 kwietnia 2003 roku pt.: Dostosowywanie polskiego rynku rolnego do wymogów Unii Europejskiej. Warszawa: ARR, Sejmowa Komisja Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 59–74.
- Gospodarowicz, M., Karwat-Woźniak, B. (2009). Zmiany w technikach i organizacji produkcji gospodarstw wysokotowarowych oraz ich wpływ na kondycję ekonomiczną tych jednostek. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Górka, K., Łuszczuk, M. (2013). Inteligentna specjalizacja czy raczej sektor „wysokiej szansy” atutem rozwoju regionu. *Studia KPZK PAN*, t. CLV, 52–60.
- Grądział, A. (2014). Strategia inteligentnej specjalizacji stymulatorem rozwoju gospodarczego regionów. *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 37(2), 243–253.
- Greenpeace (2009). *Agriculture at a Crossroads: Food for Survival*, Greenpeace International, Amsterdam, 63. Pobrane z: <https://reliefweb.int/report/world/agriculture-crossroads-food-survival> [dostęp 15.10.2023].
- Grillitsch, M. (2019). Following or breaking regional development paths: on the role and capability of the innovative entrepreneur. *Regional Studies*, 53(5), 681–691. DOI: 10.1080/00343404.2018.1463436.
- Grobelak, M. (2022). Zarządzanie zasobami ludzkimi w organizacjach pozarządowych—wybrane problemy. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, (4), 147–155.
- Grzelak A. (2015). Procesy reprodukcji majątku a poziom dopłat do działalności operacyjnej i inwestycyjnej w gospodarstwach rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN). *Prace naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 402. Pobrane z: https://www.dbc.wroc.pl/Content/30545/PDF/Grzelak_Proces_Reprodukcji_Majatku_a_Poziom_Doplat_2015.pdf [dostęp 07.01.2024].
- Grzybowska-Brzezińska M., Lizińska W., Gornowicz M. (2023). Ograniczenia i szanse rozwoju gospodarstw rolnych z regionu Warmii i Mazur

- w kontekście zmian wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej. *Annals PSSSE*, 25(1), 91–107.
- GUS (2020). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2019. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rolnictwa-2019,6,13.html#>.
- GUS (2021). Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników. Warszawa: GUS. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/psr-2020/powszechny-spis-rolny-2020-raport-z-wynikow,4,1.html>.
- GUS (2022a). Powszechny Spis Rolny 2020. Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2020 r. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/psr-2020/powszechny-spis-rolny-2020-charakterystyka-gospodarstw-rolnych-w-2020-r,6,1.html>.
- GUS (2022b). Rolnictwo w 2021 r. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/rolnictwo/rolnictwo-w-2021-roku,3,18.html>.
- GUS (2022c). Sytuacja społeczno-gospodarcza kraju w 2021 r. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/informacje-o-sytuacji-spoeczno-gospodarczej/sytuacja-spoeczno-gospodarcza-kraju-w-2021-r,1,116.html>.
- GUS, (2023a). Ludność na rynku pracy w świetle wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021. Warszawa: GUS.
- GUS (2023b). Przedsiębiorstwa niefinansowe według rodzajów i miejsc prowadzenia działalności w 2022 r. Warszawa: GUS.
- GUS (2023c). Rocznik Statystyczny Rolnictwa 2022. Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-statystyczny-rolnictwa-2022,6,16.html>.
- Halamska M. (2020). Ciągłość i zmiana. Wieś polska 1918–2018. W poszukiwaniu źródeł teraźniejszości. Warszawa: IRWiR PAN.
- Halamska, M. (red.), (2011). Wieś jako przedmiot badań naukowych. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hausner, J. (2006). Organizacje pozarządowe – trzeci sektor współczesnego społeczeństwa. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 714, 5–21.
- Heffner, K., Klemens, B. (2012). Warunki życia i aktywność społeczno-gospodarcza mieszkańców na obszarach wiejskich (na przykładzie województwa opolskiego). *Barometr Regionalny. Analizy i prognozy*, 4(30), 84–88.

- Hertz, T. (2009). The effect of nonfarm income on investment in Bulgarian family farming. *Agricultural Economics*, 40(2), 161–176.
- Hofman-Kohlmeier, M. (2018). Przedsiębiorczość międzynarodowa w świetle badań naukowych – przegląd literatury. *Studia Ekonomiczne*, 352, 100–110.
<https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane>.
<https://bip.stat.gov.pl/dzialalnosc-statystyki-publicznej/rejestr-regon/>.
<https://klasyfikacje.gofin.pl/pkd/4,0.html>.
<https://rpu.arimr.gov.pl/>.
<https://smart.gov.pl/pl>.
<https://strateg.stat.gov.pl/#/obszary-tematyczne>.
<https://svs.stat.gov.pl/>.
<https://www.gov.pl/rejestr-grup-producentow-rolnych>.
<https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/krajowe-inteligentne-specjalizacje>.
<https://www.polskawschodnia.gov.pl>.
- Idziak W., Wilczyński R. (2013). *Odnowa wsi. Przestrzeń, ludzie, działania*. Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA.
- Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (IRWiR PAN). (2019). *Wpływ polityki spójności na rozwój obszarów wiejskich. Raport końcowy*. Warszawa: Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej. DOI 10.53098/9788376107028.
- Józwiak, W. (2003). *Przewagi komparatywne polskich gospodarstw rolniczych*. Warszawa: IERiGŻ.
- Józwiak, W. i Kagan, A. (2008). Gospodarstwa towarowe a gospodarstwa wielkotowarowe. *Roczniki Nauk Rolniczych, seria G*, 95(1), 20–30.
- Kalinowski, S., Komorowski Ł., Rosa A. (2021). *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji. (2014). *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne. Opinie i ekspertyzy*. OE – 214.
- Kania, J., Kosiniak-Kamysz K., Musiał W., Musiał K. (2023). *Dokonania Małopolskiego Stowarzyszenia Doradztwa Rolniczego w rozwoju obszarów wiejskich i integracji polskiego rolnictwa z Unią Europejską*. Kraków: Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów.
- Kania, J., Musiał, W. (2018). Istota kreacji wartości dodanej w rolnictwie i na obszarach wiejskich. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie-Problemy Rolnictwa Światowego*, 18(2), 117–129.

- Kardas, M. (2011). Inteligentna specjalizacja – (nowa) koncepcja polityki innowacyjnej. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 2(50), 121–126.
- Karwat-Woźniak, B., Chmieliński P. (2006). Gospodarstwa wysokotowarowe w strukturze społeczno-ekonomicznej rolnictwa chłopskiego rok po akcesji do Unii Europejskiej. Warszawa: IERiGŻ-PIB. Pobrane z: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4673/54.pdf?sequence=1>
- Kata R. (2011). Interwencjonizm kredytowy w rolnictwie a problem dostępu rolników do kredytu bankowego. *Roczniki Nauk Rolniczych*, Seria G, 98(2), 116–126.
- Kilic, T., Carletto, C., Miluka, J. and Savastano, S. (2009). Rural nonfarm income and its impact on agriculture: evidence from Albania. *Agricultural Economics*, 40(2), s. 139–160.
- Kistowski M., Wiśniewski P. (2020). Regionalisation of needs to reduce GHG emission from agriculture in Poland. *Geographia Polonica*, 93(3), 361–376.
- Klonowska-Matynia, M. (2017). Kapitał ludzki na obszarach wiejskich w Polsce. Analiza przestrzenna. *Handel Wewnętrzny*, 369(4), 309-319.
- Kłodziński, M. (2021). Wielofunkcyjny rozwój ponadczasową strategią dla obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Śląskie*, (88-89), 185–203.
- Kłodziński, M. (2010). Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej. *Studia BAS*, (4), 9–28.
- Kłodziński, M. (2004). Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji Polski z UE. *Wiesć i Rolnictwo*, 2, 108–118.
- Kochmańska, M. (2007). Regionalne systemy innowacji. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie*, 2, 27–38.
- Kołodziejczak, A., Bul, R., Kaczmarek, U., Sieniecka, A., Szczepańska, M., Wojtyra, B. (2021). Obszary wiejskie w zintegrowanym planowaniu rozwoju. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Komisja Europejska (2023). Smart Specialization. Pobrane z: http://ec.europa.eu/research/regions/index_en.cfm?pg=smart_specialisation.
- Komorowski, Ł. (2018). Proces elektryfikacji polskiej wsi – ujęcie historyczne i terytorialne. *Roczniki (Annals)*, (1230-2019-3768), 85-90.
- Korczak, I., Tomaszewski, M. (2016). Rozwój grup producentów rolnych w Polsce w latach 2000-2015. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 84(2), 5–25.

- Kosiniak-Kamysz, K., Musiał, W., Kania, J. (2016). W trosce o tożsamość polskiej wsi-wprowadzenie do dyskusji. *Więź i Doradztwo. Pismo Małopolskiego Stowarzyszenia Doradztwa Rolniczego*, (5), 15–19.
- Kotarski, H. (2013). Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Kozłowska-Burdziak, M., Przygodzka, R. (2019). Grupy producentów rolnych – szanse i bariery rozwoju. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Krajowy raport inwentaryzacyjny (2022). Inwentaryzacja emisji i pochłaniania gazów cieplarnianych w Polsce dla lat 1988–2020, Raport syntetyczny. Warszawa: Instytut Ochrony Środowiska – Państwowy Instytut Badawczy/Krajowy Ośrodek Bilansowania i Zarządzania Emisjami (KOBIZE).
- Krzysztoik, M. (2017). Problematyka prawna pojęcia obszaru wiejskiego. *Studia Iuridica Lublinensia*, 26(1), 299–314.
- Kulawik, J. (2009). Korzystny wpływ. *W: Nowe Życie Gospodarcze*, 9–10. Warszawa: Fundacja Klubu 500, 24–25.
- Kurowska, K., Marks-Bielska, R., Bielski, S., Kryszk, H., Jasinskas, A. (2020). Food Security in the Context of Liquid Biofuels Production, *Energies*, 13, 6247.
- Lichorowicz, A. (1999). O nowy model dzierżawy rolniczej (proponuje zmiany aktualnej regulacji prawnej dzierżaw rolnych). *W: W. Ziętara (red.), Dzierżawa ziemi jako czynnik przemian struktury agrarnej w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo SSGW*, 186–196.
- Lisowska, R. (2013). *Zarządzanie rozwojem małych i średnich przedsiębiorstw w obszarach zmarginalizowanych*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Lóránt, A., Allen, B. (2019). Net-Zero Agriculture in 2050: How to Get There? Report by the Institute for European Environmental Policy. Bruxelles: IEEP.
- Lorentowicz, K., Kalinowski, S., Wyduba, W. (2020). Finansowanie wiejskich organizacji pozarządowych. *Studia Prawno-Ekonomiczne, T. CXV*, 283–305. DOI: doi.org/10.26485/SPE/2020/115/16.
- Lorentowicz, K., Kalinowski, S., Wyduba, W. (2018) Syntetyczny wskaźnik finansowania organizacji pożytku publicznego. *Handel Wewnętrzny 2018/6 (377)/I*, 273–286.

- Malik, K. (2013). Specjalizacje inteligentne w rozwoju regionu – doświadczenia opolskie, *RIS3, Studia KPZK PAN, t. LCIII*, 129–148.
- Malik, K., Bedrunka, K. (2013). Inteligentne specjalizacje – metodologia i najlepsze praktyki, *Studia KPZK PAN, t. CLV*, 71–80.
- Mamos, E. (2015). Kto ma najlepsze gospodarstwo wielkotowarowe? Ranking 300 rozstrzygnięty. Pobrane z: <https://polskieradio24.pl/42/3725/artukul/1556243,kto-ma-najlepsze-gospodarstwo-wielkotowarowe-ranking-300-rozstrzygniety>.
- Marcysiak, T. (2021). Ochotnicza Straż Pożarna w Polsce – czynniki determinujące wymianę pokoleń. *Wież i Rolnictwo, 2*, 107–129.
- Markowski, T. (2013). Strategiczne dylematy polityki innowacyjnej zorientowanej na inteligentne specjalizacje, *Studia KPZK PAN, t. CLV*, 61–70.
- Marks-Bielska, R., Bielski, S. (2018). Bezpieczeństwo żywnościowe i energetyczne w kontekście produkcji biokomponentów płynnych. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie, t. XIX, z. 4, cz. I*, 145–159.
- Marks-Bielska, R., Bielski, S. (2013). Wzrost roli rolnictwa w zapewnieniu bezpieczeństwa energetycznego kraju. *Wież i Rolnictwo, 4*, 149–160.
- Marzec, T. (2021). Prawne perspektywy rozwoju spółdzielni energetycznych w Polsce. *Internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny (iKAR), 10(2)*, 24–40.
- Mazurek, D. (2017). Potencjał rozwoju rolnictwa i specjalizacja produkcji rolniczej w ujęciu regionalnym w świetle koncepcji specjalizacji inteligentnych w Polsce. *Studia Obszarów Wiejskich, 46*, 171–186.
- Musiał, K., Szumiec, A. (2021). Istota Zielonego Ładu we Wspólnej Polityce Rolnej 2021–2027 – wyzwania dla rolnictwa w aspekcie ochrony środowiska i przyrody. *Wiadomości Zootechniczne 59 (3)*, 3–14.
- Nazarko, Ł. (2014). Inteligentne specjalizacje polskich regionów-przyczynki do ewaluacji. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie. T. XV. Z. 8 Cz. 1*, 247–262.
- Niedzielski, E. (2015). Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2 (343)*, 84–93.
- Nowak, A., Gąsior, R. (2017). Integracja pozioma producentów rolnych – możliwości i bariery. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H–Oeconomia, 51(1)*.

- Nowakowska, A. (2016). Inteligentne specjalizacje – nowa architektura regionalnej polityki innowacyjnej. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*. Nr 170. 312–314.
- Nowakowska, A. (2015). Budowanie inteligentnych specjalizacji – doświadczenia i dylematy polskich regionów. *Studia Prawno-Ekonomiczne, t. XCVII*, 325–340.
- Nowakowska, P., Leśniak, A. (2022). Spółdzielnie energetyczne Przegląd regulacji prawnych. *Nowa Energia*, 34–37.
- Obiedzińska, A. (2012). Bezpieczeństwo żywnościowe. W: M. Kwasek (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (17): Ocena stanu wyżywienia ludności w Polsce w aspekcie bezpieczeństwa żywnościowego. Raport Programu Wieloletniego 2011–2014*, 59. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 grudnia 2022 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo przedsiębiorców (Dz.U. 2023, poz. 221).
- Olejniczak, K. (2016). Znaczenie endogenicznych czynników rozwoju regionalnego w świetle badań empirycznych. *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy*, 14(1), 35–41. DOI: <https://doi.org/10.56583/br.664>.
- Oxford Economics (2021). World Economic prospects. Pobrane z: <https://www.oxfordeconomics.com>.
- Oxford Economics. (2020). Economic and Political Risk Evaluator. A framework for forecasting economic and geopolitical risks. Pobrane z: <https://www.oxfordeconomics.com>.
- Stawicki, M., Wojnicka-Sycz, E., Pander, W., Rauzer, A., Sycz, P., (2014). Wyznaczenie, monitoring i ewaluacja inteligentnych specjalizacji.
- Pańko, W. (1975). *Dzierżawa gruntów rolnych*. Warszawa: PWN.
- Parker, S.C. (2009). *The Economics of Entrepreneurship*. UK: Cambridge University Press.
- Parlińska M., Jaśkiewicz J., Rackiewicz. I. (2020). Wyzwania dla rolnictwa związane za strategią Europejski Zielony Ład w okresie pandemii. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Problemy Rolnictwa Światowego* 20 (2), 22–36.
- Pawłowska-Tyszko, J., Osuch, D. i Płonka, R. (2022). Wyniki Standardowe 2021 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

- Pawłowska-Tyszko, J., Osuch, D. i Płonka, R. (2021). Wyniki Standardowe 2020 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Pawłowska-Tyszko, J., Osuch, D. i Płonka, R. (2020). Wyniki Standardowe 2019 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I. Wyniki Standardowe. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- PFR (2021), Program wsparcia finansowego Polskiego Funduszu Rozwoju S.A. Pobrane z: <https://pfr.pl/>.
- Piekutowska, A. (2023). Nierówności na rynku pracy a zróżnicowanie regionalne w Polsce. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 73(1), 92–109. DOI: 10.15584/nsawg.2023.1.6.
- Piekutowska, A. (2021). Przedsiębiorczość indywidualna w województwie podlaskim. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
- Pilarska, Cz. (2014). Koncepcja smart specialisation w polityce ekonomicznej Unii Europejskiej. *Studia Europejskie*, 72(4), 59–81.
- Piszczek E., Knieć W., Marcysiak T. (2021). Obywatelskość na peryferiach. Kondycja wiejskich organizacji pozarządowych w opinii jej liderów. Toruń: wyd. U. M. K.
- Płonka, A. (2021). Procesy dostosowawcze gospodarstw rolnych w warunkach dekonjunkury. Warszawa: C.H. Beck.
- Poczta, W., Pawlak, K., Kiryluk-Dryjska, E., Siemiński, P. (2007). Perspektywy polskich gospodarstw rolnych w europejskim modelu rolnictwa. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 9(2), 288–300.
- Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. London: The Macmillan Press LTD.
- Pracujący i nakłady pracy w gospodarstwach rolnych w okresie 12 miesięcy – wyniki wstępne PSR 2020, (2021). Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rolnictwo-lesnictwo/psr-2020/pracujacy-i-naklady-pracy-w-gospodarstwach-rolnych-w-okresie-12-miesiecy-wyniki-wstepne-psr-2020,5,1.html>.
- Prause, G. (2014). Smart Specialization and EU Eastern Innovation Cooperation: a Conceptual Approach. *Baltic Journal of European Studies*, 4(1), 3–19.
- Regiony Polski 2023, (2023). Pobrane z: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/miasta-województwa/regiony-polski-2023,6,17.html>.

- Rehfeld, D. (2013). Clusterpolitik, intelligente Spezialisierung, soziale Innovationen – neue Impulse in der Innovationspolitik, IAT Forschung Aktuell, 04, Institut Arbeit und Technik der Westfälischen Hochschule, Gelsenkirchen, Bocholt, Recklinghausen.
- Rogalińska, D. (2023). Zmiany w sytuacji demograficznej polskich gmin. *W: J. Hrynkiewicz (red.), Samorząd gmin wobec zmian demograficznych*, 17–23.
- Rosner, A., Stanny, M. (2014). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap I. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Rozporządzenie Ministra Klimatu i Środowiska z dnia 23 marca 2022 r. w sprawie dokonywania rejestracji, bilansowania i udostępniania danych pomiarowych oraz rozliczeń spółdzielni energetycznych (Dz.U. 2022, poz. 703).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 kwietnia 2016 r. w sprawie wykazu produktów i grup produktów ze względu na które mogą być tworzone grupy producentów rolnych, minimalnej rocznej wielkości produkcji towarowej oraz minimalnej liczby członków grupy producentów rolnych (Dz.U. 2020, poz.417).
- Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 19 września 2013 r. w sprawie warunków wstępnego uznawania grup producentów owoców i warzyw, uznawania organizacji producentów owoców i warzyw i ich zrzeszeń oraz warunków i wymagań, jakie powinny spełniać plany dochodzenia do uznania) (Dz.U. 2017, poz. 1823).
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1166/2008 z dnia 19 listopada 2008 r. w sprawie badań struktury gospodarstw rolnych i badania metod produkcji rolnej oraz uchylające rozporządzenie Rady (EWG) nr 571/88 Tekst mający znaczenie dla EOG (Dz. Urz. UE L 321 z 1.12.2008).
- Rozwój regionalny Polski – raport analityczny 2020. (2020). Warszawa: GUS.
- Safavian, M.S., Breitschopf, B., Nagarajan, G. and Meyer, R.L. (1998). Rural finance for private farm sector in Romania: Obstacles and opportunities. Rural Finance Program, Department of Agricultural, Environmental, and Development Economics, The Ohio State University.
- Siekierski, Cz. (2019). Drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz ich rola i funkcje w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

- Materiały konferencyjne z dn. 1–2 marca 2019 r. Kraków–Rzeszów*, 3–14.
- Sikorska, A. (2001). Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996–2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. Synteza. Warszawa: IERiGŻ.
- Sikorska, A., Kołodziejczyk, D. i Karwat-Woźniak, B. (2006). Wieś – gospodarka i społeczeństwo. W: *Polska wieś i rolnictwo po dwóch latach w Unii Europejskiej*, 19–21. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Skłodowski, P., Bielska, A. (2009). Właściwości i urodzajność gleb Polski podstawą kształtowania relacji rolno-środowiskowych. *Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie*, 4(28), 203–214.
- Słodowa-Helpa, M. (2013). Inteligentna specjalizacja polskich regionów warunki, wyzwania i dylematy. *Roczniki Nauk Społecznych*, 41(1), 87–120.
- Stanny, M. (2014). Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie. *Wieś i Rolnictwo*, 162(1), 123–138.
- Stanny, M., Komorowski, Ł., Rosner, A., Mróz, A. (2022). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Synteza. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Stanny, M., Rosner, A., Komorowski, Ł. (2023). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Dekada przemian społeczno-gospodarczych. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Stanny, M., Rosner, A., Komorowski, Ł. (2018). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika. Warszawa: Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN. Pobrane z: <https://doi.org/10.7366/90066MROWIII>.
- Stewart, J. B. (2013-06-19). Richer Farmers, Bigger Subsidies. W: *The New York Times*. <http://www.nytimes.com/2013/07/20/business/richer-farmers-bigger-subsidies.html?pagewanted=all> [dostęp: 03.02.2014].
- Stolarska, A. (2018a). Non-agricultural self-employment as a factor of economic inclusion of the rural population. *Ekonomia i Środowisko*, 64, 181–190.

- Stolarska, A. (2018b). Przedsiębiorczość prywatna z zakresu usług związanych z wyżywieniem i jej znaczenie. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 19, 335–348.
- Stolarska, A. (2006). Nierolnicza działalność gospodarcza rodzin rolniczych. *Roczniki Nauk Rolniczych*, 92(2), 106–114.
- Suchoń, A. (2006). Prawna ochrona trwałości gospodarowania na dzierżawionych gruntach rolnych. Poznań: Polskie Wydawnictwo Prawnicze IURIS.
- Suchoń, A. (2015). Jeszcze o potrzebie prawnego uregulowania dzierżawy rolniczej w Polsce. ANEKS: Projekt ustawy o dzierżawie rolniczej. *Przegląd Prawa Rolnego*, 2, 243–258.
- Ślusarz, G. (2019). Entrepreneurship in the multifunctional development of rural areas with diversified natural potential. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agrobusiness Economists*, 21(4).
- Ślusarz, G. (2017). Strategiczne priorytety rozwoju obszarów wiejskich a zrównoważone wykorzystanie ich potencjału. *Roczniki (Annals)*, 2016(1230-2017-596).
- Ślusarz, G. (2015). Koncepcja inteligentnej specjalizacji w rolnictwie i obszarach wiejskich. Dylematy i wyzwania. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, tom 17, 6, 287–293.
- Ślusarz, G., Gołębiwska, B. (2014). Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju. *Roczniki (Annals)*, tom XVI, 6, 481–488. DOI: 10.22004/ag.econ.206012.
- Ślusarz, G., Gołębiwska, B., Cierpiął-Wolan, M., Twaróg, D., Gołębiwski, J., Wójcik, S. (2021). The role of agriculture and rural areas in the development of autonomous energy regions in Poland. *Energies*, 14(13), 4033.
- Szeląg-Sikora, A. i Kowalska, M. (2007). Kwalifikacje zawodowe rolników a poziom ekonomicznej efektywności produkcji rolniczej. *Inżynieria Rolnicza*, nr 9(97), 211–218.
- Szemberg, A. (1980). Gospodarowanie ziemią i struktura agrarna polskiego rolnictwa. W: A. Szemberg (red.), *Rolnictwo indywidualne w latach siedemdziesiątych. Książka i Wiedza*, 19–46.
- Szwacka-Skiendziul, A. (2023). Zarządzanie gospodarstwem rolnym. Olsztyn: Warmińsko-Mazurski Ośrodek Doradztwa Rolniczego z siedzibą w Olsztynie, Oddział w Olecku.

- Tomczak, F. (2006). *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*. Wydanie drugie, poprawione. Warszawa: IR-WiR PAN.
- Top Agrar. (2022). *Fermy wielkotowarowe czy przemysłowe?* Pobrane z: <https://www.topagrar.pl/articles/aktualnosci-branzowe-bydlo/fermy-wielkotowarowe-czy-przemyslowe/>.
- Trajer M., Trajer M. (2015). Grupy producentów rolnych jako forma przedsiębiorczości zespołowej rolników. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, (4), 129–143.
- Tuziak, A. (2019). Peryferyjność a nierówności i dysproporcje rozwojowe na poziomie regionalnym. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 59(3), 131–148. DOI: 10.15584/nsawg.2019.3.9.
- Unnevehr, L. J. (2007). Food safety as a global public good. *Agricultural Economics*, 37, 149–158. DOI: 10.1111/j.1574-0862.2007.00241.x.
- Ustawa z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (Dz.U. 2021, poz. 648 ze zm.). Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz. U. 2020, poz. 2261).
- Ustawa z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne (Dz.U. 2022, poz. 1385 ze zm.).
- Ustawa z dnia 15 września 2000 r. kodeks spółek handlowych (Dz. U. 2022, poz. 1467).
- Ustawa z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. 2023, poz. 412).
- Ustawa z dnia 19 grudnia 2003 r. o organizacji rynków owoców i warzyw oraz rynku chmielu (Dz. U. 2022, poz. 2101).
- Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o odnawialnych źródłach energii (Dz.U. 2022, poz. 1378 ze zm.).
- Ustawa z dnia 4 października 2018 r. o spółdzielniach rolników (Dz. U. 2018, poz. 2073).
- Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. 2023, poz. 1179).
- Ustawa z dnia 17 grudnia 2021 r. o ochotniczych strażach pożarnych (Dz.U. 2023, poz.194).
- Vanthillo T., Verhetsel A. (2012). Paradigm change In regional policy: towards smart specialisation? Lessons from Flanders (Belgium), *Belgeo*, 1–2, Inaugural issue, 1–18.

- Wach K. (2015). Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego: przegląd literatury. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 11, 24–36. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
- Walenia A. (2021). Inteligentne specjalizacje w procesie zrównoważonego rozwoju regionów (na przykładzie regionu Wielkopolski). *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna* 57, 41–55.
- Welsh, R. (2009). Farm and market structure, industrial regulation and rural community welfare: conceptual and methodological issues. *W: Agriculture and Human Values, Journal of the Agriculture, Food, and Human Values Society*, 26(1–2), Gainesville (USA): University of Florida, 21–28.
- Wesołowska, M. (2016). Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej?. *Studia KPZK*, 167, Warszawa: Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, 260–261.
- Wiatrak, A. P. (2021). Regionalne inteligentne specjalizacje jako narzędzie rozwoju obszaru. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 4(106), 23–41.
- Wilkin, J. (red.) (2010). Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Warszawa: IRWiR PAN.
- Wilkin, J. (2008). Ewolucja paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich. *Wieś i Rolnictwo*, 3(140), 18–28.
- Wilkin, J., Hałasiewicz A. (red.). (2022). Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar. Pobrane z: https://mazowieckie.ksow.pl/files/mazowieckie/2022_pliki/Raport_Polska_Wies_2022.pdf [dostęp 07.01.2024].
- Wiśniewski, P. (2018). Ocena wielkości emisji gazów cieplarnianych ze źródeł rolniczych na poziomie lokalnym w Polsce. *Ochrona Środowiska*, 20, 1811–1829.
- Wiśniewski, P. (2017). Zasoby obszarów wiejskich w lokalnym rozwoju gospodarki niskowęglowej. *Studia Obszarów Wiejskich*, 45, 7–20.
- Wiśniewski, P., Kistowski M. (2019). Local-level agricultural greenhouse gas emissions in Poland. *Fresenius Environmental Bulletin*, 28(3), 2255–2268.
- Wójcik, M. (2018). Koncepcja inteligentnego rozwoju (smart development) – wyzwanie dla planowania obszarów wiejskich. *W: M. Wójcik, P. Jeziorska-Biel (red.), Społeczny wymiar innowacyjności na obszarach wiejskich. Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica* 31, 5–15.

- Wojewódzka-Wiewiórska, A., Stawicki, M. (2019). Support of smart specializations in Polish regions under cohesion policy – example of the Lubelskie Voivodeship/ Wsparcie inteligentnych specjalizacji w polskich regionach w ramach polityki spójności – przykład województwa lubelskiego. *Economic and Regional Studies*, 12(4), 372–386.
- Wolski, O. (2018). Problem (nie)innowacyjności w projektach odnowy wsi. W: M. Wójcik, P. Jeziorska-Biel (red.), *Spoleczny wymiar innowacyjności na obszarach wiejskich. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica* 31, 17–37.
- Wpływ Europejskiego Zielonego Ładu na polskie rolnictwo (2021). Report. Polityka Insight, s.233.chrome-nasion://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.politykainsight.pl/_resource/multimediaum/20299055 dostęp 04.11.2023
- Wrzaszcz, W., Prandecki, K. (2020). Rolnictwo a Europejski Zielony Ład. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, (4) 365, 156–179.
- Wykaz podmiotów posiadających uprawnienia do wykonywania działalności w zakresie wytwarzania wyrobów tytoniowych, (2020). Pobrane z: <https://www.gov.pl/>.
- Zajda, K. (2022). Wdrażanie innowacji społecznych przez wiejskie organizacje pozarządowe i lokalne grupy działania. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Zegar, J. S. (2004). Dochody w strategii rozwoju rolnictwa (na progu integracji europejskiej). Warszawa: IERiGŻ.
- Zielińska-Głębocka, A. (red.) (2008). Lokalizacja przemysłu a konkurencyjność polskich regionów (w kontekście integracji europejskiej). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Ziętara, W. (2009). Uwarunkowania rozwoju gospodarstw wielkotowarowych w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 11(1), 490–495.
- Żmija, D. (2017). Funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Ekonomia*, 489, 514–523.
- Żmija, D. (2016). Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce. Warszawa: Difin.
- Żmija, D. (2014). Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Ekonomiczne*, 166, 149–158.

- Żmija, K. (2019). Przedsiębiorczość pozarolnicza w procesach dywersyfikacji gospodarstw rolnych w Polsce. *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 20(1.2), 55–67.
- Zrobek, J., (2014). Innowacyjne aspekty rozwoju obszarów wiejskich. *Handel Wewnętrzny*, 5, 333–345.